

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

HUMANITARIUM

ТОМ 44

ВИПУСК 1

ПСИХОЛОГІЯ

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – 2020

Humanitarium. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.); Ніжин (Чернігів. обл.): Лисенко М. М., 2020. Том. 44, Вип. 1 : Психологія. 170 с.

Збірник наукових праць засновано у 2000 році.

До 2017 року виходив під назвою «Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: збірник наукових праць».

Засновник:

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №22958-12858ПР від 17.07.2017 року.

Збірник затверджено наказом Міністерства освіти і науки України як фахове видання з психологічних наук від 28.12.2017 №1714.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

ВОЛЖЕНЦЕВА І. В., доктор психологічних наук, професор, академік Української технологічної академії (УТА) (Україна).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БРИЧ Г., PhD в галузі психології, професор (Польща);

ВАСИЛЬКЕВИЧ Я. З., кандидат психологічних наук, доцент (відповідальний секретар, Україна);

ГЮЛЕРЧЕ Х., Ph.D., (Туреччина);

КАЛМІКОВ Г. В. кандидат педагогічних наук, доцент (Україна);

КАЛМІКОВА Л. О., доктор психологічних наук, професор (Україна);

КИРИЧЕНКО Т. В., кандидат психологічних наук, доцент (Україна);

КІКІНЕЖДІ О. М., доктор психологічних наук, професор (Україна);

МИСАН І. В., кандидат педагогічних наук, доцент (Україна);

ТКАЧУК Т. А., доктор психологічних наук, професор (Україна);

УРБАНОВСКА Є., PhD в галузі психології, доцент (Словаччина);

ХАРЧЕНКО Н. В., доктор психологічних наук, доцент (Україна);

ШИМКО В. А., доктор психологічних наук, професор (Україна).

Рекомендовано вченою радою ДНВЗ Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (протокол № 7 від 11 лютого 2020 р.)

THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION
«PEREIASLAV-KHMELNYTSKYI HRYHORII SKOVORODA
STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY»

HUMANITARIUM

VOLUME 44

ISSUE 1

PSYCHOLOGY

PEREIASLAV-KHMELNYTSKYI – 2020

Humanitarium. – Pereiaslav-Khmelnytsky (Kyiv reg.) ; Nizhyn (Chernihiv reg.) : Lysenko M. M., 2020. Vol. 44, Iss. 1 : Psychology. 170 p.

Collection of scientific works was founded in 2000.

Until 2017 it published as «The Journal of Humanities of the SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University» : collection of scientific works».

Founders:

SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University».

State registration certificate KB №22958-12858IIP from July 17, 2017.

The collection was approved by the Ministry of Education and Science of Ukraine as professional edition in psychology sciences from December 28, 2017 №1714.

CHIEF EDITOR:

VOLZHENTSEVA I. V., Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Academician of Ukrainian Academy of Technology (UTA) (Ukraine).

EDITORIAL BOARD:

BRICH G., PhD in Psychology, Professor (Poland);

VASYLKEVYCH Ya. Z., Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor (responsible secretary, Ukraine);

GÜLERCE H., PhD., Assistant Professor at the department of Sociology at Harran University;

KALMYKOV H. V. Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (Ukraine);

KALMYKOVA L. O., Doctor of Psychological Sciences, Professor (Ukraine);

KYRICHENKO T. V., Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor (Ukraine);

KIKINEZHDI O. M., Doctor of Psychological Sciences, Professor (Ukraine);

MYSAN I. V., Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (Ukraine);

TKACHUK T. A., Doctor of Psychological Sciences, Professor (Ukraine);

URBANOVSKA E., PhD in Psychology, Assistant Professor (Slovakia);

KHARCHENKO N. V., Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor (Ukraine);

SHIMKO V. A., Doctor of Psychological Sciences, Professor (Ukraine).

Recommended by the Academic Council of the SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University» (proceedings № 7 from February 11, 2020)

ЗМІСТ	
<i>Белякова С., Вінс В.</i> Емпіричне дослідження суїцидальних намірів у підлітків	7
<i>Бочаріна Н.</i> Особливості мотивації до навчання сучасних підлітків	15
<i>Василькевич Я., Ломак О.</i> Формування академічної доброчесності як складника професійної компетентності майбутніх фахівців	25
<i>Войтенко О.</i> До проблеми становлення смисложитєвих орієнтирів зрілої особистості	34
<i>Гранде К., Ніколаєв Л.</i> Психологічна та соціокультурна адаптація підлітків в інокультурному середовищі	42
<i>Заїка В., Клевака Л.</i> Психологічні особливості динаміки переживання, подолання та особистісної трансформації людини в умовах життєвої кризи	51
<i>Зозуля І., Василькевич Я.</i> Експериментальне дослідження впливу структури сім'ї на розвиток креативності дітей дошкільного віку	59
<i>Кізь О.</i> Соціально-психологічні виміри гендерної депривації у сфері шлюбу та сім'ї	73
<i>Кікінежді О., Говорун Т.</i> Проблема економічної соціалізації студентської молоді: гендерний ракурс	88
<i>Кучеренко Є., Півень Л.</i> Теоретико-методологічні засади застосування психосинтезу в роботі з розладами харчової поведінки	103
<i>Ломак О.</i> Основні підходи до дослідження креативності та інноваційності в організаційному контексті.....	116
<i>Поуль В., Волженцева І.</i> Психолого-педагогічний супровід особистості: погляд у контексті інтегрального підходу	123
<i>Рик Г.</i> Особливості взаємозв'язку професійного благополуччя та організаційної лояльності фахівців сфери інформаційних технологій.....	132
<i>Савелюк Н., Загарійчук М.</i> Мережевий маркетинг у мережевому суспільстві: гуманістичні та психологічні аспекти проблеми	140
<i>Хомич Г., Ткач О.</i> Стратегії надання психологічної допомоги клієнтам в кризових ситуаціях	152
<i>Шальнева П.</i> Особливості визначення креативного потенціалу в сучасних організаціях	160
ДО ВІДОМА АВТОРІВ	169

CONTENTS	
<i>Belyakova S., Vins V.</i> Empirical study of suicide intentions of adolescents	7
<i>Bocharina N.</i> Peculiarities of motivation for education of modern adolescents	15
<i>Vasylykevych Ya., Lomak O.</i> Formation of academic integrity as a component of professional competence of future professionals.	25
<i>Voytenko O.</i> To the problem of formation of sence-of-life orientations of mature personality.....	34
<i>Grande K., Nikolaiev L.</i> Psychological and socio-cultural adaptation of adolescents in a foreign cultural environment.....	42
<i>Zaika V., Klevaka L.</i> Psychological features of the dynamics of experience, overcoming and personal transformation of humans in conditions of life crisis	51
<i>Zozulia I., Vasylykevych Ya.</i> Experimental study of the influence of family structure on the development of creativity of children of preschool age	59
<i>Kiz O.</i> Social and psychological dimensions of gender deprivation in the field of marriage and family	73
<i>Kikinezhdі O., Hovorun T.</i> The problem of student youth economic socialization: gender perspective.....	88
<i>Kucherenko Ye., Piven L.</i> Theoretical and methodological principles of psychosynthesis application in dealing with eating disorders.	103
<i>Lomak O.</i> The main approaches to the study of creativity and innovation in the organizational context.....	116
<i>Poul V., Volzhentseva I.</i> Psychological and pedagogical support of personality: a view in the context of the integrated approach.....	123
<i>Ryk G.</i> Peculiarities of the correlation between professional well-being and organizational commitment of information technology specialists.....	132
<i>Savelyuk N., Zagariychuk M.</i> Network marketing in network society: humanistic and psychological aspects of the problem.....	140
<i>Khomych H., Tkach O.</i> Strategies of providing psychological help to clients in crisis situations.....	152
<i>Shalniєva P.</i> Features of collective creativity and definition of creative potential in modern organizations.....	160
INFORMATION FOR AUTHORS	169

УДК 159.922.8:616.89-008.441.44

DOI 10.31470/2308-5126-2020-44-1-7-15

Світлана Белякова,
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри
менеджменту освіти та
практичної психології
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені
Григорія Сковороди»

E-mail: svitlanabelacova@gmail.com

ORCID [0000-0003-4995-0253](https://orcid.org/0000-0003-4995-0253)

Svitlana Belyakova,
*Candidate of Psychology Sciences,
Associate Professor of the
Department of Management
of Education and Practical
Psychology of SHEI
«Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University»*

Вікторія Вінс,
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри
менеджменту освіти та
практичної психології
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені
Григорія Сковороди»

E-mail: vinsviktorija@gmail.com

ORCID [0000-0002-7285-7711](https://orcid.org/0000-0002-7285-7711)

Viktoria Vins,
*Candidate of Psychology Sciences,
Associate Professor of the
Department of Management
of Education and Practical
Psychology of SHEI
«Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University»*

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЇЦИДАЛЬНИХ НАМІРІВ У ПІДЛІТКІВ

У статті здійснено аналіз особливостей суїцидальних намірів у підлітків. Розглянуто феномен самогубства як поведінку людини, спрямовану на навмисне самоушкодження зі смертельним фіналом, самознищення. Проаналізовано загальні ознаки наявності суїцидального наміру: словесні ознаки (повідомлення про свій намір оточуючим); поведінкові ознаки (значні зміни у поведінці: надзвичайно байдуже ставлення до свого зовнішнього вигляду, порушення уваги, пропуски навчання, уникнення спілкування з однолітками); ситуаційні ознаки (зрада своїм ідеалам, боягузтво або надмірна агресія, конфлікт зі значущими людьми, порушення взаємин). Емпірично встановлено, що досліджуваним підліткам характерний переважно низький рівень тривожності, що є показником стабільності емоційного стану та відсутності хвилювання; низький та середній рівень фрустрації, при якому підлітки впевнені в собі, відповідальні, стійкі до невдач, не бояться труднощів; середній показник агресивності, для якого характерно вступати в учнівські конфлікти, доводити свою думку, застосовуючи елементи агресії для самоствердження і підтримки свого статусу в групі однолітків; середній показник ригідності, що свідчить про їх стабільність в діях, спровокованих непередбачуваними подіями. Виявлено, що у деяких підлітків яскраво виражається домінування емоцій над інтелектуальним контролем в оцінці ситуації, готовність реагувати на психотравмуючу ситуацію емоційно, а не логічно; наявний соціальний песимізм як негативна концепція навколишнього світу; притаманна демонстративність (демонстрація суїцидальних намірів), тобто бажання привернути увагу оточуючих до себе, своїх проблем, домогтися співчуття і розуміння. Зроблено висновки про

Psychology

необхідність розроблення системи соціально-психологічних заходів, спрямованих на зниження суїцидальних намірів серед підліткової молоді.

Ключові слова: особистість, підлітковий вік, самогубство, суїцидальні наміри, суїцидальна поведінка, психологічний супровід підлітків.

The article analyzes the features of suicidal ideation of adolescents. The phenomenon of suicide as a human behavior aimed at intentional self-harm with a fatal end, self-destruction is considered. The general signs of suicidal intent are analyzed: verbal signs (notification of one's intention to others); behavioral signs (significant changes in behavior: larger indifference on their appearance, disruption of the attention process, missing school, avoidance of communication with peers); situational signs (betraying their legacy, cowardice or excessive aggression, clash with important people, disruption of relationship). As a result of empirical research, it was found that the studied adolescents are characterized by a mostly low level of anxiety, which is an indicator of the stability of the emotional state and lack of anxiety; low and medium level of frustration, and adolescents are confident, responsible, resistant to failure, are not afraid of difficulties; adolescents have an average rate of aggression, which is characterized by coming into student's conflicts, to prove their point, using elements of aggression to assert themselves and maintain their status in the peer group; the average indicator of rigidity testifies to their stability in the actions provoked by unforeseen events; found that some adolescents clearly expressed the dominance of emotions over intellectual control in assessing the situation, readiness to respond to a traumatic situation rather emotionally than logically, existing social pessimism as a negative concept of the world, also, they are characterized by demonstrativeness (demonstration of suicidal intentions) of the willingness to attract public attention of others to themselves, their problems, to achieve compassion and awareness. It is concluded that it is necessary to develop a system of socio-psychological measures to reduce suicidal ideation among adolescents.

Keywords: personality, adolescence, suicide, suicidal intentions, suicidal behavior, psychological support of adolescents.

Постановка проблеми. Постійна емоційна напруга та потужний інформаційний тиск у сучасному мінливому світі став нормою для більшості людей. Такі внутрішні проблеми особистості, як тривога, депресія та сум'яття, зазвичай залишаються без належної уваги, хоча можуть зумовлювати низку розладів, крайнім варіантом яких є самогубство.

Ритм життя сучасної людини часто стоїть на заваді можливостям отримати необхідну підтримку, розуміння з боку рідних, друзів, а також кваліфіковану психологічну допомогу фахівців. Це викликає в особистості почуття самотності, спустошеності, ізольованості від навколишнього світу і формує внутрішню дисгармонію та відчуження, в результаті чого життя стає непотрібним, втрачається його сенс.

Грунтовне вивчення людської поведінки, а саме вчинення самогубства, досить широко представлено як у творчості мислителів античного світу, так і сучасних учених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень цієї проблеми сьогодення привертають увагу праці зарубіжних (А. Абрумова, Р. Авякан, С. Бородін, В. Войцех, Є. Вроно, В. Глушков, М. Ковальов, Л. Поставалова, А. Ратілов, І. Паперно та інші.) та вітчизняних учених (Ю. Александров, С. Жабокрицький, М. Мелентьев, О. Моховиков, Г. Пілягіна, В. Сулицький, А. Тищенко, А. Чупріков, В. Шаповалов, С. Яковець, Н. Ярмиш та інші), в яких висловлювалися доволі різні думки не лише щодо причин зазначеного явища, способів його попередження, а й з приводу його дефініції та розуміння [Федоренко, 2011].

Але особливо важливими є сучасні наукові праці, пов'язані з дитячими та підлітковими суїцидами, кількість яких щороку зростає [Рибалкіна 2017; Тиханова, 2017]. Відповідно потрібними є дослідження щодо попередження та профілактики у дітей та підлітків суїциду [Грухіна, 2017; Мараховська, 2015; Тодорцева, 2016].

Формулювання цілей статті. Метою статті є здійснення теоретичного аналізу феномену самогубства, обґрунтування його дослідження та емпіричне вивчення суїцидальних намірів у підлітків.

Виклад основного матеріалу. Самогубство в загальнопсихологічному аспекті інтерпретують як поведінку людини, спрямовану на самознищення. Так, самогубство трактують як навмисне самоушкодження зі смертельним фіналом [Васильченко, 2005]. Однак, самогубством вважають лише той вчинок, який людина зробила усвідомлено (галюцинації, стан психозу можуть спровокувати такий вчинок, проте смерть за таких умов кваліфікується як нещасний випадок) [Турбан, 2012].

Причини суїциду дуже складні та численні. Їх можна шукати в біологічних, генетичних, психологічних і соціальних сферах людини. Незважаючи на те, що підлітки зазвичай вчиняють суїцид в екстремальних ситуаціях, таких, як публічне приниження, проблеми в навчанні, зрада, більшість експертів вважає, що це швидше привід для вчинення суїциду, ніж його причина [Суліцький, 2001].

Ученими були визначені загальні ознаки наявності суїцидального наміру:

а) словесні ознаки – понад дві третини осіб, які скоюють суїцид, повідомляють про свій намір. Зокрема, підліток може:

- прямо говорити про смерть;
- непрямо натякати про свій намір завершити життєвий шлях;
- багато жартувати на тему самогубства;
- виказувати непомірну зацікавленість питаннями смерті;
- обговорювати суїцидальні сюжети з навколишнього середовища та ЗМІ;
- вести записи з роздумами про смерть;
- вказувати на відсутність сенсу життя як такого [Берестюк, 2014].

б) поведінкові ознаки. Зазвичай підліток може:

- роздавати речі, які мали велике особистісне значення для нього, налагодити стосунки з давніми ворогами;
- демонструвати значні зміни в поведінці, як от: надзвичайно байдуже ставлення до свого зовнішнього вигляду; порушення уваги та зниження якості виконуваних робіт; пропуски навчання, не виконання домашніх завдань, уникнення спілкування з однокласниками;
- проявляти роздратованість, бути похмурим;
- знаходитися в пригніченому стані;
- нудьгувати в ситуаціях, які раніше його захоплювали або цікавили;
- мати порушення апетиту, сну, чого раніше не спостерігалось;

- емоційно виявляти тривогу, відмовлятися від активних дій [Берестюк, 2014].
- в) ситуаційні ознаки:
 - поведінка «жертви» – втрата самоповаги;
 - зрада своїм ідеалам, боягузтво або надмірна агресія;
 - конфлікт зі значущими людьми, порушення взаємин [Вроно, 2001].

З метою емпіричного вивчення особливостей суїцидальних намірів у підлітків було використано такі психодіагностичні методики: «Методика вивчення схильності до суїцидальної поведінки» (М. Горської), Опитувальник суїцидального ризику (модифікація Т. Разуваєвої), методика «Шкала тривожності» Дж. Тейлора. Зокрема метою методики «Вивчення схильності до суїцидальної поведінки» (М. Горської) є виявлення показників емоційних станів у неповнолітніх (тривожності, фрустрації, агресивності, ригідності). Опитувальник суїцидального ризику (модифікація Т. Разуваєвої) призначений для експрес-діагностики рівня сформованості суїцидальних намірів з метою попередження серйозних спроб самогубства. Методика «Шкала тривожності» Дж. Тейлора призначена для вимірювання рівнів тривожності.

Дослідження особливостей суїцидальних намірів у підлітків здійснювалося на базі Державного професійно-технічного навчального закладу «Центр професійно-технічної освіти». Вік досліджуваних – 14–15 років (1 курс).

Аналіз даних, отриманих за методикою «Вивчення схильності до суїцидальної поведінки» (М. Горської), показав, що 30 % досліджуваних мають середній рівень тривожності, що свідчить про деяку схвильованість підлітків, яка в принципі є нормою для них. Для 10 % респондентів притаманний високий рівень тривожності, що може бути викликано переживанням якоїсь небезпеки або емоційного неблагополуччя. І для 60 % підлітків властивий низький рівень тривожності, що є показником стабільності емоційного стану, впевненості в собі та відсутності хвилювання (рис. 1).

Також, у ході дослідження було виявлено, що 40 % підлітків мають низький рівень фрустрації, а отже є впевненими в собі, сприймають усі події реалістично, не уникають відповідальності, стійкі до невдач, не бояться труднощів. Для 40 % підлітків властивий середній рівень фрустрації, вони сповна задоволені життям, ставлять собі цілі і досягають їх. Для 20 % досліджуваних притаманний високий рівень фрустрації: вони є невпевненими у собі, уникають відповідальності, не стійкі до невдач, бояться труднощів та, при виникненні непередбачуваної ситуації, у них існує тенденція до замкнутості та обмеження взаємодії з навколишнім середовищем. Тобто ці підлітки перебувають у певному стані відчаю і безвиході (див. рис. 1).

Аналіз результатів емпіричного дослідження показав, що 35 % підлітків мають високий показник агресивності, роблять імпульсивні вчинки, є дуже збудливими і не можуть контролювати свої дії. Ще 50 % підлітків демонструють середній показник агресивності. Їм характерно вступати в міжособистісні конфлікти, доказувати свою думку, застосовуючи елементи агресії для самоствердження і підтримки свого статусу в групі однолітків. 15 % підлітків, що

проявляють низький показник агресивності, зазвичай, поведуть себе емоційно стабільно, особливо в конфліктних ситуаціях. Цим респондентам характерний спокій, витримка, у них не виникає труднощів у спілкуванні та в роботі з іншими людьми. Запорукою таких підлітків є показ прикладу гарної поведінки і прояв справедливості суджень у будь-яких складних ситуаціях (див. рис. 1).

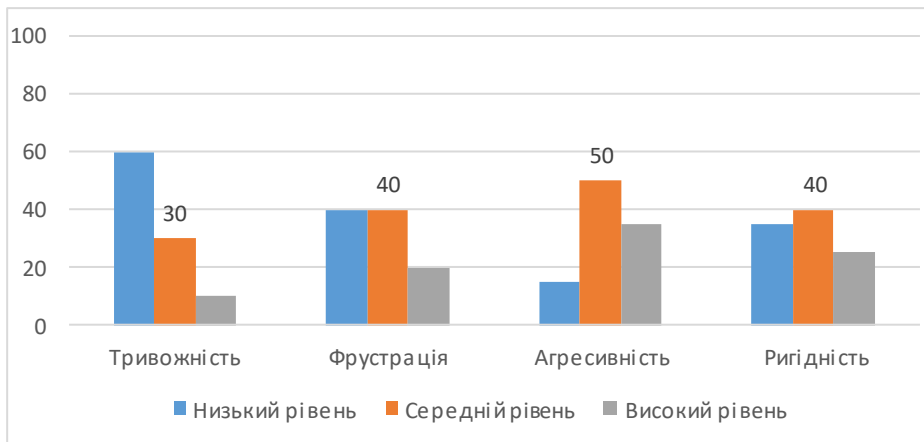

Рис. 1. Показники емоційних станів (у %) за методикою «Вивчення схильності до суїцидальної поведінки» (М. Горської).

У свою чергу 35 % підлітків проявляють високий показник ригідності, що свідчить про їхню повільну реакцію або повну її відсутність на нові непередбачувані ситуації, замкненість. У 40 % учнів виявлено середній показник ригідності, що свідчить про їхню стабільність у діях, спровокованих непередбачуваними подіями. Такі підлітки легко беруться за нові, незаплановані, або додаткові завдання, але вони не завжди до кінця планують хід виконання роботи. І 25 % респондентів демонструють низький показник ригідності, а це означає, що вони емоційно стійкі і адекватно реагують на передбачувані події та зміни їхніх планів, їм майже не характерна паніка, вони завжди контролюють свої емоції та вчинки (див. рис. 1).

Отже, можна зробити висновок, що 30 % досліджуваних оцінюють свій психічний стан як відмінний, мають високі показники активності; 38 % підлітків оцінюють свій психічний стан як задовільний, вони мають середні показники за всіма шкалами і почувають себе дуже добре й комфортно; 32 % респондентів незадовільно оцінюють свій психічний стан, відчувають дискомфорт і відсутність бажання працювати в команді.

За допомогою методики «Опитувальник суїцидального ризику» (модифікація Т. Разуваєвої) було досліджено вираженість певних чинників суїцидального ризику (рис. 2).

Емпірично виявлено, що в 20,2 % досліджуваних яскраво виражається домінування емоцій над інтелектуальним контролем в оцінці ситуації,

Psychology

готовність реагувати на психотравмуючу ситуацію безпосередньо емоційно, в крайньому варіанті – афективна блокада інтелекту. У 13,5 % підлітків присутній соціальний песимізм, тобто негативна концепція сприйняття навколишнього світу як ворожого, що не відповідає уявленням про нормальні або задовільні для людини взаємини з оточуючими.

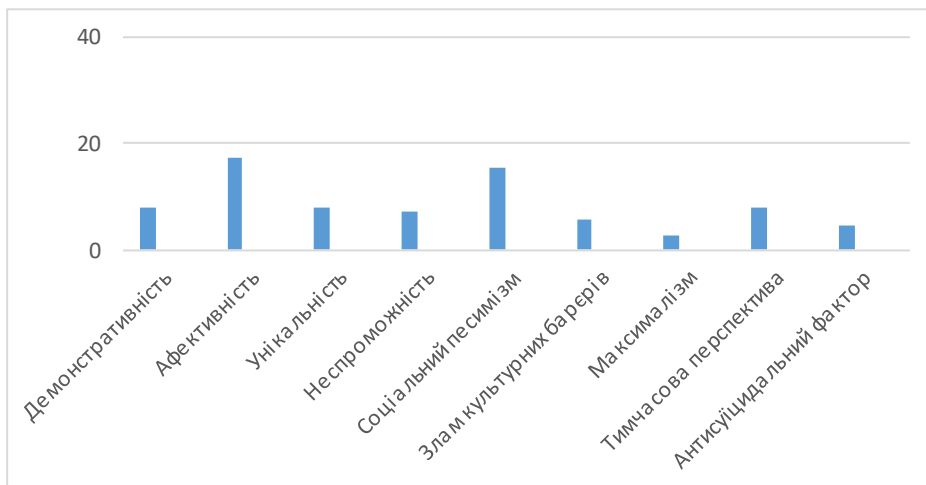

Рис. 2. Показники сформованості суїцидальних намірів (у %) у підлітків за методикою «Опитувальник суїцидального ризику» (модифікація Т. Разуваєвої).

Унікальність сприйняття себе, ситуації, і, можливо, власного життя в цілому як виняткового явища, не схожого на інших, передбачає виняткові варіанти виходу, зокрема, суїцид, тісно пов'язана з феноменом «непроникності» для досвіду, тобто з недостатнім умінням використовувати свій і чужий життєвий досвід, притаманна 7,8 % досліджуваних.

У 5,4 % підлітків виявлена тимчасова перспектива, неможливість конструктивного планування майбутнього. Це може бути наслідком сильного заглиблення у справжню ситуацію, трансформацією почуття неможливості розв'язання поточної проблеми в глобальний страх невдач і поразок у майбутньому.

Демонстративність (демонстрація суїцидальних намірів), тобто бажання привернути увагу оточуючих до своїх нещаст, домогтися співчуття і розуміння, оцінюване із зовнішньої позиції зазвичай як шантаж, переживається зсередини як благання про допомогу. Найбільш суїцидально небезпечне поєднання з емоційною регідністю проявляється у 7,8 % досліджуваних. У 4,4 % підлітків виражена неспроможність, негативна концепція власної особистості, уявлення про свою неспроможність, некомпетентність, непотрібність, «виключеність» із оточуючого світу. Це може бути пов'язано з уявленнями підлітка про свою фізичну, інтелектуальну, моральну чи іншу неспроможність.

Для 4,7 % респондентів притаманний злам культу самогубства, культурних бар'єрів, пошук культурних цінностей і нормативів, що виправдовують суїцидальну поведінку або навіть роблять її привабливою. У крайньому варіанті – інверсія цінності життя і смерті.

Проте, при вираженості всіх вищезгаданих показників, останній показник – антисуїцидальний чинник – може зняти глобальний суїцидальний ризик. Це глибоке розуміння почуття відповідальності за близьких, почуття обов'язку. Це уявлення про антиестетичність і гріховність самогубства, боязнь болю і фізичних страждань. Цей показник виражений у 3,3 % досліджуваних, що вказує на відсутність ризику суїцидальної спроби (див. рис. 2).

За результатами дослідження за методикою «Шкала тривожності» Дж. Тейлора, можна зробити висновок, що в усіх респондентів переважає нормальний та трохи завищений рівень тривожності (рис. 3). Це свідчить про те, що у підлітків, які мають нормальний рівень тривожності, – адекватний, раціональний і психологічно вірний розвиток.

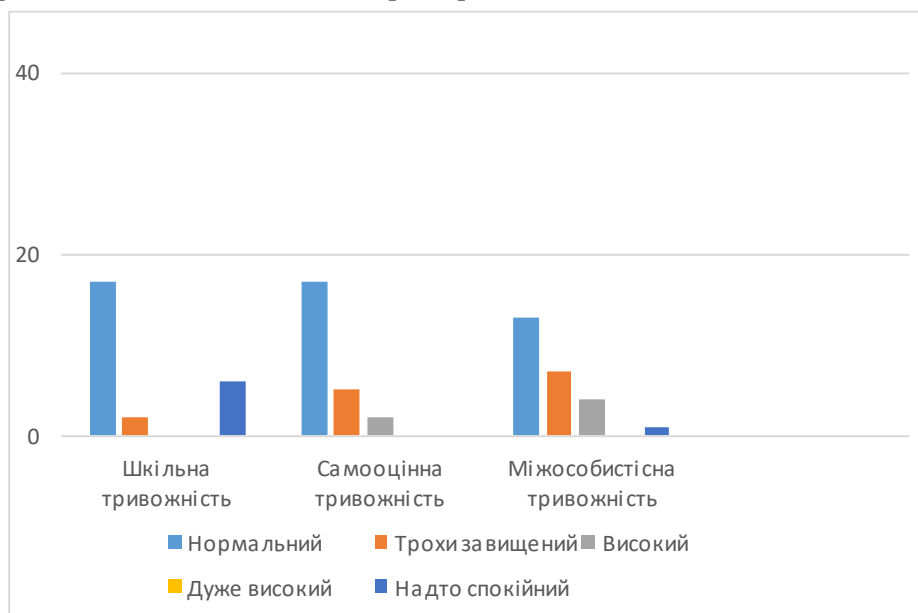

Рис. 3. Показники рівнів тривожності (у %) за методикою «Шкала тривожності» Дж. Тейлора.

Нормальна тривожність, як і будь-яка тривожність, є реакцією індивіда на загрозу цінностям, які вважаються єдино можливими для його існування як особистості. Але нормальною може бути реакція тривожності, яка: адекватна реальній загрози; не включає придушення або інші механізми вирішення внутрішнього психічного конфлікту, а в результаті цього і зовнішнього; не вимагає невротичних захисних механізмів для керування собою, але може бути змінена конструктивно на рівні довольного усвідомлення, або ослаблена при

об'єктивній зміні ситуації. Трохи завищений рівень тривожності зазвичай пов'язаний з обмеженим колом ситуацій, певною сферою життя; також завищеними вимогами до дитини, негнучкою, догматичною системою виховання, яка не враховує власну активність дитини, її інтереси, здібності та вподобання.

Висновки. У результаті проведеного емпіричного дослідження особливостей суїцидальних намірів у підлітків виявлено, що досліджуваним характерний переважно низький рівень тривожності, що є показником стабільності емоційного стану та відсутності хвилювання, а також низький та середній рівень фрустрації, при якому підлітки впевнені в собі, відповідальні, стійкі до невдач, не бояться труднощів. Більшість досліджуваних демонструють середній показник агресивності: їм характерно вступати в учнівські конфлікти, доводити свою думку, застосовуючи елементи агресії для самоствердження і підтримки свого статусу в групі однолітків. Виявлений середній показник ригідності респондентів свідчить про їхню стабільність у діях, спровокованих непередбачуваними подіями.

Разом з тим, встановлено, що в деяких підлітків емоції домінують над інтелектуальним контролем в оцінці ситуації, сформована готовність реагувати на психотравмуючу ситуацію емоційно, а не логічно, наявний соціальний песимізм як негативна концепція навколишнього світу, також їм притаманна демонстративність (демонстрація суїцидальних намірів), бажання привернути увагу оточуючих до себе, своїх проблем, домогтися співчуття і розуміння.

Виконане емпіричне дослідження не вирішує всіх проблем, пов'язаних із суїцидальними намірами підлітків. Зокрема, отриманий результат вказує на необхідність розроблення системи соціально-психологічних заходів, спрямованих на зниження суїцидальних намірів серед підліткової молоді.

ЛІТЕРАТУРА

- Берестюк, 2014* – Берестюк М. Суїцидальна поведінка серед учнівської молоді. *Психолог*. Київ : Шкільний світ, 2014. № 10. С. 14–17.
- Васильченко, 2005* – Васильченко Л. В. Суїцид в Україні. *Міжнародна академія безпеки життєдіяльності*. Київ : Основа. 2005. № 8. С. 18–22.
- Вроно, 2001* – Вроно Е. М. Суїцидологія на Україні – небагато історії. *Журнал практичної психології і психоаналізу*. Київ : Знання. 2001. № 1 С. 23.
- Психологія суїциду, 2004* – Психологія суїциду : посібник / за ред. В. П. Москальця. Київ : Наука, 2004. 355 с.
- Грухіна, 2017* – Грухіна Т. Суїцид серед дітей: причини і профілактика. *Профтехосвіта*. 2017. № 6. С. 7–17.
- Мараховська, 2015* – Мараховська Т. А. Робота з суїцидальними намірами учнів. *Шкільному психологу. Усе для роботи*. 2015. № 9. С. 9–13.
- Рибалкіна, 2017* – Рибалкіна О. С. Що таке суїцид і як з ним боротися? *Безпека життєдіяльності*. 2017. № 12. С. 20.
- Суліцький, 2001* – Суліцький В. В. Психологія суїцидальної поведінки. Київ : МП Леся, 2001. 316 с
- Тиханова, 2017* – Тиханова Є. Самогубство – жорстока реальність сьогодення: загроза суїциду в дитячому середовищі. *Соціальний педагог*. 2017. № 10. С. 40–41.
- Тодорцева, 2016* – Тодорцева Ю. В. Зарубіжний досвід соціально-профілактичної роботи щодо попередження суїциду серед молоді. *Соціальна робота і соціальна педагогіка: виклики сьогодення*. 2016. С. 40–44.

- Турбан, 2012 – Турбан В. Самогубство як соціокультурний феномен. *Соціальна психологія*. 2012. № 3. С. 100–107.
- Федоренко, 2011 – Федоренко Р. П. Психологія суїциду : навч. посіб. Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. 260 с.

REFERENCES

- Berestiuk, 2014 – Berestiuk M. Suitsydalna povedinka sered uchnivskoi molodi. *Psykhologh*. Kyiv : Shkilnyi svit, 2014. № 10. S. 14–17.
- Vasylchenko, 2005 – Vasylchenko L. V. Suitsyd v Ukraini. Mizhnarodna akademiia bezpeky zhyttiediialnosti. Kyiv : Osnova. 2005. № 8. S. 18–22.
- Vrono, 2001 – Vrono E. M. Suitsydolohiia na Ukraini – nebahato istorii. *Zhurnal praktychnoi psykhologii i psykhoanalizu*. Kyiv : Znannia. 2001. № 1. S. 23.
- Psykhologhiia suitsydu, 2004* – Psykhologhiia suitsydu : posibnyk / za red. V. P. Moskaltsia. Kyiv : Nauka, 2004. 355 s.
- Hrukhina, 2017 – Hrukhina T. Suitsyd sered ditei: prychny i profilaktyka. *Proftekhosvita*. 2017. № 6. S. 7–17.
- Marakhovska, 2015 – Marakhovska T. A. Robota z suitsydalnymy namiramy uchniv. *Shkilnomu psykhologhu. Use dlia roboty*. 2015. № 9. S. 9–13.
- Rybalkina, 2017 – Rybalkina O. S. Shcho take suitsyd i yak z nym borotysia? *Bezpeka zhyttiediialnosti*. 2017. № 12. S. 20.
- Sulitskyi, 2001 – Sulitskyi V. V. Psykhologhiia suitsydalnoi povedinky. Kyiv : MP Lesia, 2001. 316 s
- Tykhanova, 2017 – Tykhanova Ye. Samohubstvo – zhorstoka realnist sohodennia : zahroza suitsydu v dytiachomu seredovysshchi. *Sotsialnyi pedahoh*. 2017. № 10. S. 40–41.
- Todortseva, 2016 – Todortseva Yu. V. Zarubizhnyi dosvid sotsialno-profilaktychnoi roboty shchodo poperedzhennia suitsydu sered molodi. *Sotsialna robota i sotsialna pedahohika: vyklyky sohodennia*. 2016. S. 40–44.
- Turban, 2012 – Turban V. Samohubstvo yak sotsiokulturnyi fenomen. *Sotsialna psykhologhiia*. 2012. № 3. S. 100–107.
- Fedorenko, 2011 – Fedorenko R. P. Psykhologhiia suitsydu : navch. posib. Lutsk : VNU im. Lesi Ukrainky, 2011. 260 s.

УДК 159.922.8:37.015.3:005.32

DOI 10.31470/2308-5126-2020-44-1-15-25

Наталія Бочаріна,
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри
менеджменту освіти та
практичної психології
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені
Григорія Сковороди»

Nataliia Bocharina,
Candidate of Psychology Sciences,
Associate Professor of the
Department of Management
of Education and Practical
Psychology of SHEI
«Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University»

E-mail: bocharina@ukr.net
ORCID 0000-0002-2429-2816

ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ ДО НАВЧАННЯ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ

У статті здійснено аналіз проблеми мотивації до навчання підлітків, визначено підходи до вивчення мотивації особистості, показано зв'язок мотивації з пізнавальними потребами особистості та різними видами діяльності, а також її вплив на ефективність освоєння знань. Визначено, що навчальна мотивація характеризується спрямованістю, стійкістю і динамічністю, збуджується

ієрархією мотивів, в якій домінуючими можуть бути або внутрішні мотиви, пов'язані зі змістом цієї діяльності і її виконанням, або широкі соціальні мотиви, пов'язані з потребою зайняти певну позицію в системі суспільних взаємин. Уточнено структуру навчальної мотивації сучасного підлітка з урахуванням його вікової специфіки. Виявлено, що у формуванні навчальної мотивації підлітка особливо значущим є інтерес: за наявності стійкого інтересу значно полегшується процес розвитку у нього когнітивних (пізнавальних) функцій і життєво важливих умінь. Емпіричне вивчення особливостей мотивації до навчання підлітків показало, що в учнів із середнім рівнем навчальної мотивації середній рівень оцінок, їхні знання шкільних предметів не є достатньо глибокими, що свідчить про стихійний вплив на мотивацію підлітка і недостатній рівень цілеспрямованої роботи з мотивацією. Встановлено тенденцію до підвищеного рівня мотивації до навчання у досліджуваних підлітків, проте більш детальний розгляд їхньої мотиваційної сфери показав, що домінуючим мотивом є позиційний, тобто успіхи у навчанні розглядаються як засіб для того, щоб отримати високий статус у референтній групі. Сформульовано перспективи подальших досліджень, які полягають у розробленні та апробації корекційно-розвивальної програми формування навчальної мотивації учнів підліткового віку; у дослідженні особистісної готовності вчителів до формування такої мотивації та готовності практичних психологів системи освіти до відповідного психологічного супроводу цього процесу.

Ключові слова: мотивація до навчання, учні підліткового віку, мотиви, потреби, інтерес, внутрішня позиція, ціннісні орієнтації.

The article analyzes the study of the problem of motivation in scientific sources, analyzes the motivation to learn adolescents and considers the specifics of motivation to learn in adolescence. Approaches to the study of personality motivation are determined, the connection of motivation with the cognitive needs of the personality and different types of activity is shown, as well as its influence on the efficiency of knowledge acquisition. It is determined that learning motivation is characterized by focus, stability and dynamism, excited by the hierarchy of motives, which may be dominated by either internal motives related to the content of this activity and its implementation, or broad social motives related to the need to take a position. system of social relations. Taking into account the age specifics of the modern teenager, the structure of his educational motivation is specified. It was found that interest is especially important in the formation of adolescent learning motivation. In the presence of stable interest, the process of development of cognitive (cognitive) functions and vital skills is greatly facilitated. There are two tendencies: the motive of success and the motive of avoiding failure. Empirical study of the peculiarities of motivation to teach adolescents has shown that students with an average level of learning motivation have an average level of grades, their knowledge of school subjects is not deep enough. This indicates a spontaneous impact on the motivation of the adolescent and an insufficient level of purposeful work with motivation. There was a noticeable tendency to an increased level of motivation to learn in the studied adolescents, but a closer look at their motivational sphere revealed that the dominant motive is positional, ie learning success is seen as a means to obtain high status in the reference group. Prospects for further research are formulated, which consist in the development and testing of a correctional and developmental program for the formation of educational motivation of adolescent students; in the study of personal readiness of teachers to form such motivation and the readiness of practical psychologists of the education system to the appropriate psychological support of this process.

Keywords: motivation to study, adolescents, motives, needs, interest, inner position, value orientations.

Постановка проблеми. Сучасний період розвитку української держави характеризується курсом на євроінтеграцію. У зв'язку з цим відбулися позитивні зміни в багатьох сферах держави, але об'єктивно рівень життя наших громадян не відповідає європейським стандартам. Має відбутися ще багато змін, зокрема у сфері освіти, адже держава зацікавлена у вихованні освіченої особистості, майбутнього професіонала.

Важливою проблемою в освіті була і залишається мотивація до навчання сучасних підлітків. Вона є першопричиною навчальної діяльності і важливим чинником, який впливає на результативність цієї діяльності. Розвиток мотиваційної сфери підлітків без перебільшення можна назвати однією з

центральної проблем сучасної школи, справою суспільної важливості. Її актуальність зумовлена оновленням змісту навчання, постановкою завдань формування у підлітків прийомів самостійного набуття знань і пізнавальних інтересів, морального виховання підлітків, формування в них активної життєвої позиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема мотивації і мотивів поведінки та діяльності – одна із стрижневих у психології. Вивченню мотивації та мотивів присвячена велика кількість досліджень, як вітчизняних (С. Занюк, Г. Костюк, С. Максименко, М. Яницький), так і зарубіжних авторів (Д. Аткинсон, К. Клакхон, М. Рокич та ін.), які мають напрацювання в галузі теоретичних основ мотивації, загальних уявлень про її механізми (В. Моргун, С. Москвичов та ін.), взаємозв'язок мотивації з пізнавальними процесами (Т. Баларич, І. Меліхова та ін.), різними видами діяльності (М. Гусаренко, В. Шуба та ін.), а також вплив мотивації на ефективність засвоєння знань (М. Матюхіна, Л. Фрідман та ін.).

Проблемі підсилення мотивації навчальної діяльності приділяли велику увагу в психологічній і педагогічній літературі. Досліджувалася сутність мотивації навчальної діяльності та її діагностика (М. Алексеєва, О. Ковальов, Г. Костюк, І. Синиця, В. Сухомлинський, М. Савчин, Н. Тализіна, Г. Щукін, П. Якобсон та ін.). Вивчалися психологічні особливості особистості підлітків (М. Боришевський, І. Булах, О. Пенькова, Л. Регущ, Т. Яблонська та ін.), досліджувалася структура мотивації навчальної діяльності, механізм виникнення навчальних мотивів, а також роль мотивації в здійсненні навчальної діяльності.

Існують різні класифікації мотивації і мотивів до навчання, але думки вчених сходяться в тому, що цей чинник впливає на успішність у навчальній діяльності достатньою мірою. Формування ефективної і довготривалої мотивації до навчання у сучасних підлітків має стати однією з пріоритетних цілей в організації навчального-виховного процесу.

Мета статті – вивчити особливості мотивації до навчання у сучасних підлітків.

Виклад основного матеріалу. Психологія мотивації є однією з найбільш складних і суперечливих галузей сучасної психології. У психологічній літературі зустрічається чимало різних тлумачень поняття «мотивація». Одні з них пов'язані з історією дослідження цієї проблеми, інші – відображають відмінності у концептуальних підходах різних авторів або наукових шкіл. У першому підході мотиви і мотивація розглядалися як ситуативні інваріанти поведінки людини (М. Алексеєва, В. Моргун, С. Москвичов та ін.). Другий підхід пов'язаний із розумінням мотивів і мотивації як стійких диспозицій особистості, що регулюють її поведінку незалежно від ситуацій (В. Асєєв, І. Меліхова та ін.). Звичайно, можна виділити і третій підхід, який поєднує дослідників, що так чи інакше намагалися знайти компроміс між цими двома окресленими полюсами (М. Матюхіна, Л. Фрідман та ін.) [Климчук, 2004: с. 5].

Досліджуючи мотивацію до навчання у підлітковому віці, доцільним є дотримання саме другого підходу, відповідно до якого мотивацію можна розглядати як сукупність мотивів, інтересів, переконань, настанов, цінностей та ідеалів, спрямованих на задоволення нужди, потреб людини, спонукань до дії, особистісно-значущої для неї. Вивчення мотивації людини є, по суті, вивченням особистості в її діяльності. Оскільки навчання – окремий випадок діяльності, то мотивація до навчання є окремим випадком мотивації особистості. Мотивація до навчання визначається цілою низкою специфічних для цієї діяльності чинників: освітньою системою, освітньою установою, де здійснюється навчання; організацією освітнього процесу; суб'єктними особливостями того, хто навчається. Відповідно, мотивація навчання підлітків набуває своєї специфіки, зумовленої їхніми віковими особливостями [Максименко, 2000: с. 158].

Сьогодні не існує дилеми у питанні, чим зумовлена успішність учнів – природними здібностями чи розвитком навчальної мотивації. Відомо, що тут існує складна система взаємозв'язків і що за певних умов (зокрема, підвищеному інтересі особистості) може включатися компенсаторний механізм, коли брак здібностей перекривається розвитком мотиваційної сфери, внаслідок чого у навчальній діяльності досягаються високі результати. Дослідники особливо наголошують, що в зворотному напрямку цей механізм не спрацьовує. Іншими словами, високий рівень здібностей не може компенсувати низьку або відсутню навчальну мотивацію і, таким чином, привести до високої успішності [Корольчук, 2008: с. 134].

Психологи відзначають, що в середньому шкільному віці розумова активність поєднується зі зростаючою самостійністю і яскраво виявляється в широті інтересів. У дітей і підлітків загальна розумова активність помітно випереджає розвиток спеціальних інтересів і здібностей. Негативні характеристики навчальної мотивації у підлітка пояснюються рядом причин. Незрілість оцінок підлітком самого себе та інших людей призводить до труднощів у взаєминах з ними: підліток не приймає на віру думку і оцінки вчителя, часом впадає в негативізм, в конфлікти з оточуючими дорослими. Прагнення до дорослості і небажання уславитися відстаючим серед однолітків викликають зовнішню байдужість до думки вчителя і відміток, що їм виставляються, часом браваду, незважаючи на те, що реально підліток дорожить думкою дорослого. Прагнення підлітка до самостійності викликає у нього негативне ставлення до готових знань, простих і легких питань, до методів роботи вчителя, перенесених із початкової школи. Недостатнє розуміння зв'язку навчальних предметів, що вивчаються в школі, з можливістю використання їх у майбутньому знижує позитивне ставлення до навчання [Корень, 2008: с. 86-89].

Активний психічний розвиток підлітка зумовлює суттєві зміни спонукальної сфери його особистості. Насамперед це помітно у формуванні нової внутрішньої позиції, виникненні особливих потреб, зокрема намагання подолати у своїй самореалізації межі школи та долучитися до життя і діяльності дорослих. На основі цих потреб підліток починає орієнтуватися на цілі, які він бачить за межами свого сьогодення. Якщо всі переживання, інтереси, прагнення

підлітка зосереджені на проблемах тільки шкільного життя, то це свідчить про певне порушення (затримку) розвитку особистості, неготовність до переходу на новий віковий етап. Також зі зміною соціальної ситуації розвитку на перше місце для підлітка стає взаємодія з однолітками, самоствердження в референтній групі [Павелків, 2009: с. 315].

У підлітковому віці основою мотивації стають цінності, однак система ціннісних орієнтацій перебуває ще на стадії формування. Відбувається перегляд сформованих у молодшому шкільному віці уявлень про цінності. Якщо в попередньому періоді великий вплив на виникнення цінностей мало виховання, то в підлітковому віці значущими стають цінності і погляди, які домінують у групі. У підлітка певною мірою сформована ієрархія життєвих цілей, однак він ще недостатньо володіє засобами їх досягнення, а це уповільнює процес опанування соціально-цінною поведінкою [Павелків, 2009: с. 318].

У формуванні навчальної мотивації, безсумнівно, особливо значущим є інтерес. Інтерес підлітка до навколишнього світу і конкретного навчального предмету служить необхідною передумовою навчання. При наявності стійкого інтересу значно полегшується процес розвитку у нього когнітивних (пізнавальних) функцій і життєво важливих умінь. Актуальним для роботи з підлітками є визначення напрямку мотивів. Можна виділити дві тенденції: мотив досягнення успіху і мотив уникнення невдачі. Школярі, мотивовані на досягнення успіху, зазвичай ставлять перед собою деяку позитивну мету, активно включаються в її реалізацію, вибирають засоби, спрямовані на досягнення цієї мети.

Інакше поведуться підлітки, мотивовані на уникнення невдач. Їхні думки та дії підпорядковані тенденції уникнення, відсторонення від ситуації, уникнення будь-якої активності. Учень при цьому не впевнений у собі, боїться критики. З роботою, в якій можлива невдача, у нього пов'язані тільки негативні емоції. Мотив уникнення невдач пов'язаний з невпевненістю в собі, низькою самооцінкою, невірою у можливість успіху. Будь-які труднощі викликають негативні емоції. Ще один важливий чинник – загальний рівень мотивації [Ложкин, Носкова, 2008: с. 123].

Для вивчення мотивації до навчання у підлітків ми використали методики, які за своїми можливостями здатні вирішити завдання дослідження та є адекватними віку досліджуваних: «Методика вивчення мотивації до навчання підлітків» (за М. Лук'яною) [Проскура, 1998: с. 116]; «Методика вивчення мотивів навчальної діяльності учнів» (Б. Пашнев) [Орлов, 1991: с. 258]; Опитувальник дослідження мотивації досягнення успіху Т. Елерса [Паушкова, 2000: с. 176].

Дослідження проводилося у 7 класі ЗОШ № 2 I-III ступенів м. Переяслава. До участі у дослідженні було залучено 20 підлітків.

Результати дослідження за «Методикою вивчення мотивації до навчання у підлітків» М. Лук'яною наведено в табл. 1.

У 60 % (12 осіб) учнів виявлено середній рівень мотивації до навчання. Учні з таким рівнем мотивації відрізняються посередніми успіхами навчання або

Psychology

ж доволі непостійними, випадковими високими оцінками, у них майже не реалізується пізнавальний мотив у поведінці.

У 35 % (7 осіб) учнів – високий рівень мотивації до навчання. Вони успішні у навчанні, їхні успіхи постійні. Пізнавальні мотиви реалізуються в поведінці часто, і лише у одного учня з класу дуже високий рівень мотивації до навчання (5 %), він є відмінником, у нього активно реалізується пізнавальний мотив у навчанні. Сам процес навчання для нього є особистісно-значущим.

Таблиця 1

Кількісні показники рівнів мотивації до навчання за «Методикою дослідження мотивації до навчання підлітків» М. Лук'янової

Чинник мотивації до навчання	Рівень мотивації до навчання							
	Дуже високий рівень		Високий рівень		Середній рівень		Рівень нижче середнього	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Особистісна значущість навчання	1	5	-	-	16	80	3	15
Здатність до цілепокладання	6	30	9	45	4	20	1	5
Інші мотиви	4	20	4	20	11	55	1	5
Загальний рівень мотивації до навчання	1	5	7	35	12	60	-	-

На перший погляд може здатися, що ситуація з рівнем мотивації до навчання цілком задовільна, не виявлено низького рівня мотивації до навчання, але при по-елементному аналізі даних виявляється, що для трьох учнів особистісна значущість навчання є недостатньо вираженою. При цьому, здатність до цілепокладання у 30 % (6 осіб) учнів є дуже висока, і ще в 45 % (9 осіб) – висока.

Також, якщо розглядати такий чинник, як «інші мотиви», то для 20 % (4 особи) учнів він має дуже важливе значення, і ще для 20 % (4 особи) – важливе.

Результати дослідження за «Методикою вивчення мотивів навчальної діяльності учнів» Б. Пашнева представлено на рис. 1.

Відповідно до отриманих даних важко виділити якийсь один домінуючий мотив, який визначає всю навчальну діяльність підлітків. Усі вони коливаються в діапазоні від 23 % до 7%. Невелику перевагу має *мотив матеріального*

добробуту (23 % частоти відповідей), що свідчить про те, що учні розглядають освіту не як спосіб отримання нових знань про навколишній світ та підвищення власної компетентності, а як спосіб заробляти гроші виходячи зі складної економічної ситуації в Україні. Відразу за ним йде мотив досягнення успіху (15 % частоти відповідей).

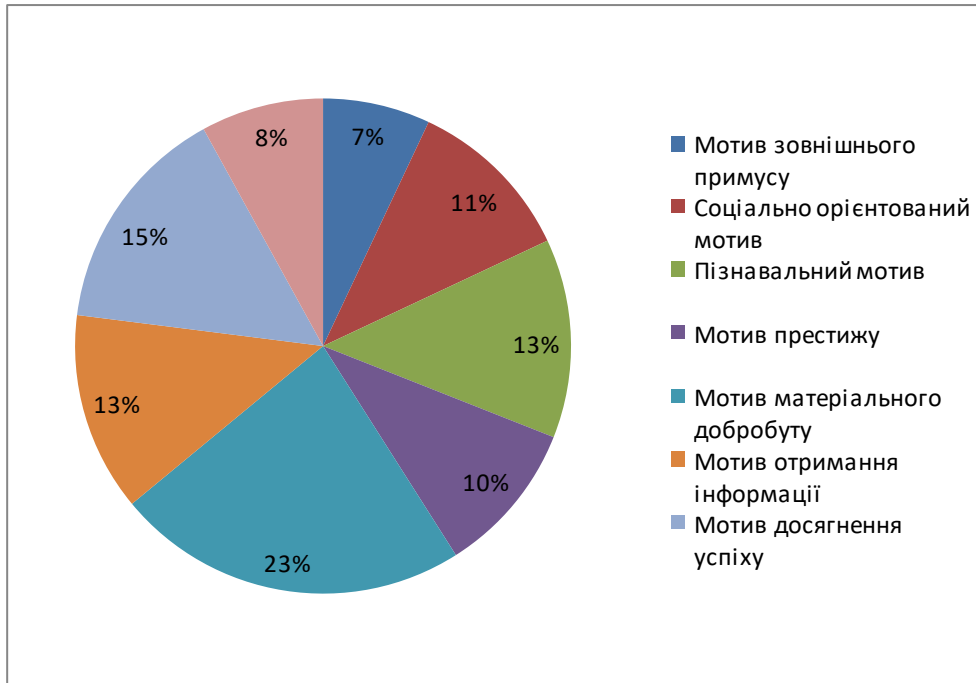

Рис. 1. Розподіл мотивів навчальної діяльності учнів за «Методикою вивчення мотивів навчальної діяльності учнів» Б. Пашнева.

Наголошуємо, що в діаграмі вказано не відсоток учнів, у яких переважає цей мотив, а частоту виборів відповідних цьому мотиву відповідей у підлітків. У бланках відповідей він міг бути на рівні з іншими мотивами в залежності від окремого учня. Такі результати можна пояснити недостатньою сформованістю у підлітків мотиваційної сфери, що змушує їх сумніватися при виборі того чи іншого варіанту відповіді.

Домінуючі мотиви в навчальній діяльності учнів підліткового віку визначено за «Методикою дослідження мотивації до навчання підлітків» М. Лук'янової (рис. 2).

Додатковий аналіз вищевказаної методики виявив такі результати: позиційний мотив – 49 % відповідей, ігровий – 25 %, пізнавальний – 12 %, соціальний – 6 %, зовнішній – 5 %, мотив отримання оцінки – 3 %. Домінуючим є позиційний мотив, який відображає намагання підлітка зайняти лідерську позицію в групі, ігровий мотив – бажання повернутися до попередньої провідної

Psychology

діяльності, пізнавальний мотив відображає намагання досліджувати різні явища та проникнути в їхню суть, соціальний мотив – збереження і набуття соціальних зв'язків, зовнішній мотив – це вплив на підлітка ззовні (батьків, учителів). Отже, провідним мотивом до навчання для підлітка є позиційний, це пояснюється тим, що соціальна ситуація розвитку змінюється з віком, на перший план виходить саме референтна група, клас. Успіхи в навчанні при цьому стають інструментом для самоствердження і здобуття бажаного місця в групі.

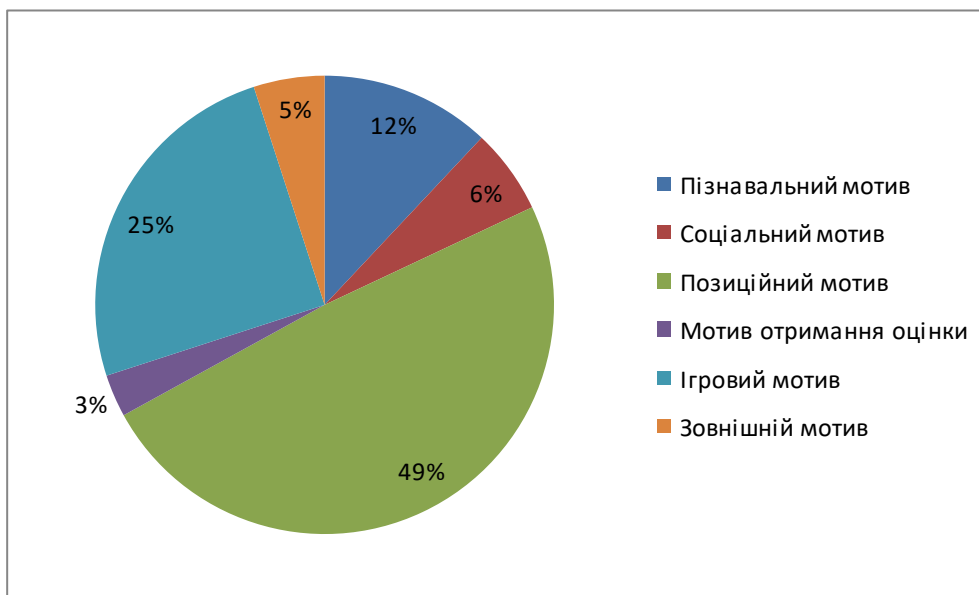

Рис. 2. Розподіл мотивів за «Методикою дослідження мотивації до навчання підлітків» М. Лук'янової.

Аналіз результатів дослідження за «Методикою дослідження мотивації до навчання підлітків» М. Лук'янової засвідчив, що внутрішні мотиви до навчання є домінуючими у 50 % (10) учнів; на навчання впливають як зовнішні, так і внутрішні мотиви у 40 % (8) учнів; зовнішні мотиви є домінуючими лише у двох учнів (10 %). При недостатній вираженості внутрішніх мотивів учням потрібен постійний контроль і нагадування, що навчання важливе, оскільки внутрішні мотиви вже є частиною внутрішньої позиції підлітка.

Орієнтовані на досягнення успіху 5% учнів; орієнтовані як на досягнення успіху, так і на уникнення невдач 90% учнів; орієнтовані на уникнення невдач 5% учнів. Учні, орієнтовані на уникнення невдач, рідше досягають високих результатів у навчанні, проявляють низьку ініціативність; навпаки, коли підлітки орієнтовані на досягнення успіху, вони більш ініціативні. При середніх значеннях поведінка може схилитися як до одного вектору, так і до іншого, та є непостійною. Активно реалізуються пізнавальні мотиви в поведінці у 25% учнів; доволі рідко – у 87% учнів. Учні, які активно реалізують пізнавальні мотиви в

поведінці, є відмінниками, їхні знання відрізняються глибиною і систематичністю.

Розподіл рівнів мотивації досягнення успіху визначено за методикою «Опитувальник дослідження мотивації досягнення успіху Т. Елерса. У 60 % учнів (12 осіб) виявлено середню мотивацію до успіху, що означає, що вони не бояться ризикувати, не є скутими у своїх діях, бо можлива невдача не надто хвилює їх. У 35 % учнів (7 осіб) – висока мотивація досягнення успіху, такі особи здатні йти на середнього рівня ризик для досягнення бажаного, схильні орієнтуватися на власні сили, гнучко і наполегливо добиватися поставленої мети. У 5 % учнів (1 особа) – надто високий рівень мотивації досягнення успіху, що може спричиняти надмірну самокритичність до власних можливостей, при цьому особа може зазнавати надмірного хвилювання та страху зазнати невдачі, підсвідома зневіра у власні сили викликає в людини меншу готовність до ризику, особистісну скутість, у результаті при надмірній мотивації до успіху людина може втрачати віру в те, що вона доб'ється бажаного.

Емпіричне вивчення особливостей мотивації до навчання підлітків показало, що в учнів із середнім рівнем навчальної мотивації – середній рівень оцінок, їхні знання шкільних предметів не є достатньо глибокими. Це свідчить про стихійний вплив на мотивацію підлітка і недостатній рівень цілеспрямованої роботи з мотивацією. На перший погляд помітна тенденція до підвищеного рівня мотивації до навчання у досліджуваних підлітків, але при більш детальному розгляді їх мотиваційної сфери було виявлено, що домінуючим мотивом виявляється позиційний, тобто успіхи у навчанні розглядаються як засіб для того, щоб отримати високий статус у референтній групі.

Висновки. Теоретичний аналіз проблеми мотивації навчання у підлітків засвідчив, що існують різні точки зору виникнення мотивації. Викладені підходи показали, що мотивацію до навчання слід розглядати як структуру мотивів, яка характеризується певною ієрархією, наявністю певної системи підпорядкованих одна одній різних мотиваційних тенденцій на основі провідних і суспільно значущих мотивів. Навчальна мотивація, як і будь-який інший вид мотивації, системна. Вона характеризується спрямованістю, стійкістю і динамічністю, збуджується ієрархією мотивів, в якій домінуючими можуть бути або внутрішні мотиви, пов'язані зі змістом цієї діяльності і її виконанням, або широкі соціальні мотиви, пов'язані з потребою дитини зайняти певну позицію в системі суспільних взаємин. При цьому з віком відбувається розвиток взаємопов'язаних потреб і мотивів, зміна провідних домінуючих потреб та їх ієрархія.

Активний психічний розвиток підлітка зумовлює суттєві зміни спонукальної сфери його особистості. Насамперед, це помітно у формуванні нової внутрішньої позиції, виникненні особливих потреб, зокрема намагання подолати у самореалізації межі школи та долучитися до життя і діяльності дорослих. На основі цих потреб підліток починає орієнтуватися на цілі, які він бачить за межами свого сьогодення. Якщо всі переживання, інтереси, прагнення підлітка зосереджені на проблемах тільки шкільного життя, то це свідчить про

певне порушення (затримку) розвитку особистості, неготовність до переходу на новий віковий етап.

Виділяється дві тенденції: мотив досягнення успіху і мотив уникнення невдачі. Школярі, мотивовані на досягнення успіху, зазвичай ставлять перед собою деяку позитивну мету, активно включаються в її реалізацію, вибирають засоби, спрямовані на досягнення цієї мети.

Емпіричне вивчення особливостей мотивації до навчання підлітків показало, що в учнів із середнім рівнем навчальної мотивації – середній рівень оцінок, їхні знання шкільних предметів не є достатньо глибокими. Це свідчить про стихійний вплив на мотивацію підлітка і недостатній рівень цілеспрямованої роботи з мотивацією. На перший погляд помітна тенденція до підвищеного рівня мотивації до навчання у досліджуваних підлітків, але при більш детальному розгляді їх мотиваційної сфери було виявлено, що домінуючим мотивом виявляється позиційний, тобто успіхи у навчанні розглядаються як засіб для того, щоб отримати високий статус у референтній групі.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у розробленні та апробації корекційно-розвивальної програми формування навчальної мотивації учнів підліткового віку; дослідженні особистісної готовності вчителів до формування такої мотивації, а практичних психологів системи освіти – до відповідного психологічного супроводу цього процесу.

ЛІТЕРАТУРА

- Канюк, 2002* – Канюк С. С. Психологія мотивації. Київ : Либідь, 2002. С. 238-248.
- Климчук, 2004* – Климчук В. О. Психологічні детермінанти розвитку внутрішньої мотивації студентів у навчальній діяльності : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2004. 20 с.
- Корень, 2008* – Корень Т. О. Професійний розвиток особистості: категоріальне визначення. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2008. Т. 7, вип. 17. С. 86–89.
- Корольчук, 2008* – Корольчук М. С. Методологічні та теоретичні проблеми психології: навч. посіб. Київ : Ніка-Центр, 2008. 336 с.
- Ложкин, Носкова, 2008* – Ложкин Г. В., Носкова О. В. Психологія уверенности личности. Київ : Академ. видав., 2008. 154 с.
- Максименко, 2000* – С. Д. Максименко. Психологічні чинники розвиваючого навчання в різних освітніх системах. Київ, Україна : НЕВТЕС, 2000. 272 с.
- Орлов, 1991* – Орлов Ю. М. Восхождение к индивидуальности. Київ : Академ. видав., 1991. 316 с.
- Павелків, 2009* – Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. Київ : Кондор, 2009. 560 с.
- Пащукова, 2000* – Практикум із загальної психології : навч. посіб. / Т. Пащукова та ін. Київ : Знання, 2000. 204 с.
- Проскура, 1998* – Проскура О. В. Психологічна підготовка вчителя до роботи з першокласниками. Київ : Освіта, 1998. 199 с.

REFERENCES

- Kaniuk, 2002* – Kaniuk S. S. Psykholohiia motyvatsii. Kyiv : Lybid, 2002. S. 238-248.
- Klymchuk, 2004* – Klymchuk V. O. Psykholohichni determinanty rozvytku vnutrishnoi motyvatsii studentiv u navchalnii diialnosti: avtoref. dys. kand. nauk: spets.: 19.00.07. Kyiv, 2004. 20 s.
- Koren, 2008* – Koren T. O. Profesiinnyi rozvytok osobystosti: katehorialne vyznachennia. *Aktualni problemy psykholohii* : zb. nauk. prats. In-t psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy. 2008. T. 7. vyp. 17. S. 86–89.
- Korolchuk, 2008* – Korolchuk M. S. Metodolohichni ta teoretichni problemy psykholohii: navch. posib. Kyiv : Nika-Tsentr, 2008. 336 s.

- Lozhkin, Noskova, 2008* – Lozhkin G. V., Noskova O. V. Psihologiya uverenosti lichnosti. Kyiv : Akadem. vydav., 2008. 154 s.
- Maksymenko, 2000* – Maksymenko S. D. Psykholohichni chynnyky rozvyvaiuchoho navchannia v riznykh osvitynikh systemakh. Kyiv, Ukraina : NEVTES, 2000. 272 s.
- Orlov, 1991* – Orlov Yu. M. Voshozhdenie k individualnosti. Kyiv : Akadem. vydav., 1991. 316 s.
- Pavelkiv, 2009* – Pavelkiv R. V. Zahalna psykholohiia: pidruchnyk. Kyiv : Kondor, 2009. 560 s.
- Pashukova, 2000* – Praktykum iz zahalnoi psykholohii : navch. posib. / T. Pashukova ta in. Kyiv : Znannia, 2000. 204 s.
- Proskura, 1998* – Proskura O. V. Psykholohichna pidhotovka vchytelia do roboty z pershoklasnykamy. Kyiv : Osvita, 1998. 199 s.

УДК 159.9:[378.015.31:17.022.1

DOI 10.31470/2308-5126-2020-44-1-25-34

Ярослава Василькевич,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені
Григорія Сковороди»

Yaroslava Vasylykevych,
Candidate of Psychology Sciences,
Associate Professor
of the Department of Psychology
of SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University»

E-mail: v.yaroslava@online.ua
ORCID 0000-0002-5946-3005

Ольга Ломак,
аспірантка кафедри психології,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені
Григорія Сковороди»

Olha Lomak,
PhD Student of the
Department of Psychology of
SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University»

E-mail: olga.lomakk@gmail.com
ORCID 0000-0002-1465-3139

ФОРМУВАННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЯК СКЛАДНИКА ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

У статті проаналізовано проблему формування сучасної академічної доброчесності як основи професійної компетентності майбутніх фахівців. У загальних рисах сформульовано сучасну парадигму академічної доброчесності та наведено основні її характеристики. Схарактеризовано основоположні для науки та освіти фундаментальні цінності академічної доброчесності: чесність, довіра, справедливість, повага, відповідальність і мужність. Досліджено рівень обізнаності студентів з проблематикою академічної доброчесності. Визначено обізнаність студентів різних курсів з поняттям «академічна доброчесність» та статтею 42 Закону України «Про освіту», про джерела інформації щодо поняття та потребу отримуваних поглиблювати знання про академічну доброчесність. Виявлено види порушень академічної доброчесності, з якими студенти зустрічалися у навчальній діяльності, та особливості їх розподілу за курсами навчання. Встановлено причини прояву списування як виду недоброчесних практик у навчанні (невпевненість у своїх знаннях; пошук легких шляхів та небажання вчитися; лень; брак часу; недостатнє отримання знань у навчальному процесі; велике інформаційне навантаження під час навчання). Виділено наслідки порушень академічної доброчесності у навчальній

Psychology

діяльності, які прогнозують студенти: відраховання з університету; низький рівень кваліфікації спеціалістів; зниження якості знань та освіти загалом; повторне проходження оцінювання або навчального курсу; відсутність бажання вчитися та отримувати знання. Визначено способи вирішення проблеми академічної доброчесності у навчанні, які виділяють студенти: поширення інформації про академічну доброчесність та її наслідки; профілактичні бесіди зі студентами, зміцнення мотивації в отриманні якісних знань; притягнення до академічної відповідальності; справедливе ставлення до студентів; зміцнення самооцінки студентів.

Ключові слова: академічна доброчесність, професійна підготовка, фундаментальні цінності академічної доброчесності, види та причини академічної недоброчесності, етичний кодекс.

The article analyzes the problem of the formation of modern academic integrity as the basis of the professional competence of future professionals. The modern academic paradigm of integrity and its main characteristics are formulated in general features. The values of academic integrity, which are fundamental to science and education, are characterized: honesty, trust, justice, respect, responsibility, and courage. The level of students' understanding of the problem of academic integrity was studied. The awareness about the concept of "academic integrity", about Article 42 of the Law of Ukraine "On education", about sources of information on the concept, and the need of respondents to deepen knowledge of academic integrity by students of different years of study is examined. Types of violations of academic integrity and peculiarities of their distribution by years of study are discovered. The reasons for the manifestation of write-offs as a type of dishonest practice in learning are characterized (uncertainty in knowledge; search for easy ways and reluctance to study; laziness; lack of time; insufficient knowledge acquisition in the educational process; large information load during training). The consequences of violations of academic integrity in educational activities, which students predict, are highlighted: expulsions from the university; low level of qualifications of specialists; reducing the quality of knowledge and education in general; re-passing an assessment or training course; lack of desire to learn and gain knowledge. Ways to solve the problem of academic dishonesty that students distinguish are identified: dissemination information on academic integrity and its implications; preventive talks with students, strengthening motivation to obtain high-quality knowledge; attraction to academic responsibility; fair treatment of students; strengthening students' self-esteem.

Keywords: academic integrity, professional training, fundamental values of academic integrity, types and reasons for academic dishonesty, code of ethics.

Постановка проблеми. Академічна доброчесність органічно поєднує в собі комунікативні та дисциплінарні аспекти науки, освіти, моралі та суспільства. Тому вона інтерпретується як єдність ціннісних і теоретичних парадигм наукового пошуку й педагогічного процесу, дотримання фундаментальних морально-етичних норм у науковій та освітній діяльності, яка сьогодні впроваджується в українських університетах і школах. Вона виступає як специфічний прояв загальнолюдських морально-етичних цінностей у науковому та освітньому просторі. Саме тому в наш час академічна доброчесність набуває нових рис і особливостей. Глибоке реформування національної системи освіти і науки по-новому ставить питання про моральний образ сучасного фахівця. Докорінна перебудова освітньої галузі й окреслені шляхи її вдосконалення висувують на перший план необхідність формування морально активної особистості, яка займала б яскраво виражену громадянську позицію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема академічної доброчесності в навчальних закладах розглядається в роботах вітчизняних авторів [Академічна доброчесність..., 2017; Гапон, 2017; Ковальчук, Потатюк, 2017; Сацук, 2017]. Дослідники наводять основні принципи академічної доброчесності, якими мають керуватися учасники освітньо-наукового процесу

закладів вищої освіти; вивчають соціально-психологічні чинники дотримання ціннісних засад навчання студентами; розглядають національні та міжнародні нормативно-правові засади для утвердження академічної доброчесності в науковому середовищі; визначають роль наукової етики в розвитку успішної кар'єри науковця.

В. Сацук [Сацук, 2017] на основі огляду світового досвіду здійснює кроскультурний порівняльний аналіз основних чинників, які визначають мотивацію студентів до академічного шахрайства шляхом списування, а також ефективних методів боротьби з плагіатом і списуванням у вищій школі. Автор пропонує низку заходів для розбудови цілісної та ефективної системи забезпечення академічної доброчесності в українській вищій школі.

Соціально-психологічні чинники послаблення ціннісних засад (норм та правил) навчання у студентів вивчалися у міжнародному емпіричному дослідженні. Автори здійснили порівняльний міжкультурний аналіз ставлення до виявів академічної нечесності студентів в Україні, Польщі, Швейцарії [Application of the theory..., 2015]. У міжнародному дослідженні на основі опитування студентів економічного і бізнес-профілю виявлено специфіку схильності до академічного шахрайства у представників різних країн [Grimes, 2004].

Мета статті – аналіз проблеми формування сучасної академічної доброчесності як основи професійної компетентності майбутніх фахівців; емпіричне дослідження рівня обізнаності студентів з проблематикою академічної доброчесності.

Виклад основного матеріалу. Академічна доброчесність є необхідною основою для формування основних найбільш затребуваних компетентностей 21 століття: вміння вирішувати складні завдання, критичного мислення, креативності, когнітивної гнучкості, емоційного інтелекту, комунікації та співробітництва [10 ключових навичок..., 2016].

У статті 42 Закону України «Про освіту» академічна доброчесність визначається як «сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень» [Про освіту..., 2017]. Особливо наголошується на необхідності створення атмосфери академічної доброчесності в кожному освітньому закладі, що передбачає розуміння всіма учасниками освітнього процесу сутності академічної доброчесності та необхідності дотримання її принципів [Розширений глосарій..., 2017].

Основоположними для науки та освіти є фундаментальні цінності академічної доброчесності: чесність, довіра, справедливість, повага, відповідальність і мужність [The Fundamental Values..., 2012].

Чесність є незамінною основою викладання, навчання та наукової діяльності, а також необхідною передумовою для реалізації довіри, справедливості, поваги та відповідальності. Доброчесні академічні спільноти

Psychology

просувають пошук істини і знань через інтелектуальну та особисту чесність у навчанні, викладанні, науковій діяльності.

Довіра розвивається на основі та при умові визначення і закріплення чесності як цінності. Довіра накопичується та росте з часом і досвідом, опираючись швидше на дії, аніж на слова. Доброчесні академічні спільноти створюють і покладаються на атмосферу взаємної довіри. Атмосфера довіри забезпечує та стимулює вільний обмін ідеями, що дозволяє найбільш повно реалізувати потенціал наукових досліджень.

Справедливість є незамінним чинником формування етичних спільнот. Доброчесні академічні спільноти встановлюють чіткі та прозорі очікування, стандарти і практики для забезпечення справедливості у стосунках і взаємодії між викладачами, студентами та співробітниками адміністрації.

Повага в академічних спільнотах є взаємною і вимагає прояву поваги до себе та до інших. Доброчесні академічні спільноти цінують, поважають і приймають різноманітність думок та ідей.

Відповідальність за дотримання та відстоювання цінностей доброчесності є одночасно і особистим обов'язком, і спільною справою. Доброчесні академічні спільноти спираються на фундамент особистої відповідальності в поєднанні з особистою та колективною готовністю подавати власний приклад, дотримуватися узгоджених стандартів і вживати заходів у разі проступків або порушень.

Мужність – це швидше не цінність, а якість або здатність діяти за власними принципами та переконаннями. Для створення та підтримання доброчесних академічних спільнот потрібно більше, ніж просто вірити в фундаментальні цінності. Трансформація цінностей від розмов про них до відповідних дій, їхнє відстоювання в умовах тиску і труднощів потребує рішучості, цілеспрямованості і мужності.

Підвищення рівня академічної доброчесності повинно бути найвищим пріоритетом вишів.

З метою визначення рівня обізнаності студентів з проблематикою академічної доброчесності нами проведено опитування студентів 1–6 курсів педагогічних університетів.

За результатами опитування було виявлено, що 83 % студентів знайомі зі статтею 42 «Академічна доброчесність» Закону України «Про освіту». 97 % опитуваних вважають, що потрібно поглиблювати знання про академічну доброчесність.

Поняття «академічна доброчесність» студенти визначають як «сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими повинні керуватися учасники освітнього процесу» (79 %), «сумлінне виконання своїх учбових зобов'язань» (4 %), «свідоме та добросовісне ставлення до виконання, підготовки, здачі академічного матеріалу» (2 %), «чесність у навчанні» (2 %), «вміння самостійно здійснювати науково-педагогічну діяльність без плагіату та фабрикації» (2 %).

Джерела інформації про поняття «академічна доброчесність» представлено у табл. 1. Отримали інформацію про це поняття студенти з інтернету (50 %), в університеті (17 %), у школі (10 %), від викладачів (17 %), зі ЗМІ (2 %), із закону України «Про освіту» (4 %).

Таблиця 1

Джерела інформації про поняття «академічна доброчесність»

Звідки студенти дізналися про поняття «академічна доброчесність»?	1-2 курс	3-4 курс	5-6 курс	Загальна вибірка
З Інтернету	57%	27%	32%	50%
В університеті	27%	29%	47%	17%
У школі	7%	4%	-	10%
Від викладачів	6%	11%	10%	17%
Зі ЗМІ	-	4%	-	2%
Із закону України «Про освіту»	3%	25%	-	4%

До недоброчесних практик у навчанні, згідно відповідей опитуваних, вдавалися 36 % студентів.

Порушення академічної доброчесності, з якими студенти зустрічалися в навчальній діяльності, та особливості їх розподілу за курсами навчання представлено у табл. 2.

Таблиця 2

Порушення академічної доброчесності в навчальній діяльності

З якими порушеннями академічної доброчесності студенти зустрічалися в навчальній діяльності?	1-2 курс	3-4 курс	5-6 курс	Загальна вибірка
Зі списуванням	29%	48%	20%	38%
З плагіатом	27%	8%	35%	25%
З хабарництвом	7%	29%	-	5%
Із фабрикацією	8%	-	-	4%
Із фальсифікацією	2%	-	-	5%
Не зустрічалися з жодними порушеннями	27%	15%	45%	23%

На питання «З якими порушеннями академічної доброчесності студенти зустрічалися в навчальній діяльності?» отримано такі відповіді: зі списуванням

Psychology

(38 %), з плагіатом (25 %), з хабарництвом (5 %), із фабрикацією (4 %), із фальсифікацією (5 %). Не зустрічалися з жодними порушеннями 23 % студентів.

Як видно з табл. 2, найбільш обізнаними з видами порушень академічної доброчесності є студенти 1-2 курсів. Найчастіше зустрічалися з порушеннями студенти 3-4 курсів (85 %). Студенти 5-6 курсів найменше зустрічалися з порушеннями академічної доброчесності (55 %), проте виділили лише два види таких порушень – списування і плагіат.

Причини прояву такого порушення академічної доброчесності, як списування, подано у табл. 3.

Таблиця 3

Причини прояву списування як порушення академічної доброчесності

Чому студенти вдаються до списування?	1-2 курс	3-4 курс	5-6 курс	Загальна вибірка
Лінь	24%	44%	32%	19%
Брак часу	8%	4%	32%	15%
Невпевненість у своїх знаннях	36%	-	-	21%
Велике інформаційне навантаження	5%	8%	-	9%
Пошук легких шляхів та небажання вчитися	12%	15%	13%	21%
Недостатнє отримання знань у навчальному процесі	15%	29%	23%	15%

Студенти визначили такі причини прояву списування як порушення академічної доброчесності: неупевненість у своїх знаннях (21 % загальної вибірки); пошук легких шляхів та небажання вчитися (21 %); лінь (19 %); брак часу (15 %); недостатнє отримання знань у навчальному процесі (15 %); велике інформаційне навантаження під час навчання (9 %).

Домінуючою причиною списування (див. табл. 3) у студентів 1-2 курсів є неупевненість у своїх знаннях (36 %); студенти 3-4 курсів найчастіше вдаються до списування через лінь (44 %); студенти 5-6 курсів виділили найменше причин прояву списування і найчастіше роблять це через лінь і брак часу (по 32 %).

Наслідки порушень академічної доброчесності у навчальній діяльності, за опитуванням студентів, представлено у табл. 4.

На думку студентів, академічна недоброчесність може призвести до відрахування з університету (25 % студентів загальної вибірки); до появи некваліфікованих спеціалістів (23 %); до зниження якості знань (19 %); до падіння якості освіти (13 %); до повторного проходження оцінювання або навчального курсу (9 %); до відсутності бажання вчитися та отримувати знання (7 %); до позбавлення присудженого наукового ступеня або присвоєного вченого звання (4 %).

Таблиця 4

Наслідки порушень академічної доброчесності у навчальній діяльності

До чого може призвести академічна недоброчесність?	1-2 курс	3-4 курс	5-6 курс	Загальна вибірка
До відрахування з університету	23%	11%	22%	25%
До зниження якості знань	32%	29%	13%	19%
До позбавлення присудженого наукового ступеня або присвоєного вченого звання	-	29%	12%	4%
До падіння якості освіти	3%	-	30%	13%
До повторного проходження оцінювання або навчального курсу	8%	8%	-	9%
До появи некваліфікованих спеціалістів	17%	15%	10%	23%
До відсутності бажання вчитися та отримувати знання	17%	8%	13%	7%

Зокрема, студенти 1-2 курсів основними наслідками порушень академічної доброчесності у навчальній діяльності виділяють зниження якості знань (32 %) та відрахування з університету (23 %). Студенти 3-4 курсів вважають, що недоброчесність може призвести здебільшого до зниження якості знань (29 %) та позбавлення присудженого наукового ступеня (29 %). Студенти 5-6 курсів визначили домінуючим наслідком порушень академічної доброчесності у навчальній діяльності падіння якості освіти (30 %).

Способи вирішення проблеми порушень академічної доброчесності у навчальній діяльності, які виділяють студенти, подано у табл. 5.

Таблиця 5

Способи вирішення проблеми недоброчесності у навчальній діяльності

Як, на думку студентів, можна вирішити проблему недоброчесності?	1-2 курс	3-4 курс	5-6 курс	Загальна вибірка
Поширення інформації про академічну доброчесність та її наслідки	46%	32%	22%	17%
Профілактичні бесіди зі студентами	8%	7%	10%	17%
Зміцнення мотивації в отриманні якісних знань	13%	8%	11%	17%
Зміцнення самооцінки студентів	6%	5%	-	7%
Притягнення до академічної відповідальності	6%	8%	22%	11%
Створення скриньок довіри	-	25%	-	2%
Справедливе ставлення до студентів	10%	-	-	10%
Не знаю	11%	15%	35%	19%

Вирішити проблему порушень академічної доброчесності у навчальній діяльності, на думку студентів, можна у такі способи: поширення інформації про академічну доброчесність та її наслідки (17 %), профілактичні бесіди зі студентами (17 %), зміцнення мотивації в отриманні якісних знань (17 %), притягнення до академічної відповідальності (11 %), справедливе ставлення до студентів (10 %), зміцнення самооцінки студентів (7 %), створення скриньок довіри (2 %).

Як видно з табл. 5, студенти усіх курсів визначають поширення інформації про академічну доброчесність та її наслідки домінуючим способом вирішення проблеми недоброчесності у навчальній діяльності (46 % студентів 1-2 курсу, 32 % – 3-4 курсу, 22% – 5-6 курсу). Окрім того, магістри вважають важливим також притягнення до академічної відповідальності (22%), проте виділяють найменше способів вирішення цієї проблеми.

Висновки. До характерних рис сучасної парадигми академічної етики, безумовно, належить вимога фаховості та професіоналізму, здатності суб'єкта професійної діяльності систематично працювати над своїм моральним і фаховим удосконаленням, підвищенням власної компетентності та кваліфікації впродовж життя, готовності до саморозвитку, уміння діяти в умовах нестійкого, переповненого не прогнозованими ризиками світу. Сучасний фахівець повинен досконало володіти інноваційними технологіями, постійно «шліфувати» свою професійну майстерність, доводити її до рівня свободи, творчої самореалізації, конкурентоспроможності.

Академічна доброчесність поєднує як фундаментальні цінності, так і механізми та інструменти її формування. Забезпечення академічної доброчесності в українській вищій школі передбачає цілеспрямовану дію на моральну свідомість фахівця відповідно до його морально-професійного кодексу шляхом: 1) викладання основ академічної грамотності та доброчесності, професійної етики у профільних навчальних закладах, які здійснюють підготовку фахівців; 2) здійснення громадськими організаціями контролю за виконанням професійно-етичного кодексу науково-педагогічними працівниками та їх самоконтролю; 3) проведення просвітницько-інформаційної роботи у формі конференцій, дискусій, круглих столів на теми академічної доброчесності.

Сьогодні основи академічної грамотності та доброчесності, курси професійної етики неформально чи формально викладаються практично в усіх університетах у взаємодії з іншими культурологічними і гуманітарними дисциплінами. Однак академічна етика ще не займає належне місце в системі безперервної освіти, перепідготовки і підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників. Метою викладання цих дисциплін у більшості ЗВО є необхідність підвищення розуміння студентами етичної проблематики, оволодіння навичками та вміннями здійснення досліджень і формування наукових результатів, ознайомлення студентів із фаховою класичною і новітньою літературою; допомогти студентам глибше зрозуміти моральні цінності; навчити розрізняти педагогічне добро і зло, врегульовувати і вирішувати моральні конфлікти.

ЛІТЕРАТУРА

- 10 *ключових навичок...*, 2016 – 10 ключових навичок до 2020-го. URL: https://www.eduget.com/news/10_klyuchovix_navichok_do_2020-go-907.
- Академічна доброчесність...*, 2017 – Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених : кол. моногр. / за заг. ред. Н. Г. Сорokinoї, А. Є. Артюхова, І. О. Дегтярьової. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2017. 169 с.
- Академічна чесність...*, 2016 – Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. фонд «Міжнарод. фонд дослідж. освіт. політики»; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. Київ : Таксон, 2016. 234 с.
- Бухарестская декларация...*, 2004 – Бухарестская декларация по этическим ценностям и принципам высшего образования в Европейском регионе (2004). (The Bucharest Declaration on ethical values and principles of higher education in the Europe region) CEPES, Бухарест. URL : [https://new.iqaa.kz/images/doc/Bologna/Бухарестская%20декларация%20\(2004\).pdf](https://new.iqaa.kz/images/doc/Bologna/Бухарестская%20декларация%20(2004).pdf)
- Гапон*, 2017 – Гапон Н. П. Ставлення до виявів академічної нечесності у студентів як соціально-психологічна проблема. *Humanitarium*. 2017. Том 39. Вип. 1 : Психологія. С. 56-62.
- Етичний кодекс...*, 2010 – Етичний кодекс ученого України. *Бюлетень Вищої атестаційної комісії України*. № 2 (124). 2010. С. 2-5.
- Ковальчук, Потаток*, 2017 – Ковальчук О. С., Потаток Л. М. Забезпечення академічної чесності у вищих навчальних закладах: міжнародний досвід. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Сер. «Педагогіка і Психологія»*. 2017. № 1 (13). С. 21-26.
- Про освіту...*, 2017 – Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>
- Розширений глосарій...*, 2017 – Розширений глосарій термінів та понять ст.42 «Академічна доброчесність» Закону України «Про освіту» (від 5 вересня 2017 р.). URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha_osvita/2018/10/25/glyusarij.pdf
- Сацук*, 2017 – Сацук В. Академічна доброчесність: міфічна концепція чи дійвий інструмент забезпечення якості вищої освіти? *Освітня політика. Портал громадських експертів*. 2017. Режим доступу : <http://www.saiup.org.ua/novyny/akademichna-dobrochesnist-mifichna-kontseptsiya-chydiyevyj-kontsept>.
- Application of the theory...*, 2015 – Application of the theory of planned behavior in academic cheating research: a cross-cultural comparison / Chudzicka-Czupala A., Grabowski D., Mello A. L., Kuntz J., Zaharia D., Hapon N., Lupina-Wegener A., Börü D. *Ethics&Behavior*. 2015. Volume 26. Issue 8. P. 2-22.
- Grimes*, 2004 – Grimes P. Dishonesty in Academics and Business: A Cross-Cultural Evaluation of Student Attitudes. *Journal of Business Ethics*. 2004. 49 (3). P. 273-290.
- The Fundamental Values...*, 2012 – The Fundamental Values of Academic Integrity (2nd edition). T. Fishman. International Center for Academic Integrity, Clemson University. 2012. Available at: http://www.academicintegrity.org/icai/assets/AUD_Integrity_Quotes.pdf.

REFERENCES

- 10 *kliuchovykh navychok...*, 2016 – 10 kliuchovykh navychok do 2020-ho. URL: https://www.eduget.com/news/10_klyuchovix_navichok_do_2020-go-907.
- Akademichna dobrochesnist...*, 2017 – Akademichna dobrochesnist: problemy dotrymanna ta priorytety poshyrennia sered molodykh vchenykh : kol. monohr. / za zah. red. N. H. Sorokinioi, A. Ye. Artiukhova, I. O. Dehtiarovoi. Dnipro : DRIDU NADU, 2017. 169 s.
- Akademichna chesnist...*, 2016 – Akademichna chesnist yak osnova staloho rozvytku universytetu / Mizhnarod. blahod. fond «Mizhnarod. fond doslidzh. osvit. polityky»; za zah. red. T. V. Finikova, A. Ye. Artiukhova. Kyiv : Takson, 2016. 234 s.
- Bukharestskaia deklaratsiya...*, 2004 – Bukharestskaia deklaratsiya po etycheskym tsennostiam u pryntsyam vysshheho obrazovaniya v Evropeiskom rehylene (2004). (The Bucharest Declaration on ethical values and principles of higher education in the Europe region) CEPES, Bukharest. URL : [https://new.iqaa.kz/images/doc/Bologna/Bukharestskaia%20deklaratsiya%20\(2004\).pdf](https://new.iqaa.kz/images/doc/Bologna/Bukharestskaia%20deklaratsiya%20(2004).pdf)
- Hapon*, 2017 – Hapon N. P. Stavlennia do vyiviv akademichnoi nechesnosti u studentiv yak sotsialno-psykholohichna problema. *Humanitarium*. 2017. Tom 39. Vyp. 1 : Psykholohiia. S. 56-62.
- Etychnyi kodeks...*, 2010 – Etychnyi kodeks uchenoho Ukrainy. *Biuletyn Vyshchoi atestatsiinoi komisii Ukrainy*. № 2 (124). 2010. S. 2-5.

Psychology

- Kovalchuk, Potapiuk, 2017 – Kovalchuk O. S., Potapiuk L. M. Zabezpechennia akademichnoi chesnosti u vyshchykh navchalnykh zakladakh: mizhnarodnyi dosvid. *Visnyk universytetu imeni Alfreda Nobelia. Ser. «Pedahohika i Psykholohiia»*. 2017. № 1 (13). S. 21-26.
- Pro osvitu..., 2017 – Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 r. № 2145-VIII zi zminamy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>
- Rozshyrenyi hlosarii..., 2017 – Rozshyrenyi hlosarii terminiv ta poniat st. 42 «Akademichna dobrochesnist» Zakonu Ukrainy «Pro osvitu» (vid 5 veresnia 2017 r.). URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha_osvita/2018/10/25/glyusariy.pdf
- Satsyk, 2017 – Satsyk V. Akademichna dobrochesnist: mifichna kontsepsiia chy diievyi instrument zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity? *Osvitnia polityka. Portal hromadskykh ekspertiv*. 2017. Rezhym dostupu : <http://www.saiup.org.ua/novyny/akademichna-dobrochesnist-mifichna-kontsepsiya-chydiyevyj-kontsept>
- Application of the theory..., 2015 – Application of the theory of planned behavior in academic cheating research: a cross-cultural comparison / Chudzicka-Czupala A., Grabowski D., Mello A. L., Kuntz J., Zaharia D., Hapon N., Lupina-Wegener A., Börü D. *Ethics&Behavior*. 2015. Volume 26. Issue 8. P. 2-22.
- Grimes, 2004 – Grimes P. Dishonesty in Academics and Business: A Cross-Cultural Evaluation of Student Attitudes. *Journal of Business Ethics*. 2004. 49 (3). P. 273-290.
- The Fundamental Values..., 2012 – The Fundamental Values of Academic Integrity (2nd edition). T. Fishman. International Center for Academic Integrity, Clemson University. 2012. Available at: http://www.academicintegrity.org/icai/assets/AUD_Integrity_Quotes.pdf.

УДК 159.942.5-053.8]:616-036.21

DOI 10.31470/2308-5126-2020-44-1-34-41

Оксана Войтенко,
аспірантка кафедри психології,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені
Григорія Сковороди».

Oksana Voytenko,
PhD Student of the
Department of Psychology
of SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University»

E-mail: oxyvoyt@gmail.com
ORCID 0000-0001-6299-5734

ДО ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТИРІВ ЗРІЛОЇ ОСОБИСТОСТІ

Статтю присвячено дослідженню проблеми становлення життєвих орієнтирів зрілої особистості: представлено теоретичний аналіз поняття особистісної зрілості, сутності смислових орієнтирів у житті дорослої особистості; обґрунтовано актуальність та мотивованість дослідження у напрямку гуманістично-екзистенційної парадигми; акцентовано увагу на процесах осмислення життєвого досвіду особистості, його ролі у становленні зрілої особистості, активізації її внутрішнього ресурсу. Представлено емпіричне дослідження та аналіз його результатів щодо становлення смисложиттєвих орієнтирів особистості у дорослому віці; презентовано принципи здійснення психологічних впливів у процесі психологічного супроводу: соціальну детермінованість, свободу вибору, особистісну конгруентність, відповідальність, індивідуальний підхід, емпатію, безоцінне ставлення до клієнта. У процесі дослідження висунуто гіпотези: поглиблення кризи існування зрілої особистості опосередковане особистісним досвідом переживання складних життєвих ситуацій та їх подолання. Головною метою кризового консультування, як спеціальної допомоги особистості, є сприяння поглибленому розумінню того, що лише вона здатна здійснити вибір, прийняти відповідальність за своє життя. У ході дослідження та здійснення психологічного впливу знайшли своє відображення методологічні принципи гуманістично-екзистенційного спрямування, які визначали професійну взаємодію. Визначено сутність психологічної допомоги, яку ми вбачаємо в інтеграції

досвіду психотерапевтичних зустрічей у реальне життя клієнта. У перспективі досліджень передбачається формування стійкого опору особистості до стресу, адаптації до ситуації фрустрації і, зокрема, пошуку нових смислів існування, підвищення якості життя.

Ключові слова: кризове консультування, ресурс, гуманістична модель, соціальна депривація, емпатія, сенс існування, соціальна інтегрованість, соціалізація, Я-концепція.

The article is devoted to the research of the problem of formation of sense-of-life orientations of a mature personality: the theoretical analysis of the concept of personal maturity, the essence of sense-of-life orientations in the life of an adult personality is presented; the relevance and motivation of research in the direction of humanistic-existential paradigm are substantiated; processes of understanding the life experience of the individual, his role in the formation of a mature personality, the activation of its internal resource are emphasized. An empirical study and analysis of its results on the formation of sense-of-life orientations of the individual in adulthood are presented; the principles of psychological influences in the process of psychological support are presented: social determinism, freedom of choice, personal congruence, responsibility, individual approach, empathy, invaluable attitude to the client. In the course of the research hypotheses were put: the deepening crisis of the existence of a mature personality is mediated by personal experience of living out difficult life situations and overcoming them. The main purpose of crisis counseling as a special help of the individual, is to promote an in-depth understanding that only person is able to make choices, to take responsibility for their life. In the course of research and implementation of psychological influence, the methodological principles of humanistic and existential orientation, which determined professional interaction, were reflected. The essence of psychological care, which we see in the integration of the experience of psychotherapeutic meetings in the real life of the client, is determined. In the perspective of research, the formation of a stable resistance of the individual to stress, adaptation to the situation of frustration and, in particular, the search for new meanings of existence, improving the quality of life.

Keywords: assertive behavior, assimilation, foreign cultural environment, integration, marginalization, migrants, migration, psychological adaptation, social adaptation, sociocultural adaptation.

Постановка проблеми. Психологічно зріла особистість спрямовує свою життєдіяльність на задоволення цілої гами базових потреб, опосередкованих рядом соціальних умов та суб'єктивних ситуацій. Ми передбачаємо, що конструктивність особистості, її вчинків проявляється у спілкуванні, активності та залежить від її внутрішньої готовності до змін, сформованості цілей, що мають вікову специфіку, суб'єкту своєрідність та індивідуальність проявів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для кожного вікового періоду життя людини є характерною дійсність, що викликає підвищену афективність або емоційний стан внутрішньої рівноваги. Дослідники розуміють зрілість як усвідомлення свого місця серед інших людей, самоідентифікацію, прийняття та інтеріоризацію соціальних норм, відповідальність за власні вчинки та характеризується ставленням до професійної діяльності, загальнолюдських цінностей. Водночас, життєдіяльність особистості здійснюється по-різному, вочевидь, значною мірою це залежить від перебігу кризових періодів та специфіки їх переживання.

Вікові межі зрілої особистості є досить умовними, а психологічні ознаки зрілого дорослого віку пов'язані з проблемами наступності та зміни життя: людина усвідомлює, що вона вже прийняла важливі рішення щодо своєї професійної кар'єри та сімейного життя, а тому необхідно сконцентруватися на їх реалізації. Погляд людини на свою дорослість може бути зумовлений

переживанням кризи, соціальними обставинами та особливостями часу, в якому вона живе [Лисенко, 2018].

Внутрішній стан людини у дорослому віці може бути досить суперечливим. Радіючи з приводу сімейного благополуччя, кар'єри чи творчих здібностей, вона замислюється над проблемами смерті, швидкоплинності часу. Серед актуальних думок вітчизняних учених – сприйняття смисложиттєвих орієнтацій як суб'єктивної регулятивної системи життєдіяльності особистості [Варе, 2015].

Поняття дорослості в наукових дослідженнях часто пов'язано не лише зі ставленням людини до власного життя серед людей, а й до свого «Я», до ширшого контексту здійснення життя, можливості вплинути на світ і змінити його. Зрілість є центральним новоутворенням на всьому життєвому шляху людини. Головна характеристика зрілої особистості – продуктивність та широкий діапазон переживань з приводу того, чи дійсно вона зрозуміла і реалізувала справжнє призначення свого життя. Зріла особистість більшою мірою ставить цілі, що стосуються саме теперішнього часу особистості, її самореалізації, її віддачі тут і зараз. Саме тому частина людей прагне знайти нові шляхи і засоби самоактуалізації, успішно долаючи життєві кризи [Черезова, 2016].

Зрілий дорослий вік пов'язаний з великим ризиком виникнення стресу – стану організму, що виникає у відповідь на дію несприятливих зовнішніх або внутрішніх факторів, опосередкованих специфікою соціалізації особистості. Зокрема, усвідомлення кризи відбувається через сприйняття та оцінку реальності життя й виникнення страху з приводу неможливості прояву подальшої активності й корекції попередніх планів [Орбан-Лембрик, 2003]. Очевидно, що його глибина та сила залежать від того, наскільки болісно сприймає конкретна людина такі кризові події, а прояви стресу залежать від змісту проблеми, глибини та модальності переживання, володіння навичками щодо її вирішення, системи соціальної підтримки, історії стресогенних подій і переживань [Холмич, 2003].

Основним психологічним змістом, а також новоутворенням вікового (нормативного) розвитку особистості дорослої людини є кризовий процес формування его-ідентичності – тотожності собі, що може зазнавати змін у результаті зміни соціальної ситуації розвитку; розглядається его-ідентичність як центральний особистісний конструкт, що виконує регулюючу та оцінюючу функції з метою збереження безперервності й інтегративності особистості в умовах системних змін [Солдатова, 2006].

Люди намагаються перенести психологію фази молодості через поріг зрілості, тому і можуть виникати невротичні розлади, непорозуміння, особистісна фрустрованість. Сьогодні проблема становлення зрілої особистості продовжує викликати дискусії, надихає на нові емпіричні дослідження та роздуми.

Метою статті є окреслення актуальних проблем життєдіяльності зрілої дорослої особистості, зокрема, дослідженню та активізації її

психологічного ресурсу; пропонуються аналіз результатів емпіричного дослідження смисложиттєвих орієнтирів особистості у парадигмі гуманістично-екзистенційної психології.

Виклад основного матеріалу. Основною кризою зрілого віку є криза «середини життя». Суть цієї кризи полягає в підведенні підсумків досягнутого і в осмисленні своїх можливостей на майбутнє. Людина починає потребувати підтвердження значущості вже досягнутих результатів і своєї здатності продуктивно жити ще тривалий час. Криза «середини життя» – це протиріччя між творчістю, турботою про суспільство та «зануренням у себе», тобто криза середніх років може виникнути у випадку істотного розходження між Я-реальним та Я-ідеальним. Розходження у сфері професійної ідентичності, яке включає незадоволення успішністю кар'єри, сформованим авторитетом, рівнем матеріального благополуччя, є лише одним із значущих розходжень, важливіших для чоловіка, ніж для жінки. Іншою такою сферою виступає сімейне життя, в якому фрустрацію може викликати незадоволення сімейним статусом, вибором партнера і друзів, стосунки з близькими, благоустрій сім'ї та ін. Третя сфера, за якою відбувається процес порівняння ідеалу і реальності, – це сфера особистісного зростання, яка включає задоволеність собою або ж депривацію життєвих потреб. Зріла особистість у період дорослості схильна аналізувати потребу в ній суспільства, міру розкриття своїх потенційних можливостей і здібностей. Зріла особистість здатна задумуватися над сенсом життя, цінністю здійсненого та досягнутого, а також наповнювати взаємини з близькими людьми турботою, емпатією та рефлексією.

З досягненням зрілості до людини приходить відчуття впевненості у собі, усвідомлення, що вдалося досягти певних результатів у житті, здобути авторитет. У зв'язку з цим актуальне у ранньому дорослому віці прагнення високих досягнень змінюється відчуттям потреби діяти без зволікання, негайно отримувати результат. Критичною точкою мотиваційної кризи є втрата людиною головного життєвого мотиву – сенсу життя. З цим пов'язане виникнення так званого екзистенційного вакууму [Ялом, 1999].

Найважливішою особливістю зрілості дорослої особистості, на нашу думку, є усвідомлення відповідальності за зміст свого життя перед самим собою і перед іншими людьми. Це може провокувати підвищення тривожності, коливання настрою та навіть можлива нестійкість власної я-концепції. У рамках нашого дослідження особливий інтерес становить криза дорослості, яку часто називають кризою середини життя, або кризою сутності життя. За умови оптимального вирішення смисложиттєвої кризи відбувається перебудова смислової сфери особистості з переорієнтацією на нові життєві орієнтири та позиції. Особливо слід підкреслити, що переломи і зрушення в розвитку дорослої людини виникають тоді, коли яскраво виражена невідповідність між наявними можливостями, областю знань і умінь та системою смислових зв'язків зі світом.

У рамках нашого дослідження під смисложиттєвими орієнтирами було прийнято розуміти основні *екзистенційно орієнтовані цінності* (ресурси)

життєдіяльності особистості, що конкретизуються у життєвих стратегіях. Для вивчення особливостей становлення життєвих цінностей та орієнтирів особистості дорослого віку організовано психологічне дослідження, що включало кілька етапів.

На констатувальному етапі було сформовано вибірку дослідження; обрано валідні методики, проведено опитування учасників, опрацьовано отримані результати та сформульовано висновки щодо особливостей сформованості життєвих орієнтирів у дорослому віці, їх проявів у респондентів з різним рівнем осмисленості життя, типами життєвих орієнтацій та рефлексії тощо.

Вибірку опитуваних склали 48 осіб дорослого віку (23-42 роки) з вищою освітою. Опитування проводилося в онлайн-режимі. Подальше обговорення проходило онлайн, зокрема, шляхом листування. У ході дослідження особливостей становлення життєвих орієнтирів використано *опитувальник суб'єкт-об'єктних орієнтацій Є. Коржової*. Опитувальник розроблений у результаті створення моделі суб'єкт-об'єктних орієнтацій в життєвих ситуаціях [Собчик, 2006]. У рамках нашого дослідження методика дає змогу виявити, наскільки особистість орієнтована на гармонізацію свого життя, чи готова брати відповідальність за свої життєві вибори, змінювати свій життєвий шлях, займатися самопізнанням та самореалізацією.

Проаналізуємо отримані результати опитування осіб дорослого віку з достатніми показниками соціальної зрілості. Для виділення типу життєвої орієнтації був використаний «Опитувальник суб'єкт-об'єктних орієнтацій» (за Є. Коржовою). У результаті було виділено 5 груп респондентів:

- перетворювачі життєвої ситуації (творчий інтернальний тип);
- гармонізатори життєвої ситуації (творчий екстернальний тип);
- користувачі життєвої ситуації (адаптивний інтернальний тип);
- споживачі життєвої ситуації (адаптивний екстернальний тип);
- змішаний тип.

Розподіл респондентів за виділеними групами відображено на рис. 1.

Базуючись на отриманих даних, можемо стверджувати, що майже 45% респондентів належать до типу «*гармонізатор*». Опитувані цього типу відкриті життєвому досвіду, відрізнялися різноманітністю життєвих цілей (сім'я, робота, виховання дітей, досягнення професіоналізму, принесення користі людям тощо) і вираженим прагненням до самореалізації. Смислжиттєві орієнтири представників цього типу яскраво виражені та усвідомлені, однак, реальні показники не завжди відповідали реальним очікуванням респондентів.

Майже порівну розподілилися респонденти між типами «*перетворювач*» та «*користувач*». Представники першого типу вирізнялися різноманітністю життєвих цілей, яскраво вираженим прагненням до самовдосконалення в різних життєвих сферах, займалися самопізнанням, мали стійке бажання зрозуміти свій сенс життя і максимально його реалізувати. Дуже часто асоціювали себе з професією, яку обрали, впевнено заявляли про власну компетентність та

ефективність. Свої життєві орієнтири чітко усвідомлювали. Відмінною рисою даної групи була опора на нейтрально-позитивне ставлення до себе та до інших.

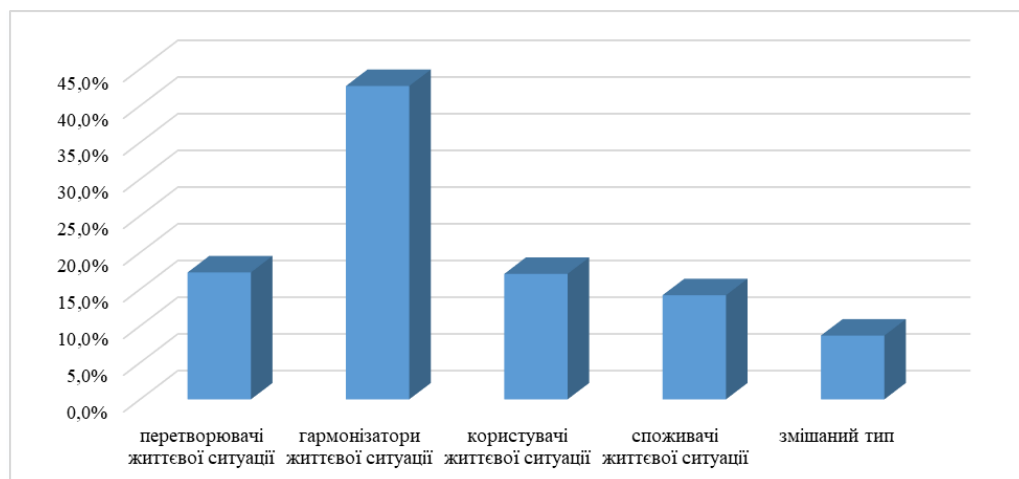

Рис. 1. Диференціація респондентів за типом життєвої орієнтації.

Респондентів, які належать до типу «*користувач*», характеризує їхнє стійке прагнення до досягнення життєвого успіху. Вони досить прагматичні, цілеспрямовані, їхні життєві цілі конкретні, визначені, а життєва стратегія продумана. Складалося враження, що представники цього типу не розуміли кінцевої мети своєї діяльності, приймали рішення, які, здебільшого, мали ситуативний характер. Учасники дослідження, в яких було виявлено тип «*користувач*», характеризувалися достатньо низьким рівнем довіри до інших; брали надто багато на себе відповідальності. У 14,2% респондентів було виявлено тип «*споживач*»: життєві орієнтири у представників цього типу невизначені, часто прагматичні. Для них є характерним пристосування до умов існування, у тому числі в проблемних ситуаціях. Досліджувані з типом «*споживача*» уникали відповідальності, не були готові змінювати щось у своєму житті. Локус контролю суттєво зміщений назовні – респонденти не визнавали свою спроможність впливати на події навколишнього світу, однак, були цілком задоволені своїм життєвим шляхом і не бажали в ньому щось суттєво змінювати.

Зіставлення результатів дослідження за типом орієнтації та рівнем осмисленості життя представлено у табл. 1.

Варто відзначити, що для найбільш цілеспрямованих респондентів з чіткими орієнтирами та яскравим прагненням до самовдосконалення (тип «*перетворювачі життєвої ситуації*») характерним є високий рівень усвідомленості життя (74,8%). Їх задовольняє теперішній стан життя, вони знають свої цілі, беруть відповідальність за своє життя та життєві події.

**Показники осмисленості життя респондентів
з різним типом життєвої орієнтації**

Рівень осмисленості життя	Тип життєвої орієнтації									
	Перетворювачі		Гармонізатори		Користувачі		Споживачі		Змішаний тип	
	n	%	N	%	n	%	n	%	N	%
Високий	6	74,8	3	14,3	4	37,5	0	0,0	0	0,0
Середній	2	25,2	16	76,2	4	62,5	1	14,3	2	50,0
Низький	0	0,0	2	9,5	0	0,0	6	85,7	2	50,0

Середній рівень осмисленості життя є характерним для типів «гармонізатор» та «користувач» (76,2% та 62,5% відповідно), у представників яких також є стійка життєва стратегія та орієнтири. середні показники за шкалою «процес життя».

Для респондентів зі споживацькою стратегією (тип «споживачі життєвої ситуації») характерним є переважно низький рівень осмисленості життя (85,7%). В опитуваних, які належать до цієї групи, спостерігалися зневіра, обезцінювання себе та інших, низькі показники за шкалою «цілі в житті». Середні значення мали шкали процесу та результативності життя.

Наступний етап роботи передбачає здійснення спеціального впливу у процесі психологічного консультування дорослих. Головною метою кризового консультування, як спеціальної допомоги особистості, є сприяння поглибленому розумінню того, що лише вона здатна здійснити вибір, прийняти відповідальність за своє життя. У ході дослідження та здійснення психологічного впливу знайшли своє відображення методологічні принципи гуманістично-екзистенційного спрямування, які визначали професійну взаємодію.

Висновки та перспективи дослідження. Аналіз цінностей у респондентів з різними типами життєвих орієнтацій довів, що цінності особистості визначають її життєві орієнтири, а відтак і стратегії. Від того, наскільки особистість займається самопізнанням, самовдосконаленням, залежить, наскільки вона усвідомлює свої цінності та сенс свого життя, налаштована на пошуки смисложиттєвих орієнтирів. Причиною активізації пошуків нових життєвих орієнтирів у дорослих є криза сенсу життя. Остання переживається як гостра необхідність реконструкції ставлення до себе, до життєво значущих цінностей і потреб, стає домінантою в організації життєдіяльності, зокрема, в умовах кризи.

Сутність психологічної допомоги ми вбачаємо в інтеграції досвіду психотерапевтичних зустрічей у реальне життя клієнта. У перспективі досліджень ми плануємо зреалізувати систему психологічних впливів, націлену на формування стійкого опору особистості до стресу, адаптації до ситуації фрустрації і, зокрема, на пошуки нових смислів існування, відповідальності за результати своєї діяльності, що сприятиме підвищенню якості життя.

ЛІТЕРАТУРА

- Vare, 2015 – Vare I. S. Smyslozhittievi orіentatsii yak sub'ektivna rehulyativna sistema zhyttiediialnosti osobystosti. Teoretychna model smyslozhittievykh orіentatsii. *Науковий вісник Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К. Ушинського*. 2015. № 1. С. 105-113.
- Vernik, 2017 – Vernik O. L. Problematyka «zhyttievoho shliakhu» u psykholohichnomu doslidzhenni. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. Екологічна психологія*. 2017. Том. VII. Вип. 44. С. 30–50.
- Lysenko, 2018 – Lysenko L. M. Vikovi kryzy doroslosti: prychny ta shliakhy vyrishennia. *Osobystist u kryzovykh umovakh ta krytychnykh sytuatsiiakh zhyttia*: materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Sumy, 2018. S. 164–167.
- Orban-Lembryk, 2003 – Orban-Lembryk L. E. Vplyv kryzovykh i stabilnykh periodiv v zhytti liudyny na protses yii sotsializatsii u suspilstvi. *Психологія і суспільствознавство*. 2003. № 2 (12). С. 55–65.
- Sobchik, 2003 – Sobchik L. N. Psihologiya individualnosti: teoriya i praktika psihodiagnostiki. Sankt-Peterburg : Rech, 2003. 456 s.
- Khomych, 2003 – Khomych H. O. Osoblyvosti sotsializatsii deprivovanoi osobystosti. *Гуманітарний вісник*. 2003. Вип. 10. С. 202-210.
- Cherezova, 2016 – Cherezova I. O. Psihologiya zhyttievykh kryz osobystosti. Berdiansk: BDPU, 2016. 193 s.
- Yalom, 1999 – Yalom I. Ekzistsentsialnaya psihoterapiya. Moskva : Klass, 1999. 312 s.

REFERENCES

- Vare, 2015 – Vare I. S. Smyslozhyttievi orіentatsii yak subiektivna rehulyativna sistema zhyttiediialnosti osobystosti. Teoretychna model smyslozhyttievykh orіentatsii. *Науковий вісник Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К. Ушинського*. 2015. № 1. С. 105-113.
- Vernik, 2017 – Vernik O. L. Problematyka «zhyttievoho shliakhu» u psykholohichnomu doslidzhenni. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. Екологічна психологія*. 2017. Том. VII. Вип. 44. С. 30–50.
- Lysenko, 2018 – Lysenko L. M. Vikovi kryzy doroslosti: prychny ta shliakhy vyrishennia. *Osobystist u kryzovykh umovakh ta krytychnykh situatsiiakh zhyttia*: materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Sumy, 2018. S. 164–167.
- Orban-Lembryk, 2003 – Orban-Lembryk L. E. Vplyv kryzovykh i stabilnykh periodiv v zhytti liudyny na protses yii sotsializatsii u suspilstvi. *Психологія і суспільствознавство*. 2003. № 2 (12). С. 55–65.
- Sobchik, 2003 – Sobchik L. N. Psihologiya individualnosti: teoriya i praktika psihodiagnostiki. Sankt-Peterburg : Rech, 2003. 456 s.
- Khomych, 2003 – Khomych H. O. Osoblyvosti sotsializatsii deprivovanoi osobystosti. *Гуманітарний вісник*. 2003. Вип. 10. С. 202-210.
- Cherezova, 2016 – Cherezova I. O. Psihologiya zhyttievykh kryz osobystosti. Berdiansk : BDPU, 2016. 193 s.
- Yalom, 1999 – Yalom I. Ekzistsentsialnaya psihoterapiya. Moskva : Klass, 1999. 312 s.

Катерина Гранде,
психоаналітик, член Дивізіону
психоаналітичної психології
та психотерапії НПА,
член Української асоціації
психоаналізу.

E-mail: katerina0675378818@gmail.com

ORCID 0000-0002-7503-4737

Kateryna Grande,
Psychoanalyst, member of the Division
of Psychoanalytic Psychology
and Psychotherapy of the NPA,
member of the Ukrainian
Association of Psychoanalysis

Леонід Ніколаєв,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені
Григорія Сковороди»

E-mail: leonid.nikolaiev@gmail.com

ORCID 0000-0001-6506-4871

Leonid Nikolaiev,
Candidate of Psychology Sciences,
Associate Professor
of the Department of Psychology
of SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University»

ПСИХОЛОГІЧНА ТА СОЦІОКУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ ПІДЛІТКІВ В ІНОКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті розглянуто проблему успішності психологічної та соціокультурної адаптації підлітків в інокультурному середовищі. Визначено відмінності в процесі адаптації в культурному та інокультурному середовищі. Виявлено вплив інокультурного середовища на розвиток та становлення особистості підлітка. Визначено, що процес адаптації є двостороннім, адже як і приїжджці намагаються влитися в нове середовище, так і місцеві жителі намагаються прийняти їх у своє середовище, хоча й дуже часто чинять супротив цьому процесу. Акцентовано, що особлива увага в процесі адаптації мігрантів має приділятися дітям, оскільки, з одного боку, в одному освітньому просторі виявляються діти з різними культурними традиціями, цінностями, стереотипами поведінки, з різних соціальних верств, що часом перешкоджає встановленню оптимальних взаємин серед учнів, а з іншого, – саме в період дитинства та юності пізнаються і інтеріоризуються вищі цінності людини, що має вплив на життєві концепції, формування ставлення до себе та інших, освоєння різних соціальних ролей і вимог, вироблення моделей поведінки. Визначено, що в ефективному процесі адаптації підлітків в інокультурному середовищі важливе місце посідає поняття інтегративної асертивної поведінки. Представлено аналіз чинників та бар'єрів соціальної адаптації підлітків і проаналізовано сучасні концепції соціальної адаптації та інтеграції підлітків в інокультурному середовищі. Охарактеризовано сутність соціокультурної адаптації. Проаналізовано умови адаптації етнічних мігрантів. Виокремлено причини недостатньо успішної адаптації та інтеграції етнічних мігрантів і їхніх дітей. Визначено поняття «мігранти», «діти мігрантів», виявлено відповідність та невідповідність між умовами, необхідними для успішної адаптації та інтеграції, і тими реаліями, з якими стикаються підлітки в дійсності.

Ключові слова: асертивна поведінка, асиміляція, інокультурне середовище, інтеграція, маргіналізація, мігранти, міграція, психологічна адаптація, соціальна адаптація, соціокультурна адаптація.

The article considers the problem of success in psychological and sociocultural adaptation of adolescents in a foreign cultural environment. The differences in the process of adaptation in cultural and foreign cultural environment are defined. The influence of a foreign cultural environment on the development and formation of the adolescent's personality is revealed. The adaptation is a two-way process, as the immigrants try to integrate into the new environment and the locals try to accept them into their environment, although very often they oppose this process. That is why a special attention in the adaptation process of migrants should be paid to children: on the one hand, children with the different cultural traditions, values, stereotypes, and different social strata are present in one educational space, which sometimes prevents the establishment of optimal relationships among students. On the other hand, it is during childhood and adolescence that the higher values of a person are known and interiorized, which has an impact on the life concepts, formation of attitudes towards himself and others, development of various social roles and requirements and development of behavior patterns. It was found that in the effective process of adolescents' adaptation in a foreign cultural environment an important place is occupied by the concept of integrative assertive behavior. The analysis of the factors and barriers of adolescents' social adaptation is also presented; and modern concepts of social adaptation and integration of adolescents in a foreign cultural environment are analyzed. The essence of a socio-cultural adaptation is characterized. The adaptation conditions of ethnic migrants are analyzed. The reasons for the insufficiently successful adaptation and integration of ethnic migrants and their children are highlighted. The concepts of "migrants", "children of migrants" are defined, the correspondence and discrepancy between the conditions necessary for successful adaptation and integration, and the issues, which teenagers face in reality, are revealed.

***Keywords:** assertive behavior, assimilation, foreign cultural environment, integration, marginalization, migrants, migration, psychological adaptation, social adaptation, sociocultural adaptation.*

Постановка проблеми. Проблема психологічної та соціокультурної адаптації підлітків в інокультурному середовищі є доволі актуальною у зв'язку зі збройним конфліктом на сході України, економічною кризою та відсутністю робочих місць з гідною оплатою. Згідно з щорічним звітом департаменту з економічних і соціальних питань ООН про процеси міграції в світі за 2019 рік, майже 5 мільйонів українців нині живуть за межами України. З них, українських мігрантів у віковій групі 0-19 років у 2019 році було 6,3 %, що складає майже 315 000 українських підлітків. Активна міжнародна академічна та професійна мобільність сучасних українців викликають підвищений інтерес психолого-педагогічної науки до проблеми соціокультурної та психологічної адаптації підлітків в інокультурному середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У даний час в психолого-педагогічній літературі можна знайти різноманітні практичні розробки у сфері соціально-психологічної адаптації дітей, підлітків із сімей мігрантів (С. Бондирева, Н. Лебедева, Е. Захарченко, Г. Солдатова, Т. Стефаненко, Л. Шайгерова, О. Шарова, Н. Ковальова, Г. Хайнрікс, Х. Тамм, Д. Пачолі). В умовах освіти проблема дітей-мігрантів привертає все більшу увагу дослідників, починають створюватися відповідні умови, розроблятися спеціальні програми, орієнтовані на полегшення процесу адаптації такої дитини до нових для неї умов життя.

Мета статті – виявити особливості впливу інокультурного середовища на становлення особистості підлітка, дослідити чинники успішної адаптації підлітків в інокультурному середовищі.

Вклад основного матеріалу. Ефективна та успішна інтеграція підлітків залежить від багатьох чинників, зокрема від їхнього психологічного стану та, як

Psychology

наслідок, стресостійкості та інтелектуальної активності. Становлення особистості як суб'єкта соціалізації стає ще більш складним завданням, коли змінюються умови проживання, оточення та мовне середовище. Підлітку доводиться швидше дорослішати, навчатися відстоювати власні позиції в новому комунікативному просторі, формувати такі психологічні властивості, які б дозволили повноцінно та якнайшвидше увійти в соціальну сферу інокультурного середовища. Зокрема, розуміння конструктивного й деструктивного розвитку адаптації підлітка, з огляду на його асертивну поведінку в інокультурному середовищі, може скерувати психологів на нові дослідження й надання спеціалізованої психологічної допомоги.

Адаптація до інокультурного середовища – це найбільш загальний термін, що описує процес взаємодії емігранта з новим культурним середовищем. Принципово важливо розуміти, що в сучасних дослідних підходах адаптація не розглядається як однозначно позитивний процес, навпаки, вона об'єднує всі можливі варіанти взаємодії: від ситуації, коли підлітки цілком успішно пристосовуються до нових умов, так і до ситуації, коли вони виявляються не спроможними вписатися в нове середовище.

Професор психології К. Уорд виділяє два компоненти адаптації: психологічний і соціокультурний, також їх називають внутрішній і зовнішній. Психологічна адаптація відноситься до особистісних психоемоційних реакцій індивіда, що виражається в почутті задоволеності й повноті життя в нових умовах. Соціокультурна адаптація стосується засвоєння соціальних навичок, інтеграції в соціальну структуру, в тому числі участь в соціальних взаємодіях. Два види адаптації мають різну часову динаміку змін. Для соціокультурної адаптації характерне інтенсивне первинне освоєння навичок та умінь з подальшим спадом. Психологічна адаптація менш передбачувана, проте початковий період представляється дослідниками як найбільш напружений етап [Ward, Kennedy, 1999].

Етимологія слова культура від латинського *cultura* – обробіток землі, її культивування. Уперше це слово використав римський оратор і філософ Цицерон (I ст. до н.е.), говорячи про формування людської душі. У римській античності цей термін вказував на вихованість, освіченість, а термін «*cultor*» означав – наставник, учитель, вихователь. В епоху Відродження «культурність» починають розглядати як освіченість, відповідність гуманістичним ідеалам епохи. Слово «культура», що відноситься до конкретних процесів, стало частіше використовуватися для процесів розвитку і вдосконалення взагалі, що обумовило універсалізацію поняття.

За визначенням англійського культуролога Е. Тайлора культура складається у цілому із знання, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких інших здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства [Tylor, 1989].

Культурне середовище – це явище суспільне, для його формування потрібна соціальна ситуація, яка утворюється тільки в результаті контактів між людьми. Тобто культурне середовище – це культура, але розглянута в її

просторовому втіленні, це комплекс специфічних особливостей та рис етнічного населення, зосереджених в межах певного простору та активований в соціальній поведінці людей [Erikson, 1964].

Культура виконує важливі функції, без яких саме існування людини і суспільства неможливе. Термін «функція» (лат. «виконання») – перекладається як зобов'язання, коло діяльності. Головною функцією культури є гуманістична. Мета культури – всебічний розвиток людини. Від цієї головної системоутворюючої функції відгалужуються інші функціональні модифікації культури. На соціальному рівні функціями культури є такі: комунікативна функція, інтегративна, аксіологічна (ціннісна) функція, адаптаційна функція, регулятивна, пізнавальна, семіотична та функція соціалізації. Також є компенсаторна функція – пов'язана з поновленням фізичних і духовних сил людини, проведенням дозвілля та психологічною розрядкою [Никифорова, 2012].

Для того, щоб визначити, що таке інокультурне середовище або іншокультурне (в українському правописі це однаково вживані синоніми), розглянемо чотири складових поняття «культурного середовища», а саме:

- символічна діяльність, яка регулює процеси та норми поведінки, прийнятні в суспільстві;
- нормативно-соціальна поведінка, тобто форма взаємодії між людьми;
- мова, за допомогою якої здійснюється соціальна взаємодія;
- звичаї (традиції) як фундамент для формування цілого етносу та окремої особистості;
- освіта (система освіти; управління трудовими ресурсами);
- організація суспільства (спорідненість; соціальні інститути; структура влади; соціальні прошарки; система громадянства);
- технологічна та матеріальна культура (транспорт; енергетична система; комунікації; урбанізація; наука; винаходи) [Пурська, 2011].

З огляду на це, можна сформулювати поняття «інокультурного середовища». Інокультурне середовище – широке поняття, що характеризує всю сукупність властивих даному суспільству культурних цінностей, нормативно-соціальної поведінки та мови, які є незвичними або незрозумілими для представника іншого культурного середовища.

Американський антрополог Ф. Бок у вступі до збірки «Культурний шок» визначає культуру в найширшому сенсі слова як те, через що людина стає чужаком, коли покидає свій будинок. Культура включає всі переконання і всі очікування, які висловлюють і демонструють люди. Коли людина у своїй групі, серед людей, з якими розділяє загальну культуру, їй не доводиться обдумувати і проектувати свої слова і вчинки, бо всі ведуть себе у принципі однаково, знають, чого чекати один від одного. Але перебуваючи в чужому суспільстві, людина зазнаватиме труднощів, відчуття безпорадності і дезорієнтованості, що можна назвати культурним шоком [Bock, 1970].

Проаналізувавши дослідження комунікації культур, можемо зазначити, що було визначено найбільш популярні три типи реакції на інокультурне середовище:

- заперечення відмінностей культур – характеризується сприйняттям, що має в основі впевненість, що всі люди мають одні й ті ж переконання, норми поведінки, етики та цінності, незалежно від етнічного розподілу;

- захист власної культурної переваги – це тип сприйняття, який характеризується визнанням традицій інших культур, але й наявність стійкого уявлення про те, що чужа культура може бути загрозою для власних традицій та порядків. Це достатньо активна (деколи агресивна) позиція, що реалізовується у ствердженні неодмінної власної культурної переваги та зневазі до інших культур;

- мінімізація культурних відмінностей – достатньо поширений, за західними мірками, спосіб сприйняття інших культур. Мінімізація культурних відмінностей запобігає культурному конфлікту та культурному шоку.

Проблема інтеграції та соціалізації підлітка набуває особливої актуальності з огляду на причини еміграції сім'ї в цілому або підлітка особисто. У залежності від виду еміграції (трудова чи інтелектуальна) та ментальних особливостей країни проживання, відбувається процес адаптації.

У цілому вважається, що люди, які емігрують з метою пошуку роботи або одержання освіти, адаптуються досить легко, в той час як біженці можуть інтегруватися в нове суспільство набагато довше та з великими труднощами.

Аналізуючи специфіку адаптації підлітка в інокультурному середовищі з огляду на причину еміграції виділяються такі умови:

1. Культурна дистанція. Ряд досліджень показує, що культурна дистанція є одним із значущих чинників адаптації. Чим менша культурна дистанція між корінним населенням та приїжджим, тим легше проходить процес адаптації, і тим імовірніше, що емігрант швидше адаптується до соціальної, культурної та економічної сфери життя.

2. Мовні компетенції. Багато дослідників у першу чергу відносять їх до чинників, що визначають культурну дистанцію.

3. Контекст прийняття. Як саме інокультурне середовище налаштоване до суб'єкта. Не дивлячись на те, що переважна кількість досліджень направлена на стратегії адаптації емігрантів, але саме приймаюча сторона формує поле, яке істотно впливає на рівень стресу й відчуття дискомфорту, яке можуть відчувати підлітки.

4. Вік міграції. Чим у більш ранньому віці емігранти потрапляють до інокультурного середовища, тим легше проходить процес адаптації. Дітям набагато легше перейняти культурні норми й традиції.

5. Зовнішність (фенотипічні характеристики). Для емігрантів, зовнішність яких суттєво не відрізняється від більшості представників інокультурного середовища, процес адаптації може відбуватися простіше, ніж у тих, хто явно виділяється (колір шкіри або волосся, розріз очей) [Зубенко, 2004].

З позиції соціальної психології Т. Стефаненко узагальнює спроби означення універсального емігранта, який зазнає найменше труднощів під час адаптації в інокультурному середовищі й говорить про те, що для життя в чужій культурі найкраще підходить професійно компетентний, з високою самооцінкою, терпимий до невизначеності, товариський індивід екстравертного типу з внутрішнім локусом контролю. Людина, в системі цінностей якої велике місце посідають загальнолюдські потреби, а при врегулюванні конфліктів обирається стратегія співпраці [Стефаненко, 2010].

У період старшого шкільного віку та студентський час, який характеризується зміною провідної діяльності підлітка, зміною його соціального статусу та набуття нової соціальної ролі, однією з найбільш важливих рис особистості стає асертивність. Вона є особливо важливою, оскільки розглядається, з одного боку, як стійка соціально-психологічна характеристика, базовим фундаментом якої є впевненість у собі, а з іншого – як процес самоствердження, що містить у собі використання стратегії впевненого поведіння та високої самооцінки.

З метою успішної самореалізації, професійного становлення та розвитку, сучасні студенти, які отримують міжнародну освіту, мають бути здатними до застосування асертивної поведінки, вміти виявляти впевненість у можливості досягнення результатів навчання [Солдатова, 2002].

У дослідженні процесів адаптації підлітків в інокультурному середовищі важливе місце посідає поняття інтегративної асертивної поведінки. У підлітковому віці у звичайній системі соціалізації асертивність проявляється у таких якостях, як наполегливість, рішучість, сила волі та впевненість у собі. Дослідження також свідчать про те, що будь-який підліток, де б він не проживав та навчався, проявляє свій пізнавальний досвід, здібності та інтереси. Тобто, процес соціалізації в культурному й інокультурному середовищі однаковий за механікою, але різний за емоційним навантаженням. Заселення до гуртожитку в іншому місті та в іншій країні має відчутну різницю [Николаєв, 2010].

Якщо підліток зазвичай має проявляти вибірковість у пізнанні світу, емоційно-особистісне ставлення до навчальних предметів, то в умовах інокультурного середовища більше залежить не від його вибору та бажання, а від можливостей мовного сприйняття предмету та комунікації з однолітками. Необхідно підкреслити суб'єкт-суб'єктну детермінацію асертивності підлітка. Серед суб'єктних якостей важливими є рефлексія, самоаналіз, прийняття відповідальних рішень, здатність навчати себе, ініціативність, прагнення до співробітництва, саморегуляція, контроль і самокорекція. Прояв та актуалізація цих характеристик напряду залежить не тільки від особистості в цілому, а й від її інтелектуального рівня, зокрема здатності швидко опанувати державну мову країни перебування.

Культурний процес – це свідомою робота людини над власним вдосконаленням, впорядкуванням думок, формуванням оточення й пошуком соціально-корисної справи. Якщо продовжувати міркування у цьому контексті, то інша культура, в яку інтегрується молода людина, активніше сприяє її

Psychology

всебічному розвитку та накопиченню досвіду, реалізації комунікаційних навичок і соціальної діяльності [Зубенко, 2004].

Успішність соціокультурної адаптації підлітків до інокультурного середовища проявляється в таких показниках:

- позитивні взаємозв'язки з новим навколишнім середовищем;
- активна участь у соціальному і культурному житті суспільства;
- адекватність у спілкуванні та у міжкультурних взаєминах;
- цілісність та інтегрованість особистості.

Неможливість позитивного конструктивного виходу із кризи супроводжується виникненням хворобливих переживань невдач, незадоволених потреб, недосягнення цілей, втрати сенсу життя [Солдатова, 2002].

Соціокультурна адаптація мігрантів розглядається дослідниками з точки зору переживання мігрантами змін, культурних відмінностей, ізоляції і депривації, а тому міграція вважається стресогенним, психотравмуючим чинником. Уже в перші роки ХХ століття в США була виявлена така закономірність міждержавної міграції: нервово-психічне здоров'я мігрантів гірше, ніж у стаціонарного населення. У той же час обстеження на робочих місцях, навпаки, виявляють краще нервово-психічне здоров'я мігрантів у порівнянні з іншими працівниками («феномен здорового мігранта»). Це пояснюється дією чинника селекції; – тільки мігранти з високим рівнем нервово-психічного здоров'я показують достатню адаптацію до нового соціокультурного оточення [Блінова, 2010].

Інтеграція в інокультурне середовище також може бути детермінантою розкриття особистості підлітка, відкриває його сильні сторони, але за умови проходження трьох фаз особистого становлення особистості.

Перша фаза (адаптація) полягає у сприйнятті та вивченні підлітком цінностей, норм спільноти, в якій він на разі перебуває.

Друга фаза (індивідуалізація) характеризується внутрішнім конфліктом підлітка.

Третя фаза (інтеграція) детермінується суперечністю між прагненням індивіда зберегти індивідуальність та бути прийнятим до групи.

При успішному проходженні фази інтеграції та подоланні внутрішнього конфлікту в індивіда формуються такі якості, як гуманність, довіра до людей та впевненість у власних силах. А подолання внутрішніх конфліктів сприяє мобілізації ресурсів особистості для подолання наявних бар'єрів її розвитку; сприяє адаптації та самореалізації у складних умовах та підвищенню стресостійкості; конфлікти допомагають самопізнанню та адекватній самооцінці; позитивно вирішені конфліктні переживання загартовують характер, формують рішучість у поведінці особистості.

У зв'язку з тим, що ситуація адаптації (дезадаптації), індивідуалізації (деіндивідуалізації), інтеграції (деінтеграції) при послідовному або паралельному входженні індивіда в різні групи протягом життя відтворюється, закріплюються відповідні особисті навички, внаслідок чого формується міцна невротична психічна структура.

Узагальнюючи все вищесказане, можна зазначити, що існує два компоненти адаптації: психологічна та соціокультурна, а також чотири способи інтеграції підлітка в інокультурне середовище [Berry, 1992].

Асиміляція – повне прийняття правил та способів існування певного інокультурного середовища.

Інтеграція – збалансоване поєднання власних культурних традицій та способів життя з нормами, прийнятими в інокультурному середовищі.

Сепарація – неприйняття норм та особливостей інокультурного середовища, ригідність психологічних та когнітивних реакцій.

Маргіналізація – неприйняття нових норм та правил і втрата власних культурних цінностей та сенсів.

На способи інтеграції впливають типи міграції, культурна дистанція, мовні компетенції, контекст прийняття, вік міграції та фенотипічні характеристики. Головна проблема, з якою зустрічаються підлітки в інокультурному середовищі, – це культурний шок, тобто різносторонність двох культур та їх конфлікт на індивідуальному рівні підлітка в інокультурному середовищі.

Можна стверджувати, що категорія освітніх мігрантів може розглядатися як найменш проблематична з точки зору адаптації, оскільки має на увазі входження в нову культуру молодих людей з чітко поставленими цілями та бажаннями особистого росту, а також із певною фінансовою спроможністю. Одночасно саме підлітки розглядається як нестабільна і потенційно конфліктогенна категорія, з огляду на саму специфіку віку й певні особливості формування дорослої людини. Активний процес адаптації підлітків до нових реалій може викликати фрустрації, депресії, агресивність, але, як зазначив Е. Еріксон, психосоціальна криза є закономірним етапом на шляху саморозвитку особистості до набуття її нової ідентичності [Erikson, 1964].

Висновки і перспективи дослідження. Соціально-психологічна адаптація підлітків з сімей мігрантів залежить від особливостей самовідчуття і самоприйняття, наявності внутрішнього локусу контролю. Розвиток комунікативних і організаторських здібностей у підлітків може суттєво вплинути на використання більш адаптивних стратегій долаючої поведінки, формування лідерських якостей, підвищення показників соціального і вербального інтелекту. Ефективна та успішна інтеграція підлітків залежить від багатьох чинників, зокрема від їхнього психологічного стану, а як наслідок, стресостійкості та інтелектуальної активності. Становлення особистості як суб'єкта соціалізації стає ще більш складним завданням, коли змінюються умови проживання, оточення та мовне середовище. Підлітку доводиться швидше дорослішати, навчатися відстоювати власні позиції у новому комунікативному просторі, формувати такі психологічні властивості, які б дозволили повноцінно та якнайшвидше увійти в соціальну сферу інокультурного середовища. Інокультурне середовище є доволі широким поняттям, що характеризує всю сукупність властивих даному суспільству культурних цінностей, нормативно-соціальної поведінки та мови, які є незвичними або незрозумілими для

представника іншого культурного середовища. Для успішної адаптації важливу роль відіграє асертивність. Вона є особливо важливою, оскільки розглядається, з одного боку, як стійка соціально-психологічна характеристика, базовим фундаментом якої є впевненість у собі, а з іншого – як процес самоствердження, що містить у собі використання стратегії впевненого поведіння та високої самооцінки.

ЛІТЕРАТУРА

- Блінова, 2010 – Блінова О. Є. Психологічні чинники стресу акультурації мігрантів. *Науково-практичний журнал Південного наукового Центру НАПН України* / гол. ред. О. Я. Чебикін. 2010. № 3. С. 12-16.
- Зубенко, 2004 – Зубенко А. Особистісна ідентичність як філософська проблема і результат світоглядних та соціальних трансформацій. *Науковий вісник. Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2004. С. 31-36.*
- Никифорова, 2012 – Никифорова Л. А. Курс лекцій Донецького Національного Університету Економіки і Торгівлі ім. М. Тугар-Барановського: Культурологія. Етика. Естетика. Донецьк, 2012. URL: <https://studfile.net/preview/5437159/>
- Ніколаєв, 2010 – Ніколаєв Л. Генезис поняття «асертивність». *Український науковий журнал: Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. Київ : Університет «Україна», 2010. № 1. С. 132-135.
- Пурська, 2011 – Пурська І. С. Особливості дослідження соціально-культурного середовища в міжнародній маркетинговій діяльності туристичних підприємств. *Економіка. Управління. Інновації*. 2011. № 2 (6). URL: https://tourlib.net/statti_ukr/purska.htm
- Солдатова, 2002 – Солдатова Г. У. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности. Москва: Смысл, 2002. 479 с.
- Стефаненко, 2009 – Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: учебник для вузов. 4-е изд., испр. и доп. Москва : Аспект Пресс, 2009. 368 с.
- Bock, 1970 – Bock Ph. Culture Shock. A Reader in Modern Cultural Anthropology. N. Y., 1970. P. 169, 304
- Berry, 1992 – Berry J. W. Acculturation and adaptation in a new society. *International migration*. 1992. № 1. P. 30.
- Erikson, 1964 – Erikson E. Insight and Responsibility. *Lectures on the Ethical Implications of Psychoanalytic Insight*. N. Y., 1964. P. 163-165
- Ward, 1999 – Ward R., Kennedy A. The measurement of sociocultural adaptation. *International Journal of Intercultural Relations*. 1999. Vol. 23. № 4. P. 659-677.
- Tylor, 1989 – Tylor E. B. Primitive culture. URL : https://www.researchgate.net/publication/233330834_E_B_Tylor_and_the_Problem_of_Primitive_Culture.

REFERENCES

- Blinova, 2010 – Blinova O. Ye. Psykholohichni chynnyky stresu akulturatsii mihrantiv. *Naukovo-praktychnyi zhurnal Pivdennoho naukovoho Tsentru NAPN Ukrainy* / hol. red. O. Ya. Chebykin. 2010. № 3. S. 12-16.
- Zubenko, 2004 – Zubenko A. Osobystisna identychnist yak filofska problema i rezultat svitohliadnykh ta sotsialnykh transformatsii. *Naukovyi visnyk. Kharkivskiy derzh. ped. un-t im. H. S. Skovorody. Kharkiv, 2004. S. 31-36.*
- Nykyforova, 2012 – Nykyforova L. A. Kurs lektsii Donetskoho Natsionalnoho Universytetu Ekonomiky i Torhivli im. M. Tuhar-Baranovskoho: Kulturolohiia. Etyka. Estetyka. Donetsk, 2012. URL: <https://studfile.net/preview/5437159/>
- Nikolaiev, 2010 – Nikolaiev L. Henezys poniattia «asertyvnist». *Ukrainskyi naukovyi zhurnal: Osvita rehionu. Politolohiia. Psykholohiia. Komunikatsii*. Kyiv : Universytet «Ukraina», 2010. № 1. S. 132-135.
- Purska, 2011 – Purska I. S. Osoblyvosti doslidzhennia sotsialno-kulturnoho sere dovyscha v mizhnarodnii marketynhovii diialnosti turystychnykh pidpryemstv. *Ekonomika. Upravlinnia. Innovatsii*. 2011. № 2 (6). URL: https://tourlib.net/statti_ukr/purska.htm.
- Soldatova, 2002 – Soldatova G. U. Psihologicheskaya pomosch migrantam: travma, smena kulturyi, krizis identychnosti. Moskva : Smyisl, 2002. 479 s.

- Stefanenko, 2009 – Stefanenko T. G. Etnopsihologiya: uchebnik dlya vuzov. 4-e izd., ispr. i dop. Moskva : Aspekt Press, 2009. 368 s.
- Bock, 1970 – Bock Ph. Culture Shock. A Reader in Modern Cultural Anthropology. N. Y., 1970. P. 169, 304
- Berry, 1992 – Berry J. W. Acculturation and adaptation in a new society. *International migration*. 1992. № 1. P. 30.
- Erikson, 1964 – Erikson E. Insight and Responsibility. *Lectures on the Ethical Implications of Psychoanalytic Insight*. N. Y., 1964. P. 163-165
- Ward, 1999 – Ward R., Kennedy A. The measurement of sociocultural adaptation. *International Journal of Intercultural Relations*. 1999. Vol. 23. № 4. P. 659-677.
- Tylor, 1989 – Tylor E. B. Primitive culture. URL : https://www.researchgate.net/publication/233330834_E_B_Tylor_and_the_Problem_of_Primitive_Culture.

УДК 159.923.2-044.372

DOI 10.31470/2308-5126-2020-44-1-51-58

Віталій Заїка,

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної роботи
та спеціальної освіти
Полтавського інституту
економіки і права
ВНЗ Відкритий міжнародний
університет
розвитку людини «Україна»*

E-mail: zaika_vitaliy@ukr.net

ORCID 0000-0001-5710-2997

Vitalii Zaika,

*PhD in Psychology,
Associate Professor of the Department
of Social Work and Special Education
of Poltava Institute of Economics and
Law of Open International
UNIVERSITY of Human Development
«UKRAINE»*

Леся Клевака,

*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри психології та
педагогіки Національного
університету «Полтавська
політехніка імені
Юрія Кондратюка»*

E-mail: klevakaalesi@ukr.net

ORCID 0000-0001-6924-8221

Lesya Klevaka,

*PhD in Pedagogy,
Associate Professor of the Department
of Psychology and Pedagogy of
National University «Yuri Kondratyuk
Poltava Polytechnic»*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ ПЕРЕЖИВАННЯ, ПОДОЛАННЯ ТА ОСОБИСТІСНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЖИТТЄВОЇ КРИЗИ

У статті розглянуто особливості переживання, подолання життєвої кризи та трансформації особистісної сфери людини. В якості аналізу взято такі різновиди ненормативних життєвих криз: кризи залежності, кризи безробіття, кризи здоров'я, кризи стосунків, кризи самореалізації, кризи втрати, кризи насильства. Наведено результати емпіричного дослідження, за рахунок аналізу власного досвіду, суб'єктивного уявлення про переживання, подолання та особистісні зміни людини внаслідок знаходження в стані життєвої кризи. Проаналізовано розуміння життєвої кризи, її тривалість, фізичну та психологічну симптоматику під час переживання кризи. Розглянуто

Psychology

когнітивні, поведінкові стратегії і методи подолання кризового стану, залишкові явища кризового стану та усвідомленість і характер особистісних змін. Охарактеризовано особливості зміни цінностей, ставлень та світогляду респондентів. Здійснено аналіз проєктивних малюнків особистісних змін людини під час кризи. Подано узагальнене розуміння того, що пережила людина, яка подолала життєву кризу, межі розширення своєї самоідентичності шляхом включення кризового досвіду у свою картину світу. Зроблено висновки, що здатність до навчання представників експериментальної групи представлено варіантами дій (алгоритмом дій) у можливій складній життєвій ситуації. Виявлено високий показник їх імовірнісних стратегій поведінки у складних умовах, що дає можливість краще зрозуміти процеси трансформації, що відбуваються з людиною, яка перебуває в кризовій ситуації. Загалом, було констатовано, що процес переживання життєвої кризи та її подолання є передумовою змін в особистості людини, в її внутрішньому світі та в зовнішній практичній структурі життя, що розширює досвід людини, дозволяє продуктивно, загоджено жити у світі та адекватно реагувати на складні життєві ситуації, по-філософськи ставитися до життя та його явищ.

Ключові слова: особистість, криза, переживання, подолання, стратегії подолання, трансформація, суб'єктивна картина особистісних змін, структура ставлення, світогляд, ієрархія життєвих цінностей.

This article examines the features of experience, overcoming the crisis of life and the transformation of the personal sphere of man. The following types of non-normative life crises are taken as analysis: crises of dependence, crises of unemployment, crises of health, crises of relations, crises of self-realization, crises of loss, crises of violence. The results of empirical research are presented, due to the analysis of personal experience, subjective perception of the experience, overcoming and personal changes of a person due to being in a state of life crisis. The understanding of life crisis, its duration, physical and psychological symptoms during the crisis are analyzed. Cognitive and behavioral strategies and methods of overcoming the crisis, the residual effects of the crisis and the awareness and nature of personal change are considered. The peculiarities of changing the values, attitudes and worldview of the respondents are described. The analysis of projective drawings of personal changes of the person during crisis is carried out. A generalized understanding of what a person who has overcome a life crisis has experienced, the limits of expanding his self-identity by including crisis experience in his picture of the world. The learning of the representatives of the experimental group was checked by the options of actions (algorithm of actions) in a possible difficult life situation. The subjects found a high rate of probabilistic behavioral strategies in difficult conditions. The obtained data provide an opportunity to better understand the processes of transformation that occur with a person in crisis, his attitude to them and the peculiarities of gaining new experience. In general, the process of experiencing a life crisis and overcoming it is a prerequisite for changes in the individual, in his inner world and in the external practical structure of life, which expands the human experience, allows productive, harmonious life and adequately respond to difficult life situations, life and its phenomena.

Keywords: personality, crisis, experience, overcoming, overcoming strategies, transformation, subjective picture of personal changes, attitude structure, worldview, hierarchy of life values.

Постановка проблеми. Стрімкі зміни економічної, соціальної, політичної, інформаційної систем розвитку суспільства в наш час часто призводять до переживання людиною різноманітних кризових станів [Заїка, 2009]. Криза може сприйматися як щось неприємне, гнітюче та потребує напруження всіх ресурсів людини задля її подолання. Але при гармонійному виході з кризового стану відбувається трансформація особистості людини, яка змінює світогляд, систему ставлень, цінностей, розширює репертуар когнітивних, емоційних та поведінкових стратегій подолання, внаслідок чого з'являється новий досвід, який надає людині впевненості при виникненні кризи в подальшому [Заїка, 2006].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поняття криз та особливості їх подолання вивчали вітчизняні та зарубіжні вчені (Е. Еріксон, С. Гроф, Д. Маттесон, Е. Киришаум, С. Нартова-Бочавер, В. Франкл,

А. Амбрумова, Л. Анциферова, К. Артемова, К. Василевська, Є. Зеєр, Є. Симанюк, А. Кронік, Р. Ахмеров, Е. Крупник, М. Магомед-Емінов., І. Маноха, Л. Пельцман, Т. Титаренко, А. Файзулаєв, Л. Сохань, І. Черезова, П. Лушин, В. Заїка, В. Моргун, Є. Варбан та ін.).

Зміни особистості людини в умовах кризи розглянуті у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних учених (О. Биков, Н. Волкова, В. Заїка, М. Магомед-Емінов, Дж. Келлог, К. Ленктон, С. Ленктон, П. Лушин, Дж. Нокрос, Р. Мей, Л. Пономаренко, Дж. Прочаска, О. Родіонова, Д. Свириденко, В. Сатір, Дж. Уїланд-Бергсон, Е. Фром, О. Штепа, К. Юнг та ін.).

У наукових розробках авторів представлено види трансформації, її стадії, особливості протікання та якісні зміни. Але нас цікавить розуміння суб'єктивних особливостей переживання, подолання та трансформації особистості людини, які можна отримати за допомогою актуалізації досвіду переживання кризового стану респондентів, на що і направлене дане дослідження.

Формулювання цілей статті. Отже, метою нашої роботи буде дослідження особливостей переживання, подолання та трансформації особистісної сфери людини внаслідок перебування в стані життєвої кризи.

Виклад основного матеріалу. З метою вивчення психологічних особливостей трансформації особистості внаслідок подолання життєвої кризи людиною нами був проведений констатуючий експеримент, для якого була взята вибірка в об'ємі 80 чоловіків та жінок. Дослідження проводилося на базі Полтавської Благодійної асоціації з допомоги наркозалежним і людям, що живуть з ВІЛ/СНІД «Світло надії» та серед інших людей з різними видами життєвих криз, які працюють у громадських організаціях та установах міста. Віковий діапазон досліджуваних від 20 до 54 років, при цьому чоловіків – 50 осіб (62,5%), а жінок – 30 осіб (37,5%). Враховувалося те, що пережита кризова ситуація вже вирішена, що підтверджується анкетними даними (термін після подолання кризи коливається в межах 6 місяців – 5 років). Важливим також є те, що описувана респондентами життєва криза була останньою в житті і саме вона, за їхньою думкою, стала причиною трансформацій особистості.

Серед криз, які переживали та долали опитувані, маємо такі різновиди: залежність (37,5%), безробіття (15%), кризи здоров'я (12,5%), кризи стосунків (12,5%), самореалізації (10%), втрати (7,5%), насильства (5%).

Під час дослідження ми розробили та застосували анкету «На виявлення життєвої кризи респондента, процесу її переживання, шляхів подолання та трансформації особистості внаслідок її розв'язання» («Життетранс», В. Заїка) [Заїка, 2006: с. 76–79].

За наслідками аналізу отриманих даних маємо такі особливості відповідей: всі опитувані розуміють «життєву кризу» як негативне явище, що заважає їх звичному способу існування. Наприклад: це «стан невизначеності та невпевненості», «ломка життєвих планів», «знаходження на бездоріжжі», «непередбачувані обставини, яких не можна уникнути», «... які порушують звичний ритм життя», це «особливо великі труднощі і проблеми життя»,

«безвихідь», коли «неможливо жити далі», «втрата» тощо. Знаходячись у кризовому стані, досліджувані визначають, що відчували: «внутрішнє напруження», «неспокій», «страх», «тривогу», «безпорадність», «відсутність власного контролю над тим, що відбувається», «жах», «приєднання додаткових проблем». Цікавою є відповідь, що «вже існуючий життєвий досвід не допомагає» вирішити проблемну ситуацію, а, навіть, «заважає».

Усі досліджувані у своєму онтогенетичному розвитку переживали різні види кризових ситуацій і мали свій власний досвід їх розв'язання. Але їх перелік починається приблизно з підліткового віку (ніхто не згадав дошкільний вік, адаптацію до школи, початкові класи): з першого кохання, самоствердження тощо.

Як чоловіки, так і жінки називали по 2–3–4 пережитих життєвих криз в минулому. Була помічена закономірність, що чим старша людина, тим більш важливим для неї є досвід останніх років, а про віддалене минуле (молодість) не згадується. Пережита криза залишила свій відбиток у пам'яті досліджуваних відповідно до глибини переживань цієї кризи та пов'язаних з нею наслідків. Наприклад, цільова група, в минулому залежних, вказує тільки ті кризові ситуації, які були пов'язані саме з вживанням психотропних речовин (це відсутність коштів, конфлікти в сім'ї, відсидка в тюрмі, втрата сім'ї, роботи, навчання, проблеми з поліцією, зі здоров'ям тощо) і зовсім витіснились з пам'яті ті проблеми і те життя, що було до початку вживання наркотичних речовин. Серед розмаїтості пережитих криз досліджувані вказують: розчарування в коханні, нерозділене кохання, страх бути побитим у школі, конфлікти в сім'ї, безробіття, розлучення батьків, зміна місця проживання, нова робота, самотність, виключення із ЗВО, власне розлучення, проблеми зі здоров'ям та ін.

Остання життєва криза, яку описують респонденти, має різний термін тривалості від 2 тижнів до 11–16 років в залежності від виду кризи та причини її виникнення (на думку респондента). Як видно з аналізу показників результатів, найбільший термін тривалості мають кризи залежності, на другому місці – кризи відсутності самореалізації, на третьому – кризи безробіття та кризи здоров'я (кілька років). Кризи втрати кохання, втрати матеріальних цінностей та психологічна агресія мають менший термін протікання (кілька місяців).

Процес переживання кризового стану характеризується фізичною та психологічною симптоматикою, що виражається у респондентів: тривогою і депресією, захопленістю проблемою, гнівом, соромом і відчуттям провини, порушенням сну, відчуттям неконтрольованості того, що відбувається, відчуттям тягара відповідальності, порушенням мислення і концентрації уваги. Рідше зустрічаються: втрата апетиту, м'язове напруження, загострення хронічних або виникнення нових хвороб. Досить суттєво відрізняються відчуття групи залежних людей в минулому, а саме: галюцинаціями, відчуттям виходу з тіла, сприйманнями знаків Весвіту, що вказують правильний шлях, матеріалізацією думок, читанням думок оточуючих, зустріччю з трансцендентними явищами та образами (бог, ангел, демон тощо), відчуттям голосу іншої істоти, які можна пояснити або дією психоактивних речовин, або

переконаною вірою в існуючі явища (всі опитувані проходили реабілітацію за системою «12 кроків»).

На запитання «Чи було у Вас бажання покінчити з життям під час кризового стану?» 15% респондентів відповіли позитивно (більшість – залежні в минулому, які мали такі спроби); а «Як вони позбулися цього бажання?»: стримували «любов до рідних», «страх перед невідомим потойбіччям», «молитва», «пройшло само собою», «відчуття відповідальності за своє життя».

Окремо розглядалися питання стосовно того, де бралися сили, енергія, ресурси, щоб триматися під час кризи і що допомагало триматися. На це респонденти відповідають так: «бажання вижити і власні ілюзії», «допомога інших» і «батьків», «віра в Бога», «надія на власні сили», «воля, бажання перемогти», «сила духу», «впевненість у кращій долі», «підтримка оточуючих», «переключення уваги на улюблені справи», «книги», «природа», «мистецтво», у «творчості» і «коханні» тощо.

Шляхи подолання кризового стану мають різнобічні особливості. При аналізі відповідей було виявлено, що більша кількість респондентів зверталась за допомогою до спеціалістів (психолог, медик) (37,5%), на другому місці стоять ситуації, вирішені за допомогою близьких (родичі, друзі) (25%), на третьому – за допомогою власних особистісних якостей (сила волі, стійкість, наполегливість) (22,5%). Менша кількість опитуваних розв'язувала життєву кризу за допомогою представників нетрадиційних шкіл допомоги (цілителі, маги, екстрасенси) (7,5%) і за допомогою власної віри у надприродні сили (7,5%). При аналізі шляхів подолання кризової ситуації опитувані використовували такі стратегії: «медитацію», «роздуми», «зміну стратегій життя», «переоцінку цінностей», «осмислення ситуації», «розв'язання ситуації шляхом безпосередньої включеності», «очікування», «ситуація розв'язувалась сама» тощо.

Усі використані стратегії були класифіковані на когнітивні (35%) і поведінкові (65%). Домінуючою є зміна стратегій життя (35%), на другому місці – зміна ставлення до ситуації (20%), на третьому – поведінкова адаптація до ситуації (приспосовання) – 17,5%. Менше використовувались: поведінкова зміна самої ситуації (12,5%), когнітивна зміна самої ситуації (10%), прийняття ситуації (5%). Як видно з наведених даних при подоланні кризових ситуацій найчастіше використовувалась допомога інших людей (70%) і рідше розв'язувались самостійно (30%). Також помітне переважання поведінкових стратегій подолання (65%) над когнітивними (35%).

При аналізі особистісних змін, що відбулися внаслідок подолання кризової життєвої ситуації розглядалися залишкові явища посттравматичної стресової ситуації. За даними анкетних відповідей респондентів усі 100% опитуваних подумки інколи повертаються до подій минулої кризи, при цьому у 65% спостерігаються негативні почуття («сором», «образ на себе», «почуття приреченості», «занепокоєння», «тривога», «відчай»), характерні для періоду перебування у кризовому стані. Позитивні почуття виникають у 35% респондентів («гарний урок», «гордість за себе», «полегшення, що все позаду»), які більш гармонійно змогли пережити стан кризи.

Пригадування подій минулої кризи відбувається при потраплянні в аналогічну складну ситуацію, при зустрічі людей, які пов'язані з протіканням кризи тощо. Досліджувані у більшості (80%) відчують, що з ними відбулися зміни, вони стали іншими людьми. 20% опитуваних так не вважають, хоча деякі аспекти впливу життєвої кризи на власне життя вказують, але не вважають їх суттєвими.

Характерною особливістю названих змін є їхня направленість на зовнішнє життя (практично-дійова структура життя) (75%), а саме: набуття навичок життя у змінених умовах (кризи втрати матеріальних цінностей, втрати кохання), зміна стратегій життя від непродуктивних до більш гармонійних (кризи залежності, здоров'я, відсутності самореалізації), розширення меж існування (поява роботи, сім'ї, вступ до ЗВО, поява нових інтересів).

Кількість респондентів, що вказують на помітні внутрішні зміни, менша (25%). До цих змін можна віднести: перебудову структури ставлення, світогляду, зміни в ієрархії життєвих цінностей. Помітним є те, що внутрішні зміни простежуються у кількісному та якісному показниках у порівнянні ставлення респондентів до та після кризи стосовно таких аспектів «ставлення до себе, до оточуючих, до життя», «поняття життя і смерті, добра і зла, істини, бога, сенсу життя» і «головних життєвих цінностей». Це видно з наведених прикладів відповідей представників експериментальної групи, а саме: негативним, незрозумілим, нероздумливим ставленням до вищевказаних понять (до кризи), що проявлялося у скупості слів і фраз при поясненні понять або в їх песимістичному представленні. Після кризи, навпаки, досліджувані у яскравій, багатослівній формі пояснювали задані поняття, з чого видно, що зміни відбулися до позитивного, оптимістичного ставлення до них, більш якісного розуміння себе та оточуючого світу, що говорить про рефлексію власного досвіду переживання життєвої кризи та її вплив на внутрішній світ людини.

Цікаві дані отримано з проєктивного малюнка «Мої особистісні зміни після подолання життєвої кризи». Так, 32% респондентів зобразили себе нового, оновленого, зміненого (сильнішого, радіснішого тощо). Менша кількість людей намалювала малюнки з сонцем, морем (18%), квітами, деревами (12%), тваринами (8%), будівлями (8%), дорогою (5%) та іншими людьми (5%). Також були варіанти зображення символів пережитої кризи (втрачені предмети, перекреслені шприци, алкогольні напої тощо) (12%). При цьому 32% людей ототожнювали себе з малюнком свого фізичного образу, менша кількість – з морем і сонцем (4%), з квіткою (4%), символами пережитої кризи, що відійшли у минуле (закреслені) (4%), з власним будинком (2%). Але 54% респондентів не ототожнюють себе ні з яким об'єктом, дисоціюючись від свого досвіду.

Здатність до навчання представників експериментальної групи перевірялася варіантами дій (алгоритм дій) у можливій складній життєвій ситуації. Досліджувані виявили високий показник імовірнісних стратегій поведінки у складних умовах, що показує їх досвідченість у цьому питанні. Прикладами відповідей були: «складання плану дій», «аналіз того, що відбувається», «звертання до минулого досвіду», «визначення основних

напрямоків діяльності», «не втрачати віру в себе (не падати духом)», «невпинно шукати вихід», «не панікувати», «пошук різних шляхів вирішення проблеми», «спроби шукати допомогу в оточуючих», «не тікати від проблеми, а йти їй назустріч», «визначення цілі, до якої треба прагнути», «якщо не знаєш, що робити – дій неочікувано (спонтанно)» тощо.

Узагальнене розуміння того, що пережила людина, яка пододала життєву кризу, межі розширення її самоідентичності за рахунок включення кризового досвіду проявляються у таких відповідях на запитання «Що для Вас означає досвід переживання життєвої кризи?»: «це зовсім новий досвід, який потрібен у житті», «він примушує замислитись над тим, для чого я живу», «він змінює власний сенс буття», «це власний живий досвід, якого ніде, крім життя, не отримаєш», «він дає поштовх для розвитку», «він привчає шукати причину проблеми перш за все в собі», «він змінює життя на краще» тощо.

Висновки. Отже, процес переживання життєвої кризи та вихід з неї є передумовою змін особистості людини, її внутрішнього світу та зовнішньої практично-дійової структури життя, він розширює досвід людини, надає змогу продуктивно, гармонійно жити в оточуючому світі та адекватно реагувати на виникаючі складні життєві ситуації, по-філософськи ставитися до життя та його явищ. Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі може виступити дослідження особливостей вироблення власних стратегій і тактик трансформації з метою прискорення процесу власних змін в умовах, які потребують швидкого реагування.

ЛІТЕРАТУРА

- Заїка, 2014 – Заїка В. М. Емпіричні ознаки ініціювання особистісних трансформацій. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Додаток 2 до Вип. 35: Тематичний випуск «Проблеми емпіричних досліджень у психології». Вип. 11. Київ : Гнозис, 2014. С. 55–64.
- Заїка, 2011 – Заїка В. М. Ініціювання особистісних трансформацій людини в умовах подолання нею кризових станів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія. Педагогіка. Соціальна робота»*. Тематичний випуск № 2; [відп. ред.: Л. Ф. Бурлачук]. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. С. 43–46.
- Заїка, 2006 – Заїка В. М. Особливості трансформації особистості людини в ході вирішення життєвої кризи : монографія. Полтава : ПДПУ, 2006. 100 с.
- Заїка, Перетяцько, 2007 – Заїка В. М., Перетяцько Л. Г. Особливості трансформації особистості при подоланні кризових ситуацій у житті людини. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: 36. статей. АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. Київ : Міленіум, 2007. Вип. 16 (19). С. 191–199.
- Заїка, 2009 – Заїка В.М. Подолання кризових станів в умовах ініціювання особистісних трансформацій. *Соціальна психологія*. 2009. № 3. С. 101–110.
- Заїка, Моргун, 2016 – Заїка В. М., Моргун В. Ф. Типологія життєвих криз та ініціальних тенденцій трансформації людини на основі багатовимірної теорії особистості. *Психологія і особистість*. № 2 (10). Частина 2. 2016. С. 29–44.
- Заїка, Моргун, 2020 – Заїка В. Н., Моргун В. Ф. Многомерность жизненных кризисов и способов их преодоления. *Социальная педагогика*. 2020. № 2. С. 5–18.
- Лушин, 2002 – Лушин П. В. Психология личностного изменения. Кировоград, 2002. 352 с.
- Титаренко, 2018 – Титаренко Т. М. Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації: монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. 160 с.

REFERENCES

- Zaika, 2014 – Zaika V. M. Empirichni oznaky initsiiuvannia osobystisnykh transformatsii. *Humanitarnyi visnyk DVNZ «Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody»*. Dodatok 2 do Vyp. 35: Tematychnyi vypusk «Problemy empirychnykh doslidzhen u psykholohii». Vyp. 11. Kyiv : Hnozys, 2014. S. 55–64.
- Zaika, 2011 – Zaika V. M. Initsiiuvannia osobystisnykh transformatsii liudyny v umovakh podolannia neiu kryzovykh staniv. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriia «Psykholohiia. Pedahohika. Sotsialna robota»*. Tematychnyi vypusk № 2 ; [vidp. red.: L. F. Burlachuk]. Kyiv : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 2011. S. 43–46.
- Zaika, 2006 – Zaika V. M. Osoblyvosti transformatsii osobystosti liudyny v khodi vyrishennia zhyttievoi kryzy : monohrafiia. Poltava : PDPU, 2006. 100 s.
- Zaika, Peretiitko, 2007 – Zaika V. M., Peretiitko L. H. Osoblyvosti transformatsii osobystosti pry podolanni kryzovykh sytuatsii u zhytti liudyny. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii: Zb. statei*. APN Ukrainy, In-t sotsialnoi ta politychnoi psykholohii; Redkol.: S. D. Maksymenko, M. M. Sliusarevskiy ta in. Kyiv : Milenium, 2007. Vyp. 16 (19). S. 191–199.
- Zaika, 2009 – Zaika V. M. Podolannia kryzovykh staniv v umovakh initsiiuvannia osobystisnykh transformatsii. *Sotsialna psykholohiia*. 2009. № 3. S. 101–110.
- Zaika, Morhun, 2016 – Zaika V. M., Morhun V. F. Typolohiia zhyttievykh kryz ta initsialnykh tendentsii transformatsii liudyny na osnovi bahatovymirnoi teorii osobystosti. *Psykholohiia i osobystist*. № 2 (10). Chastyna 2. 2016. S. 29–44.
- Zaika, Morgun, 2020 – Zaika V. N., Morgun V. F. Mnogomernost zhiznennykh krizisov i sposobov ih preodoleniya. *Sotsialnaya pedagogika*. 2020. № 2. S. 5–18.
- Lushin, 2002 – Lushin P. V. Psihologiya lichnostnogo izmeneniya. Kirovograd, 2002. 352 s.
- Tytarenko, 2018 – Tytarenko T. M. Psykholohichne zdorovia osobystosti: zasoby samodopomohy v umovakh tryvaloi travmatyzatsii : monohrafiia. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD, 2018. 160 c.
- Cherezova, 2016 – Cherezova I. O. Psykholohiia zhyttievykh kryz osobystosti : navchalnyi posibnyk. Berdiansk, BDPU, 2016. 193 s.

Ірина Зозуля,
аспірантка кафедри психології,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені
Григорія Сковороди»

E-mail: zozulyaira@meta.uat
ORCID 0000-0002-1614-9964

Iryna Zozulia,
PhD Student of the
Department of Psychology
of SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University»

Ярослава Василькевич,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені
Григорія Сковороди»

E-mail: v.yaroslava@online.ua
ORCID 0000-0002-5946-3005

Yaroslava Vasylykevych,
Candidate of Psychology Sciences,
Associate Professor
of the Department of Psychology
of SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University»

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СТРУКТУРИ СІМ'Ї НА РОЗВИТОК КРЕАТИВНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті подано теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження проблеми впливу структури сім'ї на розвиток креативності дітей дошкільного віку. Проаналізовано взаємозв'язок між креативністю дітей і типом сім'ї, кількістю дітей у сім'ї, порядком народження та інтервалами між народженнями дітей. Досліджено особливості впливу структури сім'ї (за кількістю дітей) на розвиток креативності дошкільників. Експериментально встановлено відсутність значущих відмінностей за парціальними (продуктивність, гнучкість, оригінальність) та загальним показником вербальної креативності дітей однодітних, малодітних і багатодітних сімей. Дослідження образної креативності дозволило виявити значущі відмінності за парціальними показниками продуктивності й оригінальності, та загальним показником образної креативності: найвищі середньоарифметичні значення визначено у групі дітей з малодітних сімей, найнижчі – у групі дітей з багатодітних сімей. За парціальним показником назви виявлено значуще найвище середньоарифметичне значення у дітей, які виховуються в однодітних сім'ях, найнижче – у дітей з багатодітних сімей. За парціальними показниками розробленості та опору замиканню значущих відмінностей у дошкільників з однодітних, малодітних та багатодітних сімей не виявлено. Визначено неоднорідність структури вербальної та образної креативності дітей дошкільного віку в усіх типах сімей. Виявлено значущі відмінності за загальним показником креативності: найвище середньоарифметичне значення визначено у групі дітей з малодітних сімей, найнижче – у дітей з багатодітних сімей. Зроблено висновки про найвищу креативність дітей з малодітних сімей та найнижчу – дітей з багатодітних сімей.

Ключові слова: вербальна і образна креативність, структура креативності, загальні та парціальні показники креативності, емпіричне дослідження, структура сім'ї, сиблінги, дошкільний вік.

The article presents theoretical substantiation and empirical research of the problem of the influence of the family structure on the development of creativity of children of preschool age. The relationship between creativity and family type, number of children in the family, birth order, and intervals between births is analyzed. Peculiarities of influence of family structure (by the number of children) for the development of

Psychology

creativity of children of preschool age are researched. The absence of significant differences in partial (productivity, flexibility, originality) and a general indicator of verbal creativity of children with one child, small and large families has been experimentally established. Research of figurative creativity allowed to identify significant differences in partial indicators of productivity and originality, and the general indicator of figurative creativity: the highest arithmetic mean values are determined in the group of children from small families, and the lowest - in the group of children from large families. In children brought up in single children families, the highest arithmetic mean value is revealed by the partial indicator of the name, and the lowest - in children from large families. In children of preschool age from single, small, and large families no significant differences by partial indicators of the development and resistance to the closure were found. The heterogeneity of verbal and figurative creativity structure is determined in children of preschool age in all types of families. Significant differences were found in the general indicators of creativity: the highest arithmetic mean value was determined in the group of children from small families, and the lowest - in children from large families. Conclusions are made that children from small families are the most creative, and children from large families - the least.

Keywords: *verbal and figurative creativity, structure of creativity, general and partial indicators of creativity, empirical research, family structure, siblings, preschool age.*

Постановка проблеми. У сучасній психологічній науці проблема творчого розвитку особистості набуває найбільш дискусійного характеру в контексті питання про детермінанти цього розвитку. На творчий потенціал дошкільника впливають такі чинники навколишнього середовища, як культура, суспільство, заклади дошкільної освіти, родина тощо. Але саме сім'я є тим первинним мікросередовищем, в якому проходить становлення особистості та розвиток творчих здібностей дитини. Батьки впливають на здібності своїх нащадків через цінності (наприклад, знання, працьовитість, наполегливість тощо), підтримку (фінансову, психологічну та емоційну), стилі виховання та переконання щодо критеріїв життєвого успіху. Також до сімейних чинників, які впливають на розвиток креативності дитини, належать: черговість та інтервали (проміжки) між народженням нащадків, склад та структура сім'ї. На думку Р. Альберта, склад сім'ї та черговість народження дітей є як структурною, так і процесуальною змінною. Саме вони визначають, які інтереси і цінності будуть спрямовані на дитину, а також тривалість і рівень інтенсивності цих впливів [Albert, 1980].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічній літературі переважають дослідження креативності, які ґрунтуються на концепції креативності як універсальної пізнавальної творчої здібності (R. Finke, T. Ward & S. Smith, 1992; J. Guilford, 1950; S. Mednick, 1962; M. Runco, 1991; S. Taylor, 1964; E. Torrance, 1962) або сфокусовані на своєрідності особистісних характеристик креативів (F. Barron, 1972; H. Gough, 1979; R. Helson, 1996; A. Maslow, 1959). І хоча цей напрям досліджень все ще є досить актуальним, зростає інтерес наукової спільноти до дослідження соціокультурного впливу (О. Алієва, 1991; Д. Богоявленська, 2002; М. Богоявленська, 2014; Я. Василькевич, 2016; В. Дружинін і Н. Хазратова, 1994; Т. Amabile, 1996; U. Bronfenbrenner, 1992; E. Jauk, L. Eberhardt, C. Koschmieder, J. Diedrich, J. Pretsch, M. Benedek & A. Neubauer, 2019), впливу сімейного середовища (Я. Василькевич, 2015; В. Дружинін, 2008; Т. Думітрашку, 1992; Т. Тихомирова, 2010; О. Мелік-Пашаєв і З. Новлянська, 2012; M. Runco & R. Albert, 2005) та

впливу структури сім'ї (типу сім'ї, кількості дітей в сім'ї, інтервалів між народженнями дітей) (J. Aldous, 1970; R. Eisenman, 1964; R. Eisenman & H. Cherry, 1970; R. Eisenman & R. Schussel, 1970; J. Lichtenwalner, 1968; M. Runco & M. Bahleda, 1987; J. Staffieri, 1970; L. Wilks & P. Thompson, 1979) на креативність особистості.

Проте, у порівнянні з дослідженнями впливу черговості народження на інтелект і особистість дітей (A. Bleske-Rechek & J. Kelley, 2014; R. Damian & V. Roberts, 2015; F. Galton, 1869; P. Kristensen & T. Bjerkedal, 2007; J. Rohrer, B. Egloff, & S. Schmukle, 2015; F. Sulloway, 1995; F. Sulloway & R. Zweigenhaft, 2010) мало що відомо про його вплив на креативність. Цей напрямок досліджень розпочався в 1869 році, але в основному був зосереджений на інтелекті, що дало дуже обмежену та суперечливу картину про взаємозв'язок структури сім'ї та творчих здібностей дітей [Galton, 2018].

Зокрема, М. Рунко і М. Бахледа (1987) зробили висновок, що єдині діти в сім'ї переважають дітей, які мають братів або сестер, за показниками вербальної креативності: продуктивністю та оригінальністю. У дослідженнях Р. Ейзенмана (1987), Р. Ейзенмана і Г. Черрі, (1970); Р. Ейзенмана і Н. Шуссель, (1970) було виявлено, що первістки є більш креативними, ніж діти, які народилися пізніше. А в дослідженнях Ф. Фарлі (1978), Л. Уїлкс і П. Томпсона (1979) найвищі бали за гнучкістю і оригінальністю отримали середні діти. Дж. Гейнор і М. Рунко (1992) виявили, що середні діти переважають за показником вербальної креативності, однак найвищі бали за показником оригінальності мають єдині діти. С. Джава (1971), С. Шривастава і А. Томас (1991) прийшли до висновку, що старші діти є більш креативними, ніж їхні молодші сестри та брати. Проте, Д. Маркевіц (1982), Дж. Олдос (1970) і Р. Селлвуд (1974) не виявили значущих відмінностей між творчими здібностями первістків і молодших сиблінгів.

Отже, існує потреба узагальнити результати всіх досліджень, щоб краще зрозуміти взаємозв'язок між структурою сім'ї (типом сім'ї, черговістю народження дітей, кількістю дітей у сім'ї, інтервалами між народженнями дітей) та креативністю дітей.

Формування цілей статті. Метою статті є теоретичне обґрунтування та експериментальне дослідження впливу структури сім'ї (кількості дітей) на розвиток креативності дітей дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Одним з перших дослідників, хто звернув увагу на те, що структура сім'ї (тип сім'ї, кількість дітей у сім'ї, інтервали між народженнями дітей) має вирішальний вплив на розвиток творчих здібностей особистості, був Ф. Гальтон. У своїй праці «English men of science, their nature and nurture» він відмітив, що первістки, на відміну від інших дітей в сім'ї, найчастіше виявляються видатними особистостями. Свою гіпотезу він довів на прикладі членів Британського Королівського наукового товариства, з'ясувавши, що серед них є непропорційно велика кількість первістків (99 з 180) [Galton, 1874].

Дослідження Ф. Гальтона викликало величезний інтерес у науковій спільноті і породило цілу хвилю досліджень впливу порядку народження дітей

Psychology

на розвиток особистості (А. Йодер, 1894; Елліс, 1904; Дж. Кеттел і Д. Брімхолл, 1921; С. Шахтер, 1963 та ін.). Зокрема, в дослідженні Дж. Кеттела та Д. Брімхолла «American Men of Science» (1921) було зібрано дані про 855 відомих учених, а саме, про порядок їхнього народження та кількість сиблінгів у сім'ях. Результати дослідження подано в табл. 1.

Таблиця 1

Порядок народження та кількість сиблінгів відомих учених за результатами дослідження Дж. Кеттела та Д. Брімхолла

Структура сім'ї (кількість дітей)										
Порядок народження	1	2	3	4	5	6	7	8+	Всього	%
1	63	70	55	53	47	30	16	13	347	40,6
2	-	52	39	33	13	17	7	7	168	19,6
3	-	-	31	32	18	16	8	9	114	13,3
4	-	-	-	29	17	19	7	9	181	9,5
5	-	-	-	-	23	21	9	13	66	7,7
6	-	-	-	-	-	14	14	12	40	4,7
7	-	-	-	-	-	-	7	4	11	1,3
8+	-	-	-	-	-	-	-	28	28	3,3
Всього	63	122	125	147	118	117	68	95	855	-
%	17,4	14,3	14,6	17,2	13,8	13,7	8,0	11,1	-	-

Як видно з табл. 1 серед 855 видатних учених єдиними дітьми в сім'ї було 63 особи, первістками – 284. Загалом у цій вибірці кількість єдиних і перших дітей становить 40,6 % [Cattell, 1921]. Ці дані підтверджують гіпотезу Ф. Гальтона про те, що первістки та єдині діти у своїх сім'ях мають певні переваги, що сприяє їхнім видатним досягненням та успіхам у житті.

Проте, на сьогоднішній день у психологічній літературі існують три точки зору щодо впливу порядку народження на креативність. Перша точка зору узгоджується з твердженням Ф. Гальтона: первістки є більш креативними, ніж їхні молодші брати і сестри [W. Altus, 1966; Eisenman, 1987; Eisenman & Schussel, 1970; Guo, Lin, & Guo, 2018; Lichtenwalner & Maxwell, 1969; S. Schachter, 1963; Schubert, Wagner, & Schubert, 1977]. Зокрема, В. Дружинін вважає, що найбільші шанси проявити творчі здібності має, як правило, старший або єдиний син у сім'ї, де батько значно старший від матері [Дружинин, 2008].

За другою точкою зору первістки є менш креативними, ніж діти, що народилися пізніше [Eisenman, 1964; Staffieri, 1970; Yang et al., 2017]. Вони, як правило, є більш консервативними, амбітними, сумлінними, податливими, орієнтованими на досягнення та пристосованими, а тому повинні бути менш креативними, ніж молодші діти [Sulloway, 1996]. Ж. Годфруа вважає, що саме на долю первісток випадає відповідати амбіціям батьків, тому до них пред'являється більше вимог і покладається вся відповідальність за реалізацію батьківських очікувань. Останнім дітям дістається більше любові, від них менше вимагають і рідше обмежують в ініціативі, що і створює умови для розвитку їхньої креативності [Годфруа, 1992].

Але є дослідження, що не підтверджують жодну з наведених вище точок зору, в яких не виявлено істотних відмінностей за креативністю між єдиними, первістками і молодшими дітьми [Alabbasi, 2021; Albaum, 1977; Cicirelli, 1967; Datta, 1968; Szobiova, 2012; Wilks & Thompson, 1979].

Неоднозначність результатів досліджень В. Чічіреллі (1967) та Р. Зайонц і Г. Маркус (1975) пояснюють наявністю різної вікової різниці між дітьми. Б. Розенберг (1982) і Ф. Саллоуей (1996) вказують, що батьки часто очікують від первісток, що вони будуть допомагати їм у вихованні та догляді за молодшими братами та сестрами. Водночас старші діти також схильні добровільно взяти на себе роль опікуна, щоб зберегти прихильність батьків. За словами Б. Розенберга, це часто призводить до раннього прийняття дорослої поведінки, придушення важливих аспектів дитячого досвіду та сприяє ранньому і прискореному розвитку сумління, відповідальності та зрілості [Rosenberg, 1982]. Хоча це передчасне дорослішання може привести до розвитку більшої інтелектуальної уваги, амбіцій і досягнень, які часто спостерігаються у первісток [Adams & Phillips, 1972; Belmont & Marolla, 1973; Sulloway, 1996], водночас воно також може пригнічувати дитячі ігри, пов'язані з розвитком, які необхідні для творчості, когнітивних і емоційних процесів [Russ, 1993].

М. Баєр, Г. Олдхем, А. Холлінгхед і Г. Якобсон виявили, що первістки багатодітних сімей є більш креативними за умови наявності у них братів і сестер близького віку (не більше трьох років) або протилежної статі. Отримані дані вони пояснюють тим, що міра відповідальності старших дітей за виховання своїх молодших братів і сестер залежить від вікових відмінностей між ними. Чим раніше до первісток приєднуються молодші брати і сестри, тим менш імовірно, що вони будуть сурогатами батьків. Отже, коли вікові інтервали, що відокремлюють старших від молодших братів і сестер, відносно малі, творчі здібності первісток несуттєво страждають від раннього прийняття дорослої поведінки [Baer, Oldham, Hollingshead & Jacobsohn, 2005].

На думку А. Адлера [Адлер, 2015], розуміння індивідуальних особливостей кожної особистості можливе лише на основі інформації про її сімейну позицію, яка визначається порядком народження. Навіть якщо дві дитини живуть в одній і тій самій сім'ї та мають одних і тих самих батьків, соціальна ситуація їхнього розвитку може бути різною. Він висунув припущення, що зі збільшенням кількості дітей в сім'ї зменшується кількість

ресурсів, які припадають на кожного члена сім'ї. Під ресурсами в даному випадку розуміються як матеріальні (наявність своєї кімнати, кількості книг, іграшок тощо), так і нематеріальні (увага батьків). У результаті зростання сім'ї, за словами А. Адлера, у неї виникають нові потреби і задоволення цих потреб розподіляється між дітьми в залежності від порядку їхнього народження, що зумовлює існування особливої атмосфери навколо кожної дитини.

На підставі спостережень і теоретичних роздумів А. Адлер [Адлер, 2015] дійшов до таких висновків: 1. Діти, народжені в одній і тій самій сім'ї, мають різні життєві умови. Дитина, яка народжена другою, потрапляє в іншу психологічну ситуацію в порівнянні з першою. 2. Від порядку народження залежать уявлення дитини про себе та її аттitudи (настанови). 3. Діти можуть захоплювати чужі сімейні позиції. Так, якщо перша дитина в сім'ї має якісь вади (наприклад, страждає на слабоумство), то наступна за нею може взяти на себе роль первістка. 4. Значуща різниця у віці між сиблінгами зменшує їхнє суперництво. 5. Порядок народження не є абсолютною детермінантою, а лише тенденцією. Стиль батьківської поведінки, їхнє ставлення до дітей є не менш значущими для креативного розвитку дітей.

А. Адлер [Адлер, 2015] вважав, що важливою є не стільки позиція дитини в сім'ї, скільки її сприйняття ситуації, яка склалася: від того, якого значення надає дитина своєму положенню всередині сім'ї, залежить вплив порядку народження на стиль її життя. Проте, на думку А. Адлера, можна виділити деякі загальні психологічні особливості, які характерні для кожної конкретної позиції дитини в сім'ї. Він виділив чотири типових позиції: первісток, друга дитина, молодша дитина, єдина дитина та описав їхні характеристики.

Перша дитина отримує всю батьківську увагу і зазвичай є центром сім'ї. Ці діти часто наслідують дорослих і віддають перевагу спілкуванню з дорослими, аніж товариству однолітків. З появою другої дитини первісток втрачає всі переваги і ту владу, якою володів з моменту народження. Це може викликати у нього почуття занепокоєння, відчуття небезпеки, прагнення захистити себе. Вважаючи, що втратив владу випадково, і намагаючись зберегти її різними способами, первісток починає конкурувати з молодшим за увагу батьків.

Щодо другої дитини А. Адлер писав, що її положення (становище) є своєрідним і неповторним. У неї завжди є лідер, який розвивається з випередженням і слугує їй прикладом. Друга дитина хоче наздогнати і перегнати першу. Вона хоче зміни влади, вона є революціонером, який не визнає авторитети. Зазвичай другі діти більшою мірою, ніж перші, готові до співпраці і кооперації, оскільки з першого дня змушені ділити з кимось батьківську увагу.

Ситуація розвитку наймолодшої дитини є найбільш сприятливою, оскільки ставлення до неї особливо турботливе, адже вона є найменшим і найбільш безпорадним членом сім'ї. Її оточує тепліша атмосфера, ніж була у її старших сиблінгів. А. Адлер виділив два типи наймолодшої дитини. До першого типу належить дитина, якій не подобається весь час бути найменшою і найбезпораднішою, тому вона намагається довести, що здатна все зробити сама;

до другого типу відноситься дитина, якій не вистачає необхідної енергії та впевненості в собі, щоб затьмарити старших, і тому вона починає ухилятися від вирішення проблем і змагання.

Єдина дитина в сім'ї також має свої проблеми. У дитинстві вона була центром уваги, а тому в дорослому житті прагне займати те саме положення, що є не завжди можливим. Її балують протягом усього дитинства, вона не пристосована до труднощів, до самостійного вирішення проблем. У дорослому житті єдина дитина постійно шукає підтримки від інших людей, оскільки звикла отримувати її від батьків і без неї почуває себе невпевнено [Адлер, 2015].

Метою нашого експериментального дослідження було порівняння за рівнем розвитку креативності єдиних дітей в сім'ї з дітьми, які мають брата або сестру (дві дитини в сім'ї) та дітьми, які виховуються в багатодітних сім'ях (трое і більше дітей в сім'ї). Дослідження здійснювалося на базі дошкільних навчальних закладів № 7 «Берізка», № 8 «Золотий ключик» та № 9 «Сонечко» міста Переяслава. Усього в дослідженні взяли участь 270 дошкільників віком від 5 до 6 років, з яких: 114 дітей є єдиною дитиною в сім'ї, 124 – мають брата або сестру (дві дитини) і 32 – діти з багатодітних сімей (три дитини і більше).

Для діагностики креативності дошкільників було використано вербальну (сім субтестів) та образну (три субтести) батареї тестів Е. Торренса, адаптованих О. Туник [Туник, 1998]. Ці тести дають можливість оцінити не лише рівні розвитку вербальної та образної креативності дітей, а й отримати уявлення про якісну своєрідність структури їхньої креативності. У світовій психологічній практиці зазначений тест є найбільш валідним і надійним стандартизованим інструментом та вважається класичним у галузі психодіагностики креативності.

За результатами експериментального дослідження особливостей впливу структури сім'ї на розвиток креативності дошкільників було здійснено порівняльний аналіз середньоарифметичних значень парціальних показників вербальної креативності дітей з одnodітних, малодітних та багатодітних сімей та виявлення структури їхньої вербальної креативності (табл. 2; рис. 1).

Як видно з табл. 2, найвищі середньоарифметичні значення за всіма показниками вербальної креативності мають діти, які виховуються в малодітних сім'ях (продуктивність – 50,43; гнучкість – 51,02; оригінальність – 67,11; загальний показник вербальної креативності – 56,19). Найнижчі значення показників вербальної креативності проявили діти з одnodітних сімей (продуктивність – 49,57; гнучкість – 50,12; оригінальність – 66,13; загальний показник вербальної креативності – 55,27). За всіма показниками вербальної креативності середньоарифметичні значення, які демонструють діти з багатодітних сімей, займають середні позиції (продуктивність – 49,76; гнучкість – 50,22; оригінальність – 67,09; загальний показник вербальної креативності – 55,69).

**Порівняння показників вербальної креативності дошкільників
у залежності від структури сім'ї (за кількістю дітей)**

Показники вербальної креативності		Структура сім'ї		
		1 дитина (одnodітна)	2 дітей (малодітна)	більше 2 (багатодітна)
Продуктивність	Т-шк	49,57	50,43	49,76
	рівень	норма	норма	норма
Гнучкість	Т-шк	50,12	51,02	50,22
	рівень	норма	норма	норма
Оригінальність	Т-шк	66,13	67,11	67,09
	рівень	вище норми	вище норми	вище норми
Вербальна креативність	Т-шк	55,27	56,19	55,69
	рівень	норма	норма	норма

Проте відмінності за всіма показниками вербальної креативності між групами дітей з одnodітних, малодітних та багатодітних сімей є незначущими (за критерієм t-Ст'юдента). Відсутність значущих відмінностей між загальним та парціальними показниками вербальної креативності, незалежно від типу сім'ї, очевидно, можна пояснити тим, що діти дошкільного віку мають відносно однакові умови розвитку вербальної креативності. Оскільки на дітей віком п'яти-шести років батьки ще не покладають обов'язків по догляду за молодшими братами та сестрами, то структура сім'ї ще не має суттєвого впливу на їхню здатність продукувати ідеї вирішення поставлених завдань у словесній формі.

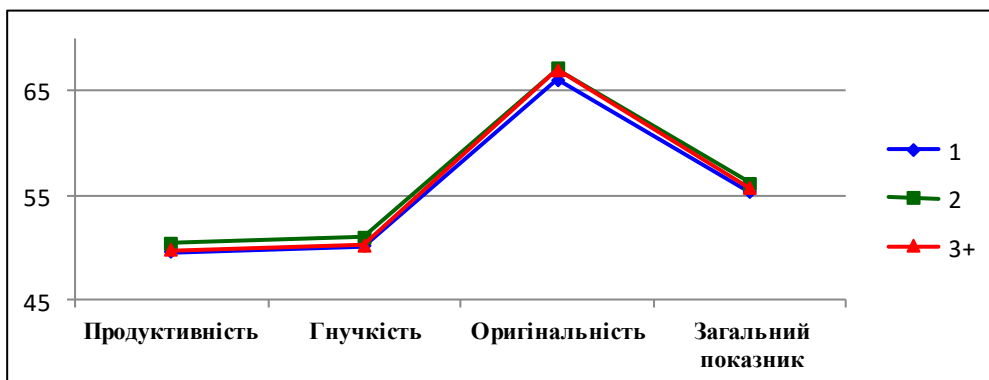

Рис. 1. Порівняння структури вербальної креативності дошкільників з різних типів сімей.

Як видно з рис. 1, парціальні показники вербальної креативності дітей з однодітних, малодітних та багатодітних сімей – продуктивність і гнучкість – знаходяться в межах норми, а показник оригінальності – вище норми. Це означає, що структура вербальної креативності дошкільників у всіх типах сімей є неоднорідною.

Порівняння середньоарифметичних значень показників образної креативності дітей з однодітних, малодітних та багатодітних сімей подано у табл. 3. За парціальним показником образної продуктивності найвище середньоарифметичне значення виявлено у групі дітей з малодітних сімей (57,94), найнижче – у групі дітей з багатодітних сімей (52,27). Середньоарифметичне значення показника образної продуктивності дітей з однодітних сімей – 55,77. Статистичний аналіз підтверджує наявність достовірних відмінностей за показником образної продуктивності між групами дошкільників в залежності від типу сім'ї: між групами однодітних і малодітних сімей ($t=2,0$, $p \leq 0,05$) та малодітних та багатодітних сімей ($t=2,5$, $p \leq 0,01$). Це свідчить про те, що діти з малодітних сімей більшою мірою здатні генерувати ідеї в образній формі. Дошкільники ж, які виховуються в багатодітних сім'ях, хоч і мають значення показника продуктивності в межах норми, поступаються за ним дітям з однодітних та малодітних сімей (рис. 2).

Таблиця 3

Порівняння показників образної креативності дошкільників у залежності від структури сім'ї (за кількістю дітей)

Показники образної креативності		Структура сім'ї		
		1 дитина (однодітна)	2 дітей (малодітна)	більше 2 (багатодітна)
Продуктивність	Т-шк	55,27	57,94	52,77
	рівень	норма	норма	норма
Оригінальність	Т-шк	58,65	61,84	56,17
	рівень	норма	вище норми	норма
Розробленість	Т-шк	74,55	73,61	72,31
	рівень	вище норми	вище норми	вище норми
Назва	Т-шк	43,13	42,27	40,51
	рівень	норма	норма	норма
Опір замиканню	Т-шк	56,07	56,34	55,51
	рівень	норма	норма	норма
Образна креативність	Т-шк	57,53	58,40	55,45
	рівень	норма	норма	норма

Psychology

За парціальним показником образної оригінальності найвище середньоарифметичне значення виявлено у групі дітей з малодітних сімей (61,84), а найнижче – у групі дітей з багатодітних сімей (56,17) ($t=2,8$, $p\leq 0,05$). Достовірні відмінності за показником образної оригінальності виявлено і між дошкільниками однодітних та малодітних сімей ($t=2,3$, $p\leq 0,02$). Отже, діти з малодітних сімей більшою мірою здатні уникати банальних рішень та продукувати нестандартні.

За парціальним показником розробленості значущих відмінностей у дошкільників з однодітних, малодітних та багатодітних сімей не виявлено. Діти дошкільного віку незалежно від типу сім'ї, в якій вони зростають, мають однаковий рівень здатності розвивати, доповнювати та доопрацьовувати ідеї, що виникнули.

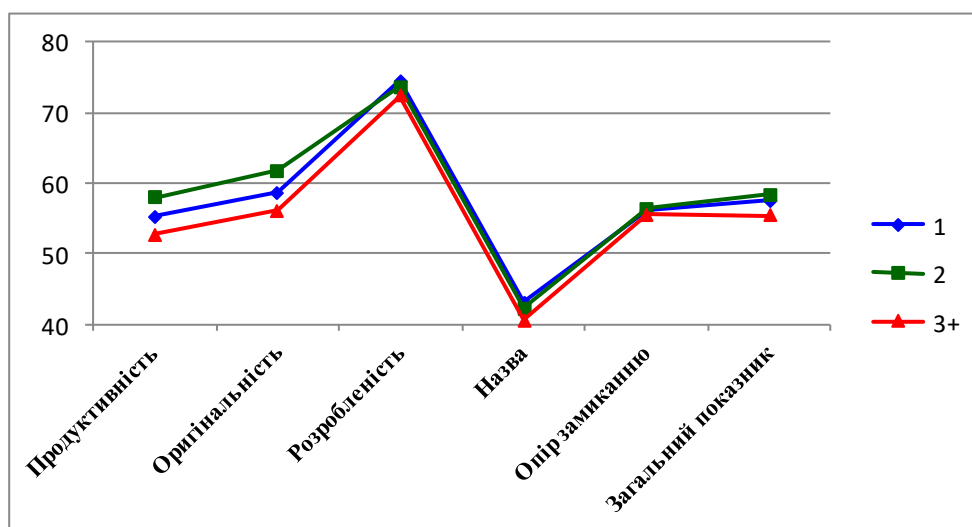

Рис. 2. Порівняння структури образної креативності дошкільників з різних типів сімей.

За показником назви найвище середньоарифметичне значення виявлено у групі дітей, які виховуються в однодітних сім'ях (43,13), найнижче – у групі дітей з багатодітних сімей (40,51) ($t=1,9$; $p\leq 0,05$). Це дає підстави припустити, що діти з багатодітних сімей найменше здатні виділяти головне та розуміти суть проблеми, хоча їх показник назви знаходиться в межах норми.

За парціальним показником опору замкнанню значущих відмінностей у дошкільників з однодітних, малодітних та багатодітних сімей не виявлено. Це вказує на однаковий рівень здатності дітей усіх типів сімей тривалий час витримувати невизначеність, залишаючись відкритими для нової інформації.

За загальним показником образної креативності найвище середньоарифметичне значення виявлено у групі дітей з малодітних сімей (58,40), найнижче – у групі дітей з багатодітних сімей (55,45) ($t=2,4$; $p\leq 0,02$).

Як видно з рис. 2 показник розробленості у дітей усіх типів сімей знаходиться на рівні вище норми, а показник образної оригінальності – вище норми у малодітних сім'ях і в межах норми в одно- і багатодітних сім'ях. Решта парціальних показників образної креативності (продуктивність, назва та опір замиканню) у дітей усіх типів сімей знаходяться в межах норми. Отже, структура образної креативності дошкільників усіх типів сімей є неоднорідною.

На рис. 3 подано порівняльний аналіз особливостей впливу структури сім'ї на розвиток креативності дошкільників за загальним показником креативності.

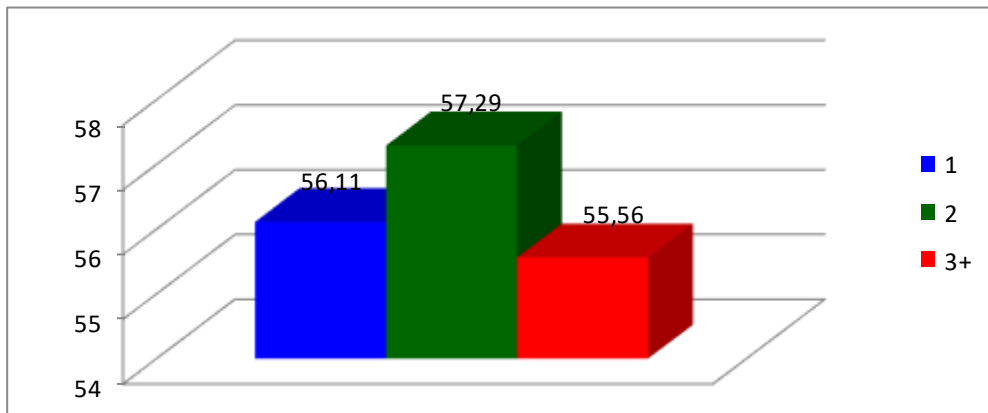

Рис. 3. Порівняння загального показника креативності дошкільників з різних типів сімей.

За загальним показником креативності найвище середньоарифметичне значення виявлено у групі дітей з малодітних сімей (57,29), найнижче – у дітей з багатодітних сімей (55,56). Середньоарифметичне значення показника креативності дітей з одnodітних сімей займає середню позицію – 56,11. Статистичний аналіз підтвердив наявність достовірних відмінностей між загальним показником креативності дошкільників з одnodітних і малодітних сімей ($t=2,8; p \leq 0,05$) та малодітних і багатодітних сімей ($t=2,4; p \leq 0,02$).

Висновки. Теоретичний аналіз проблеми впливу структури сім'ї на рівень креативності дітей дошкільного віку виявив суперечливі результати. Зокрема, визначено три точки зору щодо впливу на креативність порядку народження дітей. Перша група досліджень доводить перевагу первістків над сиблінгами за показниками креативності; друга – спростовує це твердження, доводячи, що первістки є менш креативними, ніж діти, які народилися пізніше; а третя не підтверджує жодну з наведених вище точок зору. Неоднозначним виявився взаємозв'язок між креативністю дітей і типом сім'ї, кількістю дітей у сім'ї та інтервалами між їх народженнями.

Експериментальне дослідження особливостей впливу структури сім'ї на розвиток креативності дошкільників не виявило значущих відмінностей за

парціальними (продуктивність, гнучкість, оригінальність) та загальним показником вербальної креативності дітей однодітних, малодітних і багатодітних сімей. Структура вербальної креативності дітей дошкільного віку в усіх типах сімей є неоднорідною: парціальні показники продуктивності та гнучкості знаходяться в межах норми, а показник оригінальності – вище норми.

Дослідження образної креативності виявило значущі відмінності за парціальними показниками продуктивності й оригінальності, та загальним показником образної креативності: найвищі середньоарифметичні значення визначено у групі дітей з малодітних сімей, найнижчі – у групі дітей з багатодітних сімей. За парціальним показником назви виявлено значуще найвище середньоарифметичне значення у дітей, які виховуються в однодітних сім'ях, найнижче – у дітей з багатодітних сімей. За парціальними показниками розробленості та опору замиканню значущих відмінностей у дошкільників з однодітних, малодітних та багатодітних сімей не виявлено.

Структура образної креативності дітей дошкільного віку у всіх типах сімей також є неоднорідною. У дітей всіх типів сімей парціальні показники образної креативності – продуктивність, назва та опір замиканню – знаходяться в межах норми, а показник розробленості – на рівні вище норми. У межах норми зафіксовано значення показника образної оригінальності у дітей з однодітних і багатодітних сімей, та вище норми – у дітей малодітних сімей.

Виявлено значущі відмінності за загальним показником креативності: найвище середньоарифметичне значення визначено у групі дітей з малодітних сімей, найнижче – у дітей з багатодітних сімей.

Отже, результати експериментального дослідження особливостей впливу структури сім'ї на розвиток креативності дошкільників дозволяють зробити висновок про вищу креативність дітей з малодітних сімей та найнижчу – дітей з багатодітних сімей.

ЛІТЕРАТУРА

- Адлер, 2015 – Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / пер. с нем. и вступ. ст. А. М. Боковой. Москва : Академический Проект, Гаудеамус, 2015. 240 с.
- Алиева, 1991 – Алиева Е. Г. Творческая одаренность и условия ее развития. *Психологический анализ учебной деятельности*. Москва : ИП РАН, 1991. С. 7-17.
- Богоявленская, 2014 – Богоявленская М. Е. Природа «проблем» одаренных. Москва : Академия, 2014. 546 с.
- Василькевич, 2015 – Василькевич Я. З. Вплив сім'ї на розвиток креативності дітей. *Від гендерних ідеологій до дискусій про сучасну сім'ю* : монографія / за наук. ред. Пшінька О. М., Власової Т. І. Дн-вськ : Видавництво ПФ «Стандарт-Сервіс», 2015. С. 92-101.
- Василькевич, 2016 – Василькевич Я. З. Развитие креативности личности в социальном контексте: влияние общества, семьи та школы. *Развиток особистості в різних умовах соціалізації* : колективна монографія / за наук. ред. Л. О. Калмикової, Г. О. Хомич. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2016. С. 99-120.
- Годфруа, 1992 – Годфруа Ж. Что такое психология: в 2 т. Пер. с франц. Т. 1. Москва : Мир, 1992. 496 с.
- Дружинин, 2008 – Дружинин В. Н. Психология общих способностей. 3-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 368 с.
- Дружинин, Хазратова, 1994 – Дружинин В. Н., Хазратова Н. В. Экспериментальное исследование формирующего влияния среды на креативность. *Психологический журнал*. 1994. Вып. 4. С. 83-93.

- Думитрашку, 1992 – Думитрашку Т. А. Факторы формирования индивидуальности ребенка в многодетной семье : дис. канд. психол. наук : 19.00.01. Москва, 1992. 157 с.
- Мелик-Пашаев, Новлянская, 2012 – Мелик-Пашаев А. А., Новлянская З. Н. Ступеньки к творчеству: художественное развитие ребенка в семье. Москва : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2012. 159 с.
- Савенков, 2014 – Савенков А. И. Одаренный ребенок дома и в школе. Екатеринбург : У-Фактория, 2014. 272 с.
- Туник, 1998 – Туник Е. Е. Диагностика креативности. Тест Торренса. Методическое руководство. Санкт-Петербург : Имагон, 1998. 176 с.
- Adams, Phillips, 1972 – Adams R. L. & Phillips B. N. Motivational and achievement differences among children of various ordinal birth positions. *Child Development*. 1972. Vol. 43. P. 155-164.
- Albert, 1980 – Albert R. S. Family positions and the attainment of eminence: A study of special family positions and special family experiences. *Gifted Child Quarterly*. 1980. Vol. 24, P. 87-95. <https://cutt.ly/1Q1z0aK>.
- Albaum, 1977 – Albaum G. Birth order and creativity: Some further evidence. *Psychological Reports*. 1977. Vol. 40. P. 792-794.
- Altus, 1966 – Altus W. D. Birth order and its sequelae. *Science*. 1966. Vol. 151(3706). P. 44-49.
- Baer, Oldham, Hollingshead, Jacobsohn, 2005 – Baer M., Oldham G. R., Hollingshead A. B. & Jacobsohn G. C. Revisiting the Birth Order-Creativity Connection: The Role of Sibling Constellation. *Creativity Research Journal*. 2005. Vol. 17(1). P. 67-77.
- Barclay, 2015 – Barclay K. J. A within-family analysis of birth order and intelligence using population conscription data on Swedish men. *Intelligence*. 2015. Vol. 49. P. 134-143. doi:10.1016/j.intell.2014.12.007.
- Belmont, Marolla, 1973 – Belmont L. & Marolla F. A. Birth order, family size, and intelligence. *Science*. 1973. Vol. 182. P. 1096-1101.
- Cattell, Brimhall, 1921 – Cattell J. M. & Brimhall D. R. (Eds.). American men of science: A biographical directory (3rd ed.). Garrison, NY : Science Press, 1921. 816 p.
- Cicirelli, 1967 – Cicirelli V. G. Sibling constellation, creativity, IQ, and academic achievement. *Child Development*. 1967. Vol. 38. P. 481-490.
- Datta, 1968 – Datta L. E. Birth order and potential scientific creativity. *Sociometry*. 1968. Vol. 31. P. 76-88.
- Eisenman, 1964 – Eisenman R. Birth order and artistic creativity. *Journal of Individual Psychology*. 1964. Vol. 20. P. 183-185.
- Eisenman, Schussel, 1970 – Eisenman R. & Schussel R. Creativity, birth-order and preference for symmetry. *Journal of Consulting Clinical Psychology*. 1970. Vol. 34. P. 275-280.
- Eisenman, 1987 – Eisenman R. Creativity, birth order, and risk taking. *Bulletin of the Psychonomic Society*. 1987. Vol. 25. P. 87-88.
- Galton, 1874 – Galton F. English men of science, their nature and nurture. London : Macmillan, 1874. 270 p.
- Galton, 2018 – Galton F. Hereditary genius: an inquiry into its laws and consequences. London : Forgotten Books, 2018. 123 p.
- Guo, Lin, Guo, 2018 – Guo J., Lin S. & Guo Y. Sex, birth order, and creativity in the context of China's one-child policy and son preference. *Creativity Research Journal*. 2018. Vol. 30(4). P. 361-369.
- Lichtenwalner, Maxwell, 1969 – Lichtenwalner J. S. & Maxwell J. W. The relationship of birth order and socioeconomic status to the creativity of preschool children. *Child Development*. 1969. Vol. 40. P. 1241-1247.
- Rohrer, Egloff, Schmukle, 2015 – Rohrer J. M., Egloff B. & Schmukle S. C. Examining the effects of birth order on personality. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. 2015. Vol. 112(46). P. 14224-14229. doi:10.1073/pnas.1506451112.
- Rosenberg, 1982 – Rosenberg B. G. Life span personality stability in sibling status. *Sibling relationships: Their nature and significance across the lifespan*. M. Lamb & B. Sutton-Smith (Eds.). Hillsdale, New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, 1982. P. 167-224.
- Russ, 1993 – Russ S. W. Affect and creativity: The role of affect and play in the creative process. Hillsdale, New Jersey : Erlbaum, 1993. 148 p.
- Schachter, 1963 – Schachter S. Birth order, eminence, and higher education. *American Sociological Review*. 1963. Vol. 28, P. 757-768.
- Schubert, 1977 – Schubert D. S. P., Wagner M. E. & Schubert H. J. P. Family constellation and creativity: Firstborn predominance among classical music composers. *Journal of Psychology*. 1977. Vol. 95. P. 147-149.

Psychology

- Staffieri, 1970* – Staffieri J. R. Birth order and creativity. *Journal of Clinical Psychology*. 1970. Vol. 26. P. 65-66.
- Sulloway, 1996* – Sulloway F. J. Born to rebel: Birth order, family dynamics, and creative lives. New York : Pantheon, 1996. 672 p.
- Szobiova, 2012* – Szobiova E. Some psychological factors of creative development in family constellation: Intelligence and personality traits of artistically-technically gifted adolescents. *Creative and Knowledge Society*. 2012. Vol. 2(2). P. 70-89.
- Wilks, Thompson, 1979* – Wilks L. & Thompson P. Birth order and creativity in young children. *Psychological Reports*. 1979. Vol. 45. P. 443-449.
- Yang, Hou, Wei, Wang, Li, Qiu, 2017* – Yang J., Hou X., Wei D., Wang K., Li Y. & Qiu J. Only-child and non-only-child exhibit differences in creativity and agreeableness: Evidence from behavioral and anatomical structural studies. *Brain Imaging and Behavior*. 2017. Vol. 11(2). P. 493-502.
- Zajonc, Markus, 1975* – Zajonc R. B. & Markus G. B. Birth order and intellectual development. *Psychological Review*. 1975. Vol. 82. P. 74-88.

REFERENCES

- Adler, 2015* – Adler A. Praktika i teoriya individualnoy psihologii / per. s nem. i vstup. st. A. M. Bokovikova. Moskva :Akademicheskij Proekt, Gaudeamus, 2015. 240 s.
- Alieva, 1991* – Alieva E. G. Tvorcheskaya odarennost i usloviya ee razvitiya. *Psihologicheskij analiz uchebnoy deyatelnosti*. Moskva : IP RAN, 1991. S. 7-17.
- Bogoyavlenskaya, 2014* – Bogoyavlenskaya M. E. Priroda «problem» odarennyih. Moskva : Akademiya, 2014. 546 s.
- Vasylykevych, 2015* – Vasylykevych Ya. Z. Vplyv simi na rozvytok kreatyvnosti ditei. *Vid gendernykh ideolohii do diskusii pro suchasnu simu* : monohrafiia / za nauk. red. Pshinka O. M., Vlasovoi T. I. Dn-vsk : Vydavnytstvo PF «Standart-Servis», 2015. S. 92-101.
- Vasylykevych, 2016* – Vasylykevych Ya. Z. Rozvytok kreatyvnosti osobystosti v sotsialnomu konteksti: vplyv suspilstva, simi ta shkoly. Rozvytok osobystosti v riznykh umovakh sotsializatsii : kolektyvna monohrafiia / za nauk. red. L. O. Kalmykovo, H. O. Khomykh. Kyiv : Vydavnychi Dim «Slovo», 2016. S. 99-120.
- Godfrua, 1992* – Godfrua Zh. Chto takoe psihologiya: v 2 t. / per. s frants. T. 1. Moskva : Mir, 1992. 496 s.
- Druzhinin, 2008* – Druzhinin V. N. Psihologiya obschih sposobnostey. 3-e izd. Sankt-Peterburg : Piter, 2008. 368 s.
- Druzhinin, Hazratova, 1994* – Druzhinin V. N., Hazratova N. V. Eksperimentalnoe issledovanie formiruyushchego vliyaniya sredi na kreativnost. *Psihologicheskij zhurnal*. 1994. Vip 4. S. 83-93.
- Dumitrashku, 1992* – Dumitrashku T. A. Faktoryi formirovaniya individualnosti rebenka v mnogodetnoy seme : dis. kand. psihol. nauk : 19.00.01. Moskva, 1992. 157 s.
- Melik-Pashaev, Novlyanskaya, 2012* – Melik-Pashaev A. A., Novlyanskaya Z. N. Stupenki k tvorchestvu: hudozhestvennoe razvitie rebenka v seme. Moskva : BINOM. Laboratoriya znaniy, 2012. 159 s.
- Savenkov, 2014* – Savenkov A. I. Odaryonnyiy rebenok doma i v shkole. Ekaterinburg : U-Faktoriya, 2014. 272 s.
- Tunik, 1998* – Tunik E. E. Diagnostika kreativnosti. Test Torrensa. Metodicheskoe rukovodstvo. Sankt-Peterburg : Imaton, 1998. 176 s.

УДК 159.922.1+37.015.3

DOI 10.31470/2308-5126-2020-44-1-73-88

Ольга Кізь,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Тернопільського національного
педагогічного університету імені
Володимира Гнатюка

Olha Kiz,
Candidate of Psychology Sciences,
Associate Professor of the
Department of Psychology
of Ternopil Volodymyr Hnatiuk
National Pedagogical University

E-mail: olgakiz55@ukr.net
ORCID 0000-0001-8571-0914

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ГЕНДЕРНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ У СФЕРІ ШЛЮБУ ТА СІМ'Ї

У статті здійснено аналіз чинників сімейного середовища, що здійснюють депривуючий вплив на учасників гендерних відносин у системах «чоловік-дружина», «батьки-діти» та перешкоджають розвитку паритетних взаємин у приватному житті. Гендерні відносини у сфері шлюбу та сім'ї розглянуто як реальні практики і моделі міжстатевої взаємодії, поведінка, цінності і соціальні норми, що визначають організацію сімейного життя і культуру сімейних стосунків. Розкрито дефініцію «гендерна депривація у сфері шлюбу та сім'ї» як позбавлення, з якими стикаються жінки та чоловіки при виконанні подружніх і батьківських ролей через дію гендерних уявлень, стереотипів і настановлень, наявних у свідомості, та гендерних упереджень, відображених у поведінці суб'єктів подружньої та батьківсько-дитячої взаємодії, що породжують статево диференціацію, стратифікацію, порушення гендерної рівноваги у розподілі домашніх обов'язків, виконанні господарсько-побутових, виховних, опікуючих, рекреаційних та інших сімейних ролей у сферах домашньої неоплачуваної праці. Наголошено на загостренні суперечностей між партнерами в орієнтації на егалітарний або патріархальний тип побудови внутрісімейних взаємин та тенденції до дисфункціонального розвитку сучасної сім'ї, проявами якого є переобтяження жінок сімейними обов'язками, негнучкість сімейних норм, неузгодженість рольової поведінки, ігнорування потреб і почуттів членів сім'ї, конфліктна взаємодія, домашнє насильство, розмитість життєвих планів сім'ї. Означено умови подолання гендерної депривації у сфері шлюбу та сім'ї: гендерно орієнтована державна сімейна політика як інструмент укріплення і розвитку соціального інституту сім'ї, забезпечення всебічного розвитку сім'ї та її членів, запобігання та протидії домашньому насильству; утвердження у суспільстві цінності паритетних подружніх взаємин, рівного розподілу домашніх обов'язків, обопільно відповідального батьківства/материнства; просвітницька діяльність задля посилення егалітарних та послаблення патріархальних засад функціонування сучасної української сім'ї, формування нульової толерантності суспільства до домашнього насильства; підвищення гендерної чутливості населення, розширення прав та забезпечення можливостей дружини і чоловіка на особистісний і професійний розвиток; активізація особистісних ресурсів жінок і чоловіків для вибору оптимальних стратегій самореалізації у сфері шлюбно-сімейних стосунків та інших сферах суспільного життя.

Ключові слова: гендерні упередження, гендерні стереотипи, шлюбно-сімейні стосунки, гендерна депривація у сфері шлюбу та сім'ї, егалітарна (партнерська) сім'я, домінаторна (патріархальна) сім'я, паритетні подружні взаємини, функції сім'ї.

The article deals with the factors of the family environment that have a depriving effect on the participants of gender relations in the systems "husband-wife", "parents-children" and hinder the development of parity relations in private life. Gender relations in the field of marriage and family are considered as real practices and models of intersex interaction, behavior, values and social norms that determine the organization of family life and the culture of family relations. The definition of "gender deprivation in marriage and family" as deprivation faced by women and men in the performance of marital and parental roles due to gender perceptions, stereotypes and attitudes present in the mind, and gender prejudices reflected in the behavior of individuals of marital and parent-child interaction, which generate gender differentiation, stratification, gender

Psychology

imbalance in the distribution of household responsibilities, household, educational, guardianship, recreational and other family roles in the field of unpaid domestic work. The aggravation of contradictions between partners in focusing on the egalitarian or patriarchal type of building family relationships and the tendency to dysfunctional development of the modern family, which manifests itself in overburdening women with family responsibilities, inflexibility of family norms, inconsistency of role behavior, ignoring the needs and feelings of family members, conflict interaction, domestic violence, blurred family life plans have been emphasized. The conditions for overcoming gender deprivation in the field of marriage and family are identified: the gender-oriented state family policy as a tool for strengthening and developing the social institution of the family, ensuring the comprehensive development of the family and its members, preventing and resisting domestic violence; the approval in the society the value of parity marital relations, equal distribution of domestic responsibilities, mutually responsible fatherhood / motherhood; educational activities to strengthen the egalitarian and weaken the patriarchal foundations of the modern Ukrainian family, the formation of zero tolerance of society to domestic violence; increasing the gender sensitivity of the population, expanding the rights and providing opportunities for a wife and a husband for personal and professional development; activation of personal resources of women and men to choose the optimal strategies of self-realization in the field of marital and family relations and other spheres of public life.

Keywords: *gender prejudices, gender stereotypes, marital and family relations, gender deprivation in the field of marriage and family, egalitarian (partner) family, dominant (patriarchal) family, parity marital relations, family functions.*

Постановка проблеми. У центрі сучасної європейської та національної політики рівності – проблема забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у різних сферах життєдіяльності суспільства, у сфері родинного буття та шлюбно-сімейних стосунків зокрема, що суголосно світовим стандартам утвердження паритетної демократії та відповідає егалітарним запитам українського суспільства. У проблемне поле досліджень українських науковців увійшло вивчення наявних і можливих перепон, бар'єрів, чинників гендерної депривації (соціальних, психологічних, економічних, політичних тощо), що постають на шляху реалізації жінками і чоловіками свого особистісного потенціалу при виконанні сімейних та професійних ролей.

Актуальність дослідження проблеми гендерної депривації у сфері шлюбу та сім'ї зумовлена загальною кризою інституту сім'ї, що виявляється у кількісних (значна кількість розлучень і дисфункційних сімей; зменшення показників народжуваності дітей і стійка орієнтація на малодітну сім'ю; поширеність культури «чайлдфрі» як добровільної бездітності; зростання кількості випадків домашнього насильства тощо) та якісних показниках (трансформація суспільних та сімейних цінностей; зниження значення сім'ї в системі життєвих пріоритетів особистості; структурно-функціональна перебудова сім'ї; окостеніння патріархальних норм; укорінення гендерних стереотипів та сексистських настановлень; ослаблення виховної функції сім'ї; погіршення дитячо-батьківських взаємин тощо). Стан інституту сім'ї вважають одним із найважливіших індикаторів соціальної стабільності й благополуччя [Сім'я і сімейні відносини..., 2009]. Очевидно, що за таких умов необхідними є ґрунтовні дослідження сучасної української сім'ї та пошук зовнішніх, внутрісімейних та внутріособистісних ресурсів для подолання і попередження гендерної депривації у сфері шлюбу та сім'ї.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Підґрунтям наукового вивчення проблеми гендерної депривації у сфері шлюбу та сім'ї є нормативно-

правові імперативи, відображені в міжнародних (Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Пекінська платформа дій, Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки, Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека», Цілі сталого розвитку до 2030 року (Ціль «Гендерна рівність для всіх») тощо) і національних (Сімейний кодекс України, Закони України «Про рівні права і можливості жінок і чоловіків», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», Державна соціальна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року тощо) державних документах, концептуальні положення яких постулюють забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків у сфері шлюбу та сім'ї.

У наукових працях проблема гендерної депривації у шлюбно-сімейних стосунках прицільно не означається і такий термін не використовується, проте різноманітні дослідження стали для нас джерелом теоретичного аналізу чинників сімейного середовища, що здійснюють депривуючий вплив на учасників гендерних відносин у системах «чоловік-дружина», «батьки-діти» в сучасній українській сім'ї, перешкоджають розвитку паритетних взаємин у приватному житті подружжя та вихованні дітей, негативно впливають на самореалізацію й породжують бар'єри для професійного розвитку жінок і чоловіків, обмежують прояв їхнього індивідуального творчого потенціалу.

У фокус теоретичного аналізу потрапили праці науковців, у яких розкрито соціально-економічні (С. Аксьонова, О. Коломієць, Е. Лібанова, Л. Слюсар), соціологічні (І. Голод, Г. Дворецька, Н. Лавринович, М. Лукашевич, Т. Марцинюк, О. Стрельник, Я. Щепанський), медико-сексологічні (Д. Ісаєв, В. Каган, І. Кон, В. Кравець, Е. Непочатова-Курашкевич, З. Шкіряк-Нижник), психологічні (М. Боришевський, Т. Буленко, О. Васютинський, Т. Говорун, О. Кізь, О. Кікінежді, Л. Мороз, Н. Пезешкіан, В. Сатир, Т. Титаренко, Т. Яблонська), соціально-педагогічні (В. Барський, В. Бойко, М. Вовчик-Блакитна, Є. Ільїна, В. Кравець, Г. Лактіонова, В. Сухомлинський, І. Трухін) аспекти життєдіяльності сім'ї та її членів задля пошуку індикаторів депривування особистості жінки чи чоловіка як суб'єктів шлюбно-сімейних та батьківсько-дитячих взаємин. Науковий інтерес також викликали праці, в яких висвітлено проблему психологічної готовності до створення сім'ї (А. Аккерман, М. Алексеева, Т. Буленко, Е. Гетерінгтон, І. Дубровіна, З. Кісарчук, М. Мацковський, В. Томан), досліджено різні типи сімей (М. Карпа, І. Крупник, Т. Мостафа, О. Посвістак), взаємини сиблінгів (О. Алмазова, М. Кузьміна, С. Фурса, Д. Юсель), гендерні аспекти шлюбно-сімейних стосунків (Т. Говорун, О. Кікінежді, О. Кізь, В. Кравець), готовність до усвідомленого та відповідального батьківства/материнства (О. Баженова, Л. Баз, О. Безпалько, В. Брутман, А. Варга, І. Зверева, О. Копил, С. Мещерякова, Г. Філіппова) тощо.

Формулювання цілей статті. Метою статті є теоретичне обґрунтування дефініції «гендерна депривація у сфері шлюбу та сім'ї» та характеристика чинників сімейного середовища, що здійснюють депривуючий

вплив на учасників гендерних відносин у системах «чоловік-дружина», «батьки-діти».

Виклад основного матеріалу. Базуючись на результатах аналізу законодавчих норм та наукових джерел, гендерні відносини у сфері шлюбу та сім'ї ми розглядаємо як реальні практики і моделі міжстатевої взаємодії, як визнані в громадянському суспільстві і державі базові рольові відносини, поведінка, цінності і соціальні норми, які визначають організацію сімейного життя, структуру сім'ї, культуру сімейних відносин.

Гендерна культура особистості у сфері шлюбно-сімейних стосунків є складним феноменом, який включає її гендерну обізнаність, гендерну компетентність, гендерну чуйність, гендерний світогляд, егалітарну самосвідомість, гендерну рефлексію тощо. Ціннісно-змістовий складник гендерної культури є сукупністю особистісно значущих егалітарних прагнень, ідеалів, переконань і поглядів. Гендерна обізнаність передбачає оволодіння системою знань щодо рівності прав, свобод, обов'язків, відповідальності та шансів жінок і чоловіків у життєдіяльності родини і самотворенні власної особистості. Гендерна компетентність у сфері шлюбно-сімейних стосунків включає знання про різноманітність гендерних стандартів та здатність до реконструкції статевих стереотипів. Гендерно компетентна особистість не лише знає і розуміє, але й реально та ефективно використовує гендерні знання у вирішенні життєвих проблем у сфері шлюбу та сім'ї. Гендерна толерантність передбачає повагу до прав і шанобливе ставлення до індивідуальності шлюбного партнера та інших членів родини. Гендерна рефлексія у подружніх стосунках – це відслідковування, а також усвідомлення власних внутрішніх змін жінками і чоловіками при виконанні гендерних ролей на різних етапах побудови родинних взаємин, що формується через розвиток психологічної проникливості, спостережливості, умінь соціальної перцепції, пізнання себе як суб'єкта шлюбно-сімейних стосунків [Кізь, 2013; Кікінежді, 2011].

Сімейний кодекс України (далі – СК) означає підвалини формування партнерських засад у шлюбі і сім'ї та розвитку паритетної демократії у приватному житті. Відповідно до ст. 3 СК, сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважають сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства [Сімейний кодекс..., 2002].

Відповідно до ст. 21 СК шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. Подружжям є особи, які перебувають у шлюбі та, відповідно, іменуються чоловіком та дружиною. Ст. 74 СК охарактеризовує ще один тип відносин: жінка та чоловік, що

проживають однією сім'єю, але не перебувають у зареєстрованому шлюбі між собою. Такі відносини називають «фактичним шлюбом», «цивільним шлюбом» і вони, з-поміж інших, відповідають таким критеріям: намір жінки та чоловіка встановити стійкі відносини, притаманні шлюбу; відсутність зареєстрованого в органах державної реєстрації актів цивільного стану шлюбу як між особами, що спільно проживають, так і з будь-якою іншою особою; особи проживають разом і ведуть спільне господарство; взаємне матеріальне забезпечення та піклування; публічність відносин (відсутність приховування їх перед третіми особами) [Сімейний кодекс..., 2002].

Традиційний образ сім'ї, який залишався незмінним упродовж багатьох століть і загалом не набував нових рис, на сучасному етапі розвитку українського суспільства активно перебудовується. Сім'я і шлюб стали лакмусовим папірцем змін, які відбуваються в економічному, соціальному, політичному, культурному, психологічному, релігійному та інших вимірах суспільного буття. Прослідковуються нові тенденції розвитку сім'ї в сучасному суспільстві: орієнтація на професійний розвиток і кар'єрне зростання обох членів подружжя; зростання добробуту сім'ї завдяки працевлаштуванню чоловіка і дружини; відтермінування укладання та офіційної реєстрації шлюбу; нуклеаризація сім'ї; укладання шлюбних контрактів та договорів, що регулюють право власності на спільно нажите майно; співжиття у фактичному шлюбі без офіційної реєстрації; відкладання народження дітей на віддаленішу перспективу; добровільна відмова подружжя від народження дітей; розмежування репродуктивної і сексуальної поведінки тощо.

Характерною особливістю сучасної сім'ї, у порівнянні з традиційно-багатопоколінною сім'єю, є її нуклеарність (до складу сім'ї входять лише батьки та діти). Нуклеарні сім'ї поділяють на складні (повні нуклеарні сім'ї з декількома дітьми), звідні або бінуклеарні (повні нуклеарні сім'ї з дітьми від попередніх шлюбів) та розширені (повні нуклеарні сім'ї з іншими старшими дітьми або родичами у їхньому складі) [Примак, 2012]. Нуклеарний шлюб вимагає якісного і кількісного перегляду сімейних обов'язків, більшої гнучкості та узгодженості у вирішенні проблем сімейного взаєморозуміння [Москаленко, 2013: с. 89]. На плечі сучасної сім'ї при обопільній відповідальності дружини та чоловіка лягає тягар відповідальності за благополуччя, мир, лад і добробут у домі. У сучасних міцних, люблячих сім'ях главою стають залежно від розподілу сфери прийняття рішення, а провідну роль лідера у різних ситуаціях відіграє то один, то інший член подружжя, залежно від здібностей, компетентностей, досвіду у тій чи іншій сфері.

Створюючи сім'ю, більшість людей мріють про демократичний, рівноправний союз, де права одного не порушують прав іншого, де відповідальність взаємна, обов'язки справедливо розподіляються. Саме егалітарні шлюби відзначаються особливою життестійкістю і цілеспрямованістю, дружніми, міцними родинними зв'язками, які наснажують і збагачують кожного з подружжя [Говорун, Кравець та ін., 2004; Кікінежді, Кізь, 2006]. Проте, далеко не кожна сучасна сім'я є взірцем побудови паритетних

Psychology

подружніх взаємин, створення рівних умов для поєднання професійних та сімейних обов'язків членами подружжя, життєздійснення членів родини як самодостатніх особистостей.

Маємо підстави стверджувати, що жінки та чоловіки при виконанні подружніх і батьківських ролей стикаються з численними позбавленнями через дію гендерних уявлень, стереотипів і настановлень, наявних у свідомості, та гендерних упереджень, відображених у поведінці суб'єктів подружньої та батьківсько-дитячої взаємодії, що породжують статеву диференціацію, стратифікацію, порушення гендерної рівноваги у розподілі домашніх обов'язків, виконанні господарсько-побутових, виховних, опікуючих, рекреаційних та інших сімейних ролей у сферах домашньої неоплачуваної праці, які ми означаємо узагальнюючим терміном «гендерна депривація у сфері шлюбу та сім'ї».

Чинниками гендерної депривації є розгалужена система різнобічних ускладнень життєвого простору особистості жінки та чоловіка у сфері родинного буття, що позбавляють їх можливостей для повноцінного й повномірною особистісного і професійного розвитку через ослаблення внутрішніх психологічних ресурсів і створення зовнішніх перешкод для життєздійснення та самоактуалізації.

Середовищем гендерної депривації є домінаторна (традиційна) сім'я, нормативними засадами якої, згідно Т.Говорун та О.Кікінежді, є такі характеристики: нерівномірний розподіл влади, зловживання нею; керівництво, базоване на силі; ригідність статевих ролей; статевотипізовані родинні обов'язки та статева сегрегація інтересів; суворі правила родинного життя; деструктивний спосіб розв'язання конфліктів; невдачі та помилки приховуються, засуджуються, зазнають обструкції, довго пригадуються; відсутність поваги до приватних справ, особистих таємниць, тотальна підконтрольність поведінки; почуття незахищеності, підпорядкованості, самотності, переживання почуття провини, тривожності, депресії; закритість сімейного життя, подружніх стосунків від суспільного життя; виховання дітей в умовах гіперконтролю, підпорядкованості, звітності, слухняності [Говорун, Кікінежди, 2004: с. 27].

Натомість партнерська (егалітарна) сім'я будується на протилежних від означених вище нормативних засадах: авторитет кожного, кооперативне використання влади; керівництво, базоване на авторитеті; взаємозамінність статевих ролей; гнучкість розподілу сімейних обов'язків та видів діяльності, подільність діяльності з відповідним розмежуванням інтересів; лабільність правил родинного життя; конструктивний спосіб розв'язання суперечок; невдачі та помилки не приховуються, обговорюються без дорікань, прощаються, забуваються; повага до приватних справ, особистих таємниць, невтручання в інтимний світ без запрошення; сприйняття сім'ї як найбезпечнішого місця, де набувається впевненість у собі, зникають сумніви, тривожність, підвищується настрій; відкритість сімейного життя до соціуму, активне включення подружжя в суспільне життя; виховання в умовах розширення автономії дитини, її

самовизначення, повноправної участі в прийнятті колективних рішень [Говорун, Кікінежді, 2004: с. 27].

Чинником депривації у сфері шлюбу та сім'ї є гендерна стереотипізація масової свідомості. Регулятивна, пояснювальна, ретрансляційна та виправдовуюча функції гендерних стереотипів чітко прослідковується в організації родинного буття. Дихотомічний, двополюсний поділ світу на «чоловіче» і «жіноче» обмежує особистісний розвиток індивіда, знижує можливості взаєморозуміння і спілкування між подружжям, обмежує здатність задоволення вищих психічних потреб в міжстатевій інтеракції. За традиційного розподілу ролей від жінки очікують не лише схильність до служіння, опікування, догляду, емоційну чутливість, навіюваність, чуйність, відданість, самопожертву, але й покірливість, слабкість волі, несміливість, невміння керувати іншими, невпевненість у собі тощо. Полюсне та підпорядковане розмежування ролей жінки і чоловіка відповідає традиційному їх розподілу, притаманному патріархальній родині, в якій володарює чоловік, а жінка прислугує главі сім'ї [Говорун, Кізь, Кікінежді, 2019: с. 15].

Гендерні стереотипи пропагують щастя жінки через її ідентифікацію виключно з роллю матері, підпорядкованої інтересам сім'ї дружини, господині дому, а чоловіка – через його успішність реалізації соціально-економічних, владно-політичних ролей. Такий стереотипізований розподіл функцій статей міру вартості жінки зводить до ступеня її включеності в емоційно-родинні стосунки, що збіднює її соціальний, фаховий потенціал, а чоловіка ставить в позицію управлінця, годувальника, фізично і психічно відірваного від батьківських та подружніх ролей, що обмежує його емоційний та особистісний розвиток [Говорун, Кізь, Кікінежді, 2019: с. 15].

У процесі виявлення і систематизації описових, директивних (вказівних) та табуованих (заборонних) стереотипів щодо «чоловічого» та «жіночого» простежується їх однаковий обсяг і симетричність щодо обох статей. Гендерні стереотипи приписують жінці відповідальність за виховання дітей. За цього подвійна зайнятість жінки не слугує виправданням за допущені нею помилки, а її орієнтація на професійно-освітні, професійно-кар'єрні досягнення, особливо в традиційно визначених чоловічих сферах діяльності, як-то підприємництво, політика, управління, карається насадженням сексистських настановлень про втрату «жіночості», набуття маскуліних рис. У ситуації особистісного індивідуального вибору молоді жінки змушені відступити від кар'єрних прагнень на користь особистого «жіночого» щастя, а чоловіки виявляють ще менше бажань демократизувати обов'язки в родині, адже це потребуватиме їх справедливого розподілу і позбавлення соціальних привілеїв.

Стереотипізація чоловічої статі відбувається через насадження настанови про те, що справжній чоловік – це годувальник і захисник у сім'ї (попри брак власного капіталу у переважній більшості чоловічого населення), а також схеми їх поведінки, в якій нема місця нормальному відреагуванню емоцій у комунікативний спосіб. Натомість ознаками мужності відповідно гендерним стереотипам вважають готовність підтвердити свою психологічну міць

Psychology

агресивністю, ризикованою поведінкою, алкогольними напоями, постійною готовністю до статевого життя та завоювання жінок [Говорун, Кізь, Кікінежди, 2019: с. 17].

Сім'я виконує численні функції (репродуктивну, виховну, соціально-статусну, господарсько-економічну, регулятивну, соціального контролю, комунікативну, феліцітологічну, психотерапевтичну, рекреативну/організації дозвілля та відпочинку тощо), які дозволяють забезпечувати як базові потреби кожного члена, так і загальносімейні та суспільні потреби. На думку В. Москаленко, у сучасній нуклеарній сім'ї виникають нові терапевтичні функції: «погладжування», що здійснюється емоційно-підтримуючими засобами уваги та ласки, та «ремірування» – розуміння і допомога один одному в оцінці позиції з важливих питань, підтримка один одного в самореалізації та особистісному розвитку. Науковиця наголошує, що «новизна цих функцій полягає не в самих функціях, а в їх усвідомленні не тільки як критерія подружніх стосунків, але й також психологічного інструменту регуляції цих стосунків. <...> Психологічний простір нуклеарної сім'ї став більш вузьким, суттєва вага кожного з подружжя в сім'ї – більшою» [Москаленко, 2013: с. 89]. Відтак, диспропорція соціального, професійного і особистісного темпів зростання членів подружжя, відсутність взаємного резонірування, обмеження процесуальності спільного життя, пасивна участь партнерів у житті один одного, недостатня взаємна увага та відсутність спільного простору, в якому розвиваються сімейні стосунки, у сукупності створюють вагомі підстави гендерної депривації у сфері шлюбу та сім'ї і можуть призвести до руйнування взаємин.

Суттєво зростає роль внутрішніх психологічних чинників, які стабілізують сімейне життя, зокрема спільності смислів, цінностей подружжя, поглиблення демократичних засад спілкування дорослих і дітей при збереженні авторитетно-підпорядкованої їх позиції в процесі соціалізації, розширення діапазону побутових та репродуктивних ролей чоловіка і жінки за рахунок їх взаємозамінності, підвищення гендерної культури [Говорун, Кікінежди, 2004].

Психологи відмічають, що сімейне благополуччя забезпечується гуманністю у взаєминах, вмінням любити і поважати один одного. У такій родині простежується взаємоповага і взаєморозуміння, завдяки яким формується позитивна моральна атмосфера, а при вирішенні внутрішньосімейних проблем такій родині властива розвинена координованість дій. Це створює оптимальні психологічні умови для відчуття суб'єктивного благополуччя, що відображає динамічну емоційно-когнітивну оцінку членами подружжя різних аспектів сімейного життя і себе у ньому, стає підґрунтям для реалізації особистісного потенціалу та збереження психологічного здоров'я.

Натомість у дисфункційній сім'ї її дорослі члени часто орієнтуються на патріархально-домінаторну модель сімейних взаємин, зневажають погляди і почуття партнера, виявляють суперечності в означенні внутрішньо-сімейних і соціокультурних норм, ігнорують здорові сімейні традиції, вирізняються жорсткою конфронтацією гендерно-рольових позицій, конфліктними

взаєминами, тенденціями до патологічного суперництва, дезадаптивною поведінкою, схильністю до маніпулювання партнером або дітьми.

У ході активної взаємодії членів сімейної системи як особистостей зі специфічним життєвим досвідом, сімейними сценаріями (уявленнями про ролі, які має виконувати дружина та чоловік, розподіл обов'язків між ними, норми поведінки, стратегії розв'язання сімейних конфліктів) відбувається їхня трансформація до єдиного спільного. У дослідженнях Н. Пезешкіана розглянуто вплив батьківської сім'ї на виконання дорослими дітьми сімейних ролей та успішність їхнього шлюбу. На думку вченого, від покоління до покоління переходять усталені стратегії поведінки у вирішенні конфліктних ситуацій, цінності, а також структура взаємин. Інформація про сім'ї попередніх поколінь подружньої діади може бути підставою для орієнтовного передбачення того, якою може бути майбутня сім'я. Люди з подібним життєвим досвідом упізнають один одного за патернами поведінки і саме тому вихідці із щасливих батьківських сімей знаходять одне одного і створюють нові щасливі сім'ї [Пезешкіан, 1993]. Тому для попередження гендерної депривації у сфері шлюбу та сім'ї значущим є аналіз сімейної динаміки кількох поколінь по лінії дружини і чоловіка з їх подальшою інтерпретацією.

Гендерна соціалізація дитини в традиційній домінаторній сім'ї відбувається на таких самих гендерних засадах, як і в патріархальному суспільстві, в якому чоловіки (батько, брат) виконують предметно-інструментальні ролі за межами сім'ї, а жінки (дружина, сестра) – емоційно-експресивні та опікуючі, обмежені рамками життя родини. Як наголошують Т. Говорун та О. Кікінежді, соціалізація статі є наслідком жорсткої стратифікації домашніх обов'язків і внутрісімейної міжособистісної взаємодії. Патріархальна сім'я є економічним осередком, у якому функція матеріального забезпечення формує жорстку структуру підпорядкування гендерним ролям [Говорун, Кікінежді, 2004].

Дослідження свідчать, що «майже у 70 % сімей респондентів дружина є основним виконавцем хатньої роботи, а саме: приготування їжі, прибирання, прасування, прання, догляду. Чоловіки беруть на себе майже у повному обсязі лише обов'язки з ремонту (дрібного побутового і помешкання) і майже нарівні з дружинами відповідальні за визначення курсу сімейного життя – планування і ведення сімейного бюджету, планування відпустки, вирішення питань накопичення коштів. Разом з тим, кожна друга заміжня жінка зазначила, що у закупівлі продуктів та непродовольчих товарів, а також у догляді за дітьми бере участь чоловік, кожна третя – що чоловік бере участь у приготуванні їжі та прибиранні квартири, а у кожній п'ятій заміжньої респондентки її чоловік бере участь у пранні та прасуванні» [Сім'я та сімейні відносини..., 2009: с. 101-102].

Україна ще 1999 р. ратифікувала Конвенцію Міжнародної організації праці № 156 про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі з сімейними обов'язками [Конвенція про рівне ставлення..., 1983]. Вона стосується чоловіків і жінок у період реалізації ними батьківського потенціалу та інших осіб, на утриманні яких перебувають діти. Водночас в

Україні і досі не створено оптимальних можливостей поєднувати роботу і родинне життя, графіки роботи на підприємствах ускладнюють балансування сімейного та трудового життя, не забезпечено рівних можливостей матері та батька на догляд за дитиною [Аналітичний звіт..., 2012: с. 7].

Гендерні ролі чоловіків і жінок, зазвичай, передбачають зайнятість у трьох сферах: продуктивній, репродуктивній та праці на благо громади. Продуктивна діяльність включає виробництво товарів і послуг для споживання та торгівлі, працю в промисловості чи сільськогосподарському виробництві, на власний чи чужий бізнес. Продуктивна діяльність приносить прибуток, оскільки є оплачуваною, підвищує статус особи та оцінюється суспільством як «робота» у прямому значенні цього слова. Проте в Україні, як у багатьох інших країнах світу, жінки зайняті на менш престижних і малооплачуваних роботах, їх мало на керівних посадах та існує негласна заборона займатися певними видами діяльності [Як навчати школярів..., 2011: с. 649].

Репродуктивна діяльність спрямована на підтримку родини й турботу про членів родини. Вона включає в себе ведення домашнього господарства: приготування їжі, прання білизни, прибирання, покупки, турботу про здоров'я членів родини тощо. Сюди відносимо і виношування, народження й виховання дітей. Уся ця діяльність займає багато часу і є дуже трудомісткою. За традиційного розподілу репродуктивна робота виконується переважно жінками, оскільки розглядається суспільством як обов'язок жінок і дівчат, як «природне продовження» репродуктивної функції жінки. Як наслідок, ця робота часто не помічається членами сім'ї, не оплачується і не поцінюється у суспільстві.

Діяльність на благо громади включає в себе діяльність у громадському секторі та різноманітну роботу з ведення справ місцевих громад: участь у місцевих політичних подіях, церемоніях та святах, членство у громадських рухах тощо. Ця зайнятість людини рідко береться до уваги, хоча забирає значну кількість добровільно відданого часу і є дуже важливою для духовного та культурного розвитку громади. В Україні у партійній та виборчій діяльності, що передбачає підвищення статусу або оплату, керівні посади займають чоловіки, а низову роботу виконує жіноцтво [Як навчати школярів..., 2011: с. 650].

Жінки та чоловіки можуть бути залучені в усі три сфери діяльності. Однак жінки виконують майже всю репродуктивну й більшу частину продуктивної праці, а також все ширше залучені до громадської і політичної діяльності. Усе це непомірно збільшує робоче навантаження українських жінок. Особливої уваги потребує сфера репродуктивної діяльності – домашньої праці та роботи з догляду за членами родини (малими дітьми, родичами похилого віку, недієздатними або хворими членами сім'ї). Вона не вважається престижною, почасти є непомітною, неоплачуваною, непошанованою. Проте, роль її – величезна. Завдяки цій праці сім'я має можливість заощадити значні кошти на оплату соціальних послуг (прання, приготування їжі, виховання і навчання дітей). Проте, репродуктивна праця жінок в Україні не цінується і не поважається, досі відсутні науково обґрунтовані економічні розрахунки її вартості.

В аналітичному дослідженні, проведеному Київським інститутом гендерних досліджень задля оцінки стану впровадження Україною антидискримінаційних Директив Ради ЄС, наголошується на недостатньому усвідомленні проблем жінок, які проживають у сільській місцевості. Жінки складають 52,8% сільського населення країни, більшість з яких – самотні жінки похилого віку. Доступ сільських жінок до оплачуваної праці низький; приблизно 2/3 сільських мешканок працездатного віку зайняті переважно неформально або самозайняті. Їхня праця у домогосподарствах не зараховується до трудового стажу, а самозайняті жінки не мають права на соціальне страхування, та, відповідно, пенсійне забезпечення. Унаслідок цього, соціальний захист сільських жінок часто відсутній, позаяк жінки, які працюють у неформальному секторі економіки, зокрема в особистих сільських господарствах, не охоплені нормами трудового законодавства та соціальним страхуванням. Їхня зайнятість ніде й ніким не реєструється і не зараховується у так званій «трудовай» чи «пенсійній стаж». У разі тимчасової втрати працездатності, неможливості чи недоцільності вести своє господарство з економічних причин, або при досягненні пенсійного віку, ці жінки не отримують соціального захисту. На погіршення становища жінок вплинуло також скорочення соціальних послуг, зокрема відсутність у більшості сіл дитячих садків, медичних закладів. У державних програмах відсутні тимчасові спеціальні заходи в інтересах цих уразливих груп жінок, що піддаються множинній дискримінації [Скорик, 2017: с. 12].

У традиційній доміаторній сім'ї недооцінка потрійної зайнятості жінки призводить до надексплуатації жіночої праці. Натомість в егалітарній сім'ї у побутовій сфері життєдіяльності жінку вивільнено від переобтяження репродуктивною працею завдяки гнучкому перерозподілу домашніх обов'язків між усіма членами родини з урахуванням ступеню їхньої зайнятості. Відтак, це сприяло усуненню вагомого чинника гендерної депривації у сфері шлюбу та сім'ї, створенню умов для відпочинку жінок, розширенню їхніх можливостей для освіти і самоосвіти, особистісного розвитку, кар'єрного росту.

Чинником гендерної депривації у сфері шлюбу і сім'ї є таке ганебне для нашого суспільства явище, як домашнє насильство, під яким розуміють «діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» [Закон України про запобігання..., 2018].

У ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» означено 4 форми домашнього насильства:

- економічне, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними,

Psychology

залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру;

- психологічне, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи;

- сексуальне, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності;

- фізичне, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру [*Закон України про запобігання...*, 2018].

Особами, які потраждали від домашнього насильства, найчастіше є жінки та діти (дитина-свідок також прирівнюється до жертви), але разом з тим постраждалими можуть бути чоловіки і хлопці. Тому правомірно стверджувати, що будь-яка форма домашнього насильства ставить під загрозу безпеку, добробут та психологічне благополуччя будь-кого із членів сім'ї і є чинником гендерної депривації у сфері шлюбу та сім'ї.

Дослідження насильства над жінками в Україні, проведене у 2018 році під керівництвом ОБСЄ, виявило вражаючі результати. Дві третини (67%) жінок стверджують, що у віці 15 років і старшому вони зазнали психологічного, фізичного або сексуального насильства з боку партнера або іншої особи. Найчастіше кривдниками виступають попередні партнери. Майже три з десяти жінок (28%), у яких був раніше попередній партнер, кажуть, що вони зазнали фізичного й/або сексуального насильства з його боку. 15% жінок, у яких зараз є партнер, стверджують, що вони зазнали фізичного або сексуального насильства від свого нинішнього партнера; 24% від усіх жінок (віком від 18 до 74 років) стверджують, що вони зазнали фізичного й/або сексуального насильства від іншої, ніж партнер, особи. 10% жінок стикалася з переслідуванням. Якщо брати до уваги жінок віком від 15 років і старших, то майже половина (49%) з них стверджує, що зазнала сексуального домагання, причому 17% респонденток стверджують, що це трапилося протягом 12 місяців, що передували дослідженню [*Добробут і безпека жінок...*, 2019: с. 4].

Новим механізмом захисту потерпілої, наданим Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», є можливість винесення термінового заборонного припису стосовно кривдника – спеціального заходу протидії домашньому насильству, що вживається працівником уповноваженого підрозділу органів Національної поліції України як реагування на факт домашнього насильства та спрямований на негайне припинення домашнього насильства, усунення небезпеки для життя і здоров'я постраждалих осіб та недопущення продовження чи повторного вчинення такого насильства. Терміновий заборонний припис виноситься за заявою постраждалої особи або за власною ініціативою уповноваженого органу поліції за результатами оцінки ризиків і він діє від одного до десяти днів. Ще один дієвий механізм – винесення обмежувального припису щодо кривдника – встановлений у судовому порядку захід тимчасового обмеження прав чи покладення обов'язків на особу, яка вчинила домашнє насильство, спрямований на забезпечення безпеки постраждалої особи (вноситься судом на строк до 6 місяців) [*Закон України про запобігання..., 2018*].

Проте, табування проблеми домашнього насильства, відсутність щодо нього нульової толерантності в українському суспільстві, небажання «виносити сміття з хати» та низький рівень обізнаності громадян щодо можливостей отримання допомоги ускладнюють проблему надання підтримки постраждалим жінкам. Укорінені у свідомості гендерні стереотипи, забобони, звичаї, упередження та неспроможність самотужки розірвати «коло насильства» є перепонами для звернення до правоохоронних органів та суду за захистом.

Висновки. Проведене теоретичне дослідження дає підстави означити умови подолання гендерної депривації у сфері шлюбу та сім'ї: гендерно орієнтована державна сімейна політика як інструмент укріплення і розвитку соціального інституту сім'ї, забезпечення всебічного розвитку сім'ї та її членів, запобігання та протидії домашньому насильству; утвердження у суспільстві цінності паритетних подружніх взаємин, рівного розподілу домашніх обов'язків, обопільно відповідального батьківства/материнства; просвітницька діяльність задля посилення егалітарних та послаблення патріархальних засад функціонування сучасної української сім'ї, формування нульової толерантності суспільства до домашнього насильства; підвищення гендерної чутливості населення, розширення прав та забезпечення можливостей дружини і чоловіка на особистісний і професійний розвиток; активізація особистісних ресурсів жінок і чоловіків для вибору оптимальних стратегій самореалізації у сфері шлюбно-сімейних відносин та інших сферах суспільного життя.

Дотримання егалітарних засад побудови шлюбно-сімейних стосунків, розуміння сутності партнерських взаємин у побудові шлюбу та сім'ї, взаємоповага та взаємотурбота, засвоєння системи знань щодо рівності прав, свобод, обов'язків, відповідальності і можливостей жінок та чоловіків у житті родини в сукупності створять реальні можливості для особистісного та родинного щастя, розширять сферу самореалізації жінок і чоловіків у виконанні подружніх та батьківських ролей, утверджуватимуть однакову вагомість обох

членів подружжя у функціонуванні сім'ї, рівні права у професійному розвитку, самотворенні власної особистості, успішному життєздійсненні.

ЛІТЕРАТУРА

- Аналітичний звіт...*, 2012 – Аналітичний звіт за результатами дослідження умов для розвитку економічних можливостей жінок в Україні як фактора, що сприяє гендерній рівності (за ініціативою Міністерства соціальної політики України та за підтримки Координатора проєктів ОБСЄ в Україні) / Укладач: Галустьян Ю. М. Київ, 2012. 80 с.
URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/3/100200.pdf>
- Говорун, Кізь, Кікінежді, 2019* – Говорун Т. В., Кізь О. Б., Кікінежді О. М. Гендерна терапія як інновація у роботі психолога з молодим подружжям. *Інноваційні технології розвитку психологічних ресурсів особистості*: колективна монографія. Херсон : ХДУ, 2019. С. 7-27.
- Говорун, Кікінежді, 2004* – Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерна психологія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 308 с.
- Говорун, Кравець та ін., 2004* – Говорун Т. В., Кравець В. П., Кікінежді О. М., Кізь О. Б. Гендерні аспекти усвідомленого батьківства : навчальний посібник. Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2004. 144 с.
- Добробут і безпека жінок, 2019* – Добробут і безпека жінок. Дослідження насильства над жінками в Україні. Доповідь про результати дослідження.
URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/8/440318_0.pdf
- Дослідження потреб батьків...*, 2013 – Дослідження потреб батьків під час повернення їх до професійної діяльності після відпустки по догляду за дитиною. Київ : Ліга соціальних працівників, 2013.
- Закон України «Про забезпечення...», 2015* – Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>
- Закон України про запобігання...*, 2018 – Закон України про запобігання та протидію домашньому насильству.
URL: https://kodeksy.com.ua/pro_zapobigannya_ta_protidiyu_domashn_omu_nasil_stvu/1.htm
- Кізь, 2013* – Кізь О. Б. Інноваційні просвітницькі технології формування гендерної культури студентської молоді у сфері шлюбно-сімейних стосунків. *Гендерні дослідження: прикладні аспекти* : наук. Монографія / В. П. Кравець та ін.; за наук. ред. В. П. Кравця. Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2013. С. 335-336.
- Кізь, 2017* – Кізь О. Б. Підготовка юнацтва до шлюбно-сімейних стосунків в контексті формування гендерної культури. *Гендерна парадигма освітнього простору* / за заг. ред. Дороніної Т. О. Кривий Ріг : ВЦ КДПУ. 2017. Вип. 5. С. 76-88.
- Кікінежді, 2011* – Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості : монографія. Тернопіль : «Навчальна книга–Богдан», 2011. 400 с.
- Кікінежді, Кізь, 2006* – Кікінежді О. М., Кізь О. Б. Формування гендерної культури молоді: науково-методичні матеріали до тренінгової програми : навч. посіб. Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2006. 160 с.
- Конвенція про рівне ставлення...*, 1983 – Конвенція про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками № 156. Ратифіковано Законом №1196-XIV від 22.10.99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_010#Text
- Москаленко, 2013* – Москаленко В. В. Соціалізація особистості : монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.
- Пезешкиан, 1993* – Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия. Семья как психотерапевт. Москва : Смысл, 1993. 331 с.
- Примац, 2012* – Примац Ю. В. Соціально-психологічні механізми формування особистісної ідентичності підлітків у нуклеарній сім'ї : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2012. 20 с.
- Сім'я та сімейні відносини...*, 2009 – Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень НАНУ; Український центр соціальних реформ; Фонд народонаселення ООН. Київ : ТОВ «Основа-Принт», 2009. 248 с.
- Сімейний кодекс...*, 2002 – Сімейний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
- Скорик, 2017* – Скорик М. М. Гендерна дискримінація у доступі до праці й послуг: оцінка стану впровадження Україною антидискримінаційних Директив Ради ЄС. Аналітичне дослідження. Київ, Бюро соціальних та політичних розробок, 2017. 78 с.

Як навчати школярів..., 2011 – Як навчати школярів долати гендерні стереотипи: конспекти занять. Навчально-методичний посібник для загальноосвітніх навчальних закладів / Т. Говорун та ін.; за заг. ред. проф. Т. Говорун. Київ : Гнозис, 2011. 806 с.

REFERENCES

- Analitichnyi zvit...*, 2012 – Analitichnyi zvit za rezultatamy doslidzhennia umov dlia rozvytku ekonomichnykh mozhlyvostei zhinok v Ukraini yak faktora, shcho spryiaie gendernii ravnosti (za initsiatyvoiu Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy ta za pidtrymky Koordynatora proektiv OBSie v Ukraini) / Ukladach : Halustian Yu. M. Kyiv, 2012. 80 s.
URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/3/100200.pdf>
- Hovorun, Kiz, Kikinezhdi*, 2019 – Hovorun T. V., Kiz O. B., Kikinezhdi O. M. Genderna terapiia yak innovatsiia u roboti psykholoha z molodym podruzzhiam. *Innovatsiini tekhnologii rozvytku psykholohichnykh resursiv osobystosti*: kolektyvna monohrafiia. Kherson : KhDU, 2019. S. 7-27.
- Hovorun, Kikinezhdi*, 2004 – Hovorun T. V., Kikinezhdi O. M. Genderna psykholohiia : navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. Kyiv : Vydavnychiy tsentr «Akademiia», 2004. 308 s.
- Hovorun, Kravets ta in.*, 2004 – Hovorun T. V., Kravets V. P., Kikinezhdi O. M., Kiz O. B. Genderni aspekty usvidomlenoho batkivstva: navchalnyi posibnyk. Ternopil : Navchalna knyha–Bohdan, 2004. 144 s.
- Dobrobut i bezpeka zhinok*, 2019 – Dobrobut i bezpeka zhinok. Doslidzhennia nasylstva nad zhinkamy v Ukraini. Dopovid pro rezultaty doslidzhennia.
URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/8/440318_0.pdf
- Doslidzhennia potreb batkiv...*, 2013 – Doslidzhennia potreb batkiv pid chas povnennia yikh do profesiinoi diialnosti pislia vidпустky po dohliadu za dytynoiu. Kyiv : Liha sotsialnykh pratsivnykiv, 2013.
- Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia...»*, 2015 – Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia rinvnykh prav i mozhlyvostei zhinok ta cholovikiv». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>
- Zakon Ukrainy pro zapobihannia...»*, 2018 – Zakon Ukrainy pro zapobihannia ta protydiu domashnomu nasylstvu.
URL: https://kodeksy.com.ua/pro_zapobigannya_ta_protidiyu_domashn_omu_nasil_stvu/1.htm
- Kiz*, 2013 – Kiz O. B. Innovatsiini prosvitnytski tekhnologii formuvannia gendernoi kultury studentskoi molodi u sferi shliubno-simeinykh stosunkiv. *Genderni doslidzhennia: prykladni aspekty*: nauk. monohrafiia. V. P. Kravets ta in.; za nauk. red. V. P. Kravtsia; Ternopil : Navchalna knyha–Bohdan, 2013. S. 335-336.
- Kiz*, 2017 – Kiz O. B. Pidhotovka yunatstva do shliubno-simeinykh stosunkiv v konteksti formuvannia gendernoi kultury. *Genderna paradyhma osvithoho prostoru / za zah. red. Doroninoi T. O. Kryvyi Rih* : VTs KDPU. 2017. Vyp. 5. S. 76-88.
- Kikinezhdi*, 2011 – Kikinezhdi O. M. Genderna identychnist v ontogenezi osobystosti : monohrafiia. Ternopil : «Navchalna knyha–Bohdan», 2011. 400 s.
- Kikinezhdi, Kiz*, 2006 – Kikinezhdi O. M., Kiz O. B. Formuvannia gendernoi kultury molodi : naukovometodychni materialy do treninhovoi prohramy : navch. posib. Ternopil : Navchalna knyha-Bohdan, 2006. 160 s.
- Konventsiiia pro rivne stavlennia...*, 1983 – Konventsiiia pro rivne stavlennia y rinvni mozhlyvosti dlia trudiashchykh cholovikiv i zhinok: trudiashchi iz simeinymy obov'iazkamy № 156. Ratyfikovano Zakonom №1196-XIV vid 22.10.99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_010#Text
- Moskalenko*, 2013 – Moskalenko V. V. Sotsializatsiia osobystosti : monohrafiia. Kyiv : Feniks, 2013. 540 s.
- Pezechkian*, 1993 – Pezechkian N. Pozytyvnaia semeinaia psykhoterapiia. Semia kak psykhoterapevt. Moskva : Smysl, 1993. 331 s.
- Prymak*, 2012 – Prymak Yu. V. Sotsialno-psykholohichni mekhanizmy formuvannia osobystisnoi identychnosti pidlitkiv u nuklearnii sim'i : avtoref. dys. kand. psykol. nauk : 19.00.05. Kyiv, 2012. 20 s.
- Sim'ia ta simeini vidnosyny...*, 2009 – Sim'ia ta simeini vidnosyny v Ukraini: suchasnyi stan i tendentsii rozvytku. Kyiv : Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen NANU; Ukrainyskyi tsentr sotsialnykh reform; Fond narodonaselennia OON. Kyiv : TOV «Osnova-Prynt», 2009. 248 s.
- Simeinyi kodeks...*, 2002 – Simeinyi kodeks Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
- Skoryk*, 2017 – Skoryk M. M. Henderna dyskryminatsiia u dostupi do pratsi y posluh: otsinka stanu vprovadzhennia Ukrainoiu antydyskryminatsiinykh Dyrektyv Rady YeS. Analitichne doslidzhennia. Kyiv, Biuro sotsialnykh ta politychnykh rozrobok, 2017. 78 s.

Psychology

Yak navchaty shkoliariv..., 2011 – Yak navchaty shkoliariv dolaty genderni stereotypy : konspekty zaniat. Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv / T. Hovorun ta in.; za zah. red. prof. T. Hovorun. Kyiv : Hnozys, 2011. 806 s.

УДК 159.922.1+37.015.3

DOI 10.31470/2308-5126-2020-44-1-88-102

Оксана Кікінежди,

*доктор психологічних наук,
професор, завідувач-професор
кафедри психології
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка,
провідний науковий співробітник,
директор науково-дослідного
Центру з проблем гендерної освіти
та виховання учнівської і
студентської молоді НАПН України
– ТНПУ ім. В. Гнатюка*

E-mail: okiki7777@gmail.com

ORCID 0000-0002-9240-279X

Oksana Kikinezhdi,

*Doctor of Psychology, Professor,
Head of the Department of Psychology
of Ternopil Volodymyr Hnatiuk
National Pedagogical University,
the Director of the Scientific
Research Centre of the Problems
of Gender Education and
Upbringing Pupils and Students
of NAPS of Ukraine –
Ternopil Volodymyr Hnatiuk
National Pedagogical University*

Тамара Говорун,

*доктор психологічних наук,
професор,
Jindal Institute of Behavioural
Sciences of Jindal Global University
м. Делі (Індія).*

E-mail: hovorun@gmail.com

ORCID 0000-0003-1520-9766

Tamara Hovorun,

*Doctor of Psychology,
Professor, Jindal Institute of
Behavioural Sciences of
Jindal Global University,
Delhi, India.*

ПРОБЛЕМА ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ГЕНДЕРНИЙ РАКУРС

Статтю присвячено актуальній проблемі особистісно-професійної презентації дівчат і юнаків як суб'єктів економічної соціалізації. Подано аналіз результатів емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників економічної самопрезентації молодих жінок і чоловіків, а також результати гендерного аудиту. Представлено концептуальну модель економічної поведінки молоді у контексті патріархальних / традиційних та егалітарних / демократичних координат. Виявлено амбівалентність професійної самореалізації сучасної молоді, зокрема - орієнтацію дівчат на економічне самоствердження в мікроекономічному середовищі, а юнаків - в макросоціумі, а також прихильність обох статей до традиційних статевих стереотипів. Низький рівень матеріальних домагань жінок, включно з професійними, мотивований соціалізованою установкою на фінансове верховенство чоловіків. У психологічних портретах юнаків та дівчат, які презентують свої професійно-фахові потенції, а значить й економічне майбутнє, спостерігається більше подібного, ніж відмінного. Молоді жінки демонструють більш високий рівень суб'єктивного загального та

персонального локусу контролю в професійній діяльності, психологічних зусиль у відстоюванні своїх переконань.

Встановлено, що соціальні ролі чоловіків та жінок все ще значною мірою опосередковані статевими стереотипами, які виступають дороговказом у диференціації сфер їхнього економічного самовиявлення, зумовлюючи декларовані студентською молоддю життєві сценарії та бачення зобов'язань матеріального характеру. Проте реалії економічного функціонування статей сформували більший особистісний потенціал жіноцтва в освоєнні традиційно чоловічого економічного простору, пусковим механізмом до якого будуть слугувати домінуючі над патріархальними егалітарні ідеї особистісної професійної самопрезентації. Низку соціально-психологічних відмінностей статей як наслідку диференціації їх гендерної соціалізації слід брати до уваги в процесі виховання економічної культури та психокорекції фахових умінь, а саме: молоді жінки не поступаються чоловічій статі в соціальній і комунікативній компетенції та асертивності в досягненні професійних цілей.

Зроблено висновки про те, що розвиток ринкової економіки ставить задачу більшого включення молоді, і в першу чергу жінок, до професійного підприємництва, використовуючи потенціальні можливості позитивної психології. Проведення гендерного аудиту як практичного інструменту у здійсненні якісного моніторингу гендерної чутливості-нечутливості суб'єктів економічної соціалізації дозволяє розробити та впровадити інноваційні, егалітарно-освітні технології у практику вищої школи.

Ключові слова: економічна соціалізація, економічна культура, студентська молодь, самопрезентація статей, гендерні відмінності, гендерний аудит, гендерні стереотипи.

The article deals with the topical issue of personal and professional presentation of young women and men as subjects of their economic socialization. The analysis of the empirical research results of social and psychological determinants of young women and men economic self-presentation, as well as the results of a gender audit is done. A conceptual model of economic behavior of young people in the context of patriarchal / traditional and egalitarian / democratic coordinates is presented. The ambivalence of professional self-realization of young people, in particular, the orientation of girls to economic self-affirmation in the microeconomic environment, and boys - in the macro-society, as well as the commitment of both sexes to traditional gender stereotypes is revealed. The low level of material demands of women, including professional ones, is motivated by the socialized attitude to the financial supremacy of men. In psychological portraits of young men and women who present their professional potential, and hence the economic future, more similarities than differences are observed. Young women show a higher level of subjective general and personal locus of control in professional activities and psychological efforts to defend their beliefs.

The social roles of men and women are still largely mediated by gender stereotypes, which guide the differentiation of their economic self-expression, predetermining the life scenarios declared by the student youth and vision of material commitments. However, the realities of the economic functioning of the genders have shaped the greater personal potential of women in the development of the traditionally masculine economic space, the trigger mechanism for which will dominate the patriarchal egalitarian ideas of personal professional self-presentation. A number of socio-psychological differences between the genders as a consequence of differentiation of their gender socialization should be taken into account in the process of education of economic culture and psychocorrection of professional skills, namely: young women do not concede to men in social, varieties of communicative competence and assertiveness in achieving professional goals.

The development of a market economy aims to increase the inclusion of young people, especially women, in professional entrepreneurship, using the potential of positive psychology. Conducting gender audit as a practical tool in the implementation of quality monitoring of gender sensitivity-insensitivity of economic socialization allows to develop and implement innovative, egalitarian and educational technologies in higher education.

Keywords: economic socialization, economic culture, student youth, self-presentation of genders, gender differences, gender audit, gender stereotypes.

Постановка проблеми. Проблема економічної соціалізації студентської молоді, а відтак і її економічної культури в сучасних умовах функціонування ринку праці, посилення економічної та фінансової кризи є гостро затребуваною, оскільки стосується особливостей планування та побудови власної професійно-

освітньої кар'єри, що пов'язано безпосередньо з пропозиціями на ринку праці, зайнятістю та безробіттям, демографічною ситуацією, станом шлюбно-сімейних стосунків тощо. Від молодих жінок і чоловіків ринкова економіка вимагає ознак підприємливого суб'єкта економічних відносин, а саме – креативності, ініціативності, інноваційності, здатності до ризику, критичного мислення та рефлексії як ключових життєвих компетентностей в умовах євроінтеграції та реформування освітньої системи України.

Виявлення провідних детермінант диференціації соціальних, фінансово-економічних статусів молодих жінок і чоловіків, досягнення гендерного паритету в зайнятості населення, які виявляються в однакових можливостях жінок і чоловіків щодо структур влади, сфери освіти та зайнятості, доходу та власності тощо, є вимогою часу. Студентська молодь в умовах сьогодення знаходиться на роздоріжжі гендерного самовизначення в економічній культурі, що актуалізує проблему дослідження економічної соціалізації, розвитку підприємливості у молодих жінок та чоловіків, підвищення економічної компетентності фахівців як невід'ємної складової професіограми випускників закладу вищої освіти.

Відомо, що гендерний індекс людського розвитку (ГІЛР) в Україні є досить високий за параметрами освіти жінок, їхньої питомої ваги серед осіб, які навчаються для здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, магістра та кандидата наук. Низький – через брак представництва українського жіноцтва на законодавчому та управлінському щаблях влади, тобто в тих сферах, які визначають соціально-економічний рівень розвитку держави. Специфічні проблеми порушення гендерної рівноваги простежуються за параметрами подвійної зайнятості жінки, її нижчим економічним статусом та рівнем заробітної плати, експлуатації ідеї одностатевої відповідальності (жінки-матері, жінки-Берегині тощо) [Марценюк, 2014: с. 16-21; Скорик, 2017].

Взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних параметрів економічного успіху є основною засадою гендерного аналізу позицій чоловіків і жінок на ринку праці, де позитивний результат у кар'єрі «ділиться» на показники суб'єктивного задоволення, які в одних випадках посилюють Я-концепцію працівника, а в інших – можуть цілковито знівелювати його професійні досягнення, демонструючи втрату самого себе і власних цінностей заради мотиву обійняти посаду та утримуватися на піку «соціального капіталу».

Досвід європейських країн вважається найрезультативнішим із запровадження позитивних дій щодо досягнення гендерної рівності. Згідно ухваленої Радою Європи Стратегії з гендерної рівності на 2018-2023 роки, яка є спільним доробком країн-членів РЄ, основний акцент буде зроблено на шести стратегічних напрямках:

- попередження і боротьба з гендерними стереотипами і сексизмом;
- попередження і боротьба з насильством проти жінок і домашнім насильством;
- забезпечення рівного доступу жінок до правосуддя;

- забезпечення збалансованої участі жінок і чоловіків у прийнятті політичних і громадських рішень;
- захист прав жінок-мігрантів, біженок, шукачів притулку;
- досягнення гендерного мейнстрімінгу в усіх політиках і заходах [Council of Europe..., 2018].

Забезпечення рівних можливостей жінок та чоловіків у досягненні соціального статусу, подолання статевого стереотипів, прийняття егалітарної ідеології економічної активності, взаємозамінності статей у сімейному функціонуванні є викликом часу у дослідженні соціально-психологічних механізмів формування якісно нової Людини економічної (Homo economicus).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічна наука є однією з тих галузей гуманітарних знань, яка досліджує роль гендерного чинника в економічній соціалізації молоді, її професійному, кар'єрному, громадсько-політичному становленні. У центрі уваги цього етапу роботи є аналіз досліджень суб'єктності гендеру на теренах економічної психології, їх теоретичні і методичні засади, напрями на перспективу.

Економічна проблематика є органічною складовою прикладних соціально-психологічних досліджень, які охоплюють тематику взаємовпливу освіти та економічного статусу, особливостей тактики презентації себе, в тому числі власної працеспроможності, інтеріоризації різних настанов щодо власного Я в колективістичних та індивідуалістичних культурах. Результати досліджень засвідчують відмінність ціннісних настановлень щодо матеріального збагачення студентської молоді, яка проходила соціалізацію в рамках ринкової та планово-соціалістичної економіки [Garg & Singh, 2018; Berger, 2019; Pandey & Gupta, 2018]. Свій вплив на характер презентації економічного Я мають також фемінно і маскулінно-орієнтовані країни відносно домінуючої системи суспільних цінностей, в яких фінансово-статусні, майнові займають або підпорядковане, другорядне, або чільне, провідне місце [Гендерні дослідження..., 2013; Говорун, Кікінежді, 2004; Кон, 1999; Нуде, 1991]. Економічна культура статей значною мірою підвладна традиційним стереотипам, згідно з якими основним годувальником сім'ї має бути чоловік, а професійна кар'єра жінки та відповідні заробітки потрібно підпорядковувати в першу чергу інтересам сім'ї та вихованню дітей [Васютинський, 2005; Говорун, Кізь, Кікінежді, 2019; Результати ініціативи..., 2015; Татенко, 2008; Титаренко, 2003].

Стрижнем нового методологічного підходу у вітчизняній психології є ідея суб'єктності людини, з якою пов'язана самодетермінація її буття у світі, авторська позиція щодо подій життя (В. Роменець, В. Татенко), що дає змогу привернути увагу вчених до проблеми самовизначення індивіда у сфері традиційної (домінаторної, патріархальної) та егалітарної (заснованої на рівності та взаємозамінності статей у виконанні соціальних ролей) культур. Учинок, за В. Роменцем, «живий осередок», спосіб особистісного існування в світі, який, на думку вченого, слід розглядати як всезагальний філософський принцип, що допомагає тлумачити природу людини і світу в їхніх пізнавальному та практичному відношенні [Роменець, 2006: с. 12].

Розкриття проблематики гендерної психології у загальному контексті теоретичних підходів, і суб'єктно-вчинкового, зокрема, відкриває шляхи вирішення багатьох прикладних задач гендерної культури завдяки зверненню до понять свідомості, самовизначення, атрибуції відповідальності, особистісного вибору. Згідно зі суб'єктно-вчинковим підходом, досягнення рівності статей в психологічному полі може бути особливо продуктивним перш за все завдяки виходу за межі стереотипізованих, усталених ролей, особистісному виклику нормативному тиску соціального середовища [Говорун, 2006: с. 93].

Соціально-психологічним аспектам економічної соціалізації молоді присвячені дослідження співробітників лабораторії соціальної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України (В. Москаленко, Н. Дембицька, І. Зубіашвілі, Н. Лавренко, Т. Мельничук та інші). Як наголошують учені, ідея репрезентації відносин власності як носія економічного досвіду суспільства є чинником економічної соціалізації молоді [Соціально-психологічне забезпечення..., 2018: с. 43-72]. Якщо базуватися на визначенні економічної культури особистості як засвоєної системи соціально-економічних відносин, цінностей та норм, які виникають за межами економіки та набувають усередині неї спеціального значення у відповідності з її потребами [Соціально-психологічні закономірності..., 2015], то статеві відмінності студентів у побудові майбутніх сценаріїв джерел власних фінансових заробітків мають дати відповідь на запитання, які гендерні очікування найбільшою мірою їх детермінують.

Економічний напрям психологічних досліджень, у центрі уваги якого перебувала система громадсько-політичних стосунків, а саме: культурно-освітні, економічні, професійні, виборчі, юридичні права чоловіків і жінок, а також функціонування інституту сім'ї з традиційним і нетрадиційним розподілом ролей та обов'язків, дав поштовх розробці таких психологічних категорій, як статеві стереотипи в масовій свідомості, гендерні ролі та настанови, домінарна та партнерська сім'я, фемінність і гіпергендерна поведінка, андрогінія тощо.

Якщо поняття економічної культури в минулі часи характеризувалось переважно в категоріях фінансових – витратних коштів, прибутку, доходу тощо, то в сьогоденні економічні категорії є невід'ємними від цивілізаційних засад їх забезпечення певними правовими та моральними засадами. Нові соціально-економічні реалії життя українського студентства започатковують розвиток нової парадигми оцінки особистості – гендерний вимір, який все більше протистоїть патерналістській парадигмі радянських часів і водночас піднімає роль професійних домагань.

Компетентність, креативність, обізнаність – необхідна умова культури економічної активності. Економічні знання допомагають успішній підприємливості та ефективному менеджменту. Уміння презентувати себе – категорія, якою оперують соціальні психологи, досліджуючи мотиви професійно-кар'єрної активності людей, їхні фінансово-економічні досягнення та диференціацію результатів. Особистісний престиж є важливою категорією з огляду на досягнутий соціально-економічний статус. Його складовою є

рефлексія власних психічних потенцій та досягнутих результатів [Novorun, Kikinezhdi & Shulha, 2019; Kikinezhdi, 2019].

Брак ідентифікації з авторитетними на українських теренах підприємливими особистостями та економічно взірцевими соціальними групами гальмує професійні та кар'єрні досягнення молоді людини, породжує, окрім скепсису і соціальної апатії, її економічну розгубленість і пасивність. Де-юре, маємо правову рівність громадян на освіту й відповідні матеріальні домагання та досягнення у сфері професійної зайнятості, де-факто – зневіру і статево нерівність, яка підсилюється корупцією та нав'язуванням гендерних стереотипів. З іншого боку, будь-які заплановані згори заходи щодо гендерно збалансованого представництва, наприклад, при призначенні на керівні посади чи 30-відсоткового квотування для жінок, або внесення для них материнських пільг до Трудового кодексу тощо, аж ніяк не принесуть бажаної економічної рівноваги статей, якщо за ініціюванням суспільних змін не будуть відбуватися зміни особистісні, суб'єктні – у свідомості та самосвідомості, змісті гендерних орієнтацій [Черба, Ромашико, 2016].

Чи правдивим є висновок чималої кількості психологічних досліджень, що причиною нижчого фінансового статусу жіноцтва поряд з традиційним пріоритетом сімейних цінностей залишається низький рівень професійної спроможності та соціальної компетентності, недостатнє вміння жіноцтва презентувати оточенню спеціалістів свою впевненість у досягненні фахових успіхів?

Запровадження гендерного виміру в контекст економічного аналізу життєдіяльності людей дає можливість зрозуміти внутрішні, суб'єктні чинники, які зумовлюють статево диференціацію засвоєння економічних настанов молоддю. Специфіка економічної соціалізації та економічної культури українських студентів залишається недостатньо дослідженою, що і визначило **мету статті**: виявити соціально-психологічні та гендерні детермінанти економічної соціалізації студентської молоді.

Відповідно до мети в дослідженні вирішувалися такі завдання: з'ясувати базові уявлення студентської молоді про категорії економічної активності та ставлення до її моральних засад; виявити психологічні відмінності статей в самопрезентації власної професійно-фінансової спроможності; описати модель традиційно та егалітарно зумовленої статево-рольової економічної поведінки молоді.

Методологічні засади гендерного аналізу економічної культури молоді передбачають інтеграцію гуманістично-екзистенційного та когнітивно-поведінкового теоретичних підходів, які найбільшою мірою реалізують принципи розвитку, активності, суб'єктності, детермінізму та системності. Було застосовано комплекс взаємодоповнювальних методик, які включали теоретичний аналіз наукової літератури, застосування стандартизованих психодіагностичних тестів та авторських опитувальників, організацію фокус груп з різних аспектів гендерної нерівності, творення колажів на теми соціально-престижної професійної діяльності, її успішності-неуспішності, а також

гендерний аудит як різновид інституційного аудиту та інструмент гендерного мейнстрімінгу.

Вибірка досліджуваних складала 298 студентів (180 дівчат та 118 юнаків).

Виклад основного матеріалу дослідження. Розкриття психології гендерних відмінностей в економічній поведінці студентської молоді, здатності керуватися економічними принципами на різних рівнях матеріального функціонування має приховане психологічне підґрунтя – позитивне об’єктивне ставлення до власного особистісного економічного потенціалу та перспектив його застосування (саморефлексія). Саме це підґрунтя диктує різну економічну поведінку чоловіків та жінок в умовах обмеження матеріальних ресурсів і розширення кола особистісних запитів.

Егалітарність з позиції гуманістичної психології – це відкритість досвіду та водночас опора на власні сили, актуалізація власних устремлень, самодостатність, сприйняття себе без захисних механізмів, свобода від стереотипізованих очікувань у пошуку особистісних смислів, позиція суб’єктності в життєтворенні. На нашу думку, егалітарність як позиція суб’єктності забезпечується не лише конституційним захистом рівності прав статей, а й рівністю їх реальних можливостей у доступі до професійної освіти, здобуття кар’єри, досягнення бажаного громадянсько-політичного статусу, справедливого розподілу сімейних функцій – зокрема побутово-господарських, виховних обов’язків [Говорун, 2006; Говорун, Кікінежді, 2004; Kikinezhdi, Vasylykevych, 2019].

Отримані дані засвідчують поширеність стереотипізованості економічних уявлень студентів щодо статевої диференціації сфер розподілу економічної відповідальності серед молоді, особливо серед молодих жінок. Прояви економічних упереджень можна пояснити також труднощами самовизначення на перехідному етапі розвитку української економіки та слабкістю становлення її ринкових засад, зокрема об’єктивними перепонами на шляху розширення малого бізнесу, в якому в розвинутих демократичних країнах провідну роль відіграють саме жінки. Розподіл відповідей студентів щодо статевої диференціації сфер економічного функціонування представлено в табл. 1.

Порівняння розподілу відсотків студентів, які мають чіткі уявлення про економічні поняття, засвідчує диференціацію статей щодо суспільної та приватної сфер економіки, а саме: відстороненість значної частки молодих жінок від питань економічного функціонування поза межами сім’ї, їхню більшу включеність у мікроекономічні процеси, а чоловіків – у макроекономічні реалії буття суспільства. Відповідно відрізняються й можливості прийняття ними економічних рішень і зобов’язань у соціальній та приватній сферах, що означає нижчу психологічну готовність жіноцтва до участі в суспільно-економічному житті малого підприємництва, регіону майбутньої професійної діяльності та країни загалом. Диференціація економічних уявлень опосередковано засвідчує порушення балансу статей між суспільним і приватним, професійним функціонуванням і відповідними фаховими інтересами та вузько сімейно-

побутовим функціонуванням, яке також вимагає певного рівня економічних знань та економічно доцільної поведінки як з боку жінок, так і чоловіків.

Таблиця 1

Розподіл суджень щодо сфер економічної активності статей (у %)

Зміст судження	Відповіді студентів	
	Дівчата	Юнаки
Найголовніший обов'язок жінки – забезпечувати добробут домашньої економіки	84	86
Надмірна професійна активність жінки перешкоджає виконанню нею ролі матері та берегині	45	65
Жінка – керівник, менеджер або підприємець є менш фінансово успішною, ніж чоловік	48	60
Більший фінансовий внесок в бюджет сім'ї та її матеріальне забезпечення має робити саме чоловік	78	82
Професія та фахова кар'єра, успішний фінансовий бізнес є набагато важливішими для чоловіків, аніж для жінок	66	85
Чоловік має всіляко сприяти успішності кар'єри жінки, виконуючи всі необхідні обов'язки з домашнього господарювання на рівних з нею засадах	56	45

Хоча мотивація економічних досягнень шляхом започаткування власної справи зафіксована у частини жінок, проте їхні плани щодо приватного бізнесу (згідно опису сфери бізнесу та добору ілюстрацій) виявилися обмеженими стереотипно жіночими видами діяльності – консультативними психологічними послугами, тренінгами або модельним, рекламним, косметичним, СПА бізнесом, дизайном помешкань, парків. Отже, жінки, як і раніше їхні матері, психологічно готові задовольнятися меншою платнею, посадою, суспільно-економічним статусом. Молоді жінки планують реалізувати свій економічний потенціал значною мірою у вихованні дітей та домогосподарстві. Фаховий потенціал від отриманої вищої освіти спрямовується ними переважно на сім'ю і мало орієнтований на професійне зростання та кар'єру. Дівчата виявили нижчий рівень економічних інтересів соціального характеру навіть у питаннях врахування тенденцій макроекономіки в організації мікроекономічної активності, що не притаманно їхнім одноліткам юнакам.

Варто додати, що згідно вердикту більшості фокус-груп на тему «Чому Він, а не Я?», «Чому Вона, а не Я?» відчують себе ресурсною, економічно самодостатньою, здатною рухатися далі, освоювати інші, додаткові професійні вміння менше третини опитаних дівчат, які співвідносять себе в майбутньому з елітою українського суспільства. Протоколи фокус-груп засвідчують, що гендерну сегрегацію економічних ролей чоловіків і жінок як ціннісну настанову на майбутнє поділяє також переважна більшість студентів чоловічої статі, які

співвідносять себе переважно із середнім класом. На питання про те, звідки у них, молодих, витоки гендерних упереджень щодо рівності статей в професійно-економічній сфері, а також щодо того, що успішність економічної кар'єри жінки пов'язана із втратою нею своєї жіночності, зниженням успішності виконання ролі матері та господині дому, більшість опитаних, незалежно від статі, виокремили за рейтингом вплив дитячих спогадів з батьківської сім'ї («пам'ятаю»: «мамин кухонний фартух»; «запах свіжовипечених маминих (бабусиних) пирогів»; «радість членів сім'ї, особливо нас, дітей, з приводу куплених батьком подарунків з нової зарплати» тощо).

Одним із завдань дослідження було виявлення чинників гендерної рівності-нерівності у контексті традиційних / патріархальних чи егалітарних / демократичних координат шляхом проведення гендерного аудиту. Соціальне моделювання гендеру виявилось в стереотипізації мислення та свідомості статевовікових вибірок студентської молоді щодо різних сфер діяльності та вибору спеціальностей, побудови кар'єри та її поєднання з сімейними ролями, авторитетності та соціального статусу тощо, що є підтвердженням існуючих феноменів «скляної стелі», «подвійної зайнятості», меншовартісності позиції жінки.

Результати дослідження засвідчили: для 79 % студенток і 57 % студентів питання забезпечення рівних можливостей чоловіків і жінок у професійній самореалізації є важливим різною мірою. Проте удвічі більше хлопців (27,3 %) порівняно з дівчатами (13,9 %) байдуже ставляться до цієї проблеми, що може свідчити про їхню традиційну соціалізацію. Для незначної кількості хлопців і дівчат (7,7 % і 2,8 % відповідно) ця проблема не є важливою. Приблизно третина студентів і студенток (23,9 % і 26,1 % відповідно) повністю згодні із твердженням «Сьогодні жінки та чоловіки мають абсолютно рівні можливості для своєї професійної самореалізації». Амбівалентність позиції, що відповідає варіанту «однаковою мірою згоден (на) і не згоден (на)» виявлена у 18,8 % хлопців і 11,1 % дівчат. Із запропонованою думкою не згодні 16,2 % хлопців і 12,2 % дівчат. Не вважають реальною рівність можливостей для професійної самореалізації жінок і чоловіків по 6 % респондентів обох статей.

Третина дівчат (32,1 %) і втричі менше хлопців (12,8 %) абсолютно не поділяють поглядів щодо твердження «Чоловік – ефективний керівник, а жінка – виконавець», що свідчить про егалітарні погляди. Майже однакова кількість респондентів (23,9 % хлопців і 26,3 % дівчат) не згодні з цим твердженням. Амбівалентні погляди виявили 22,2 % респондентів обох статей. Удвічі більше хлопців (37,6 %) порівняно з дівчатами (16,7 %) мають стереотипізовані погляди на ефективність чоловічого керування. Отже, дівчата у вузі більше спрямовані на рівноправ'я статей, аніж їхні однолітки-хлопці. З'ясовано, що більшість респондентів обох статей (61,5 % хлопців і 60 % дівчат) виконують частину сімейних обов'язків; близько чверті опитаних респондентів не мають жодних сімейних обов'язків (відповідно 24,8 % хлопців і 24,4 % дівчат), що, можливо, пов'язано з їхнім ще несімейним станом. Лише незначна частина дівчат (5,6 %) і

вдвічі менше хлопців (2,6 %) визнали себе відповідальними за всі сімейні обов'язки.

Поєднання професійних і сімейних обов'язків у дівчат (33,9 %) є більш гармонійним, ніж у хлопців (25,6 %). Натомість у 1,5 рази більше студентів, аніж студенток (37,6 % і 26,1 % відповідно) мають певні труднощі при поєднанні кар'єри та сім'ї. Приблизно третина респондентів (30,8 % хлопців і 30,0 % дівчат) зазначили, що не мають з цим жодних проблем. З'ясовано, що приблизно 70 % респондентів обох статей відмітили, що не потрапляли в ситуації певних обмежень / незручностей, пов'язаних зі статтю. Лише 5 % хлопців і 2,8 % дівчат вказали, що часто потрапляли в такі ситуації.

Отже, гендерні уявлення дівчат містять дві різноспрямовані та конфліктні тенденції: з одного боку, прагнення реалізувати свої власні цілі (в центрі уваги тут проблеми здобуття освіти, професії, місця праці), з іншого – бажання реалізувати суто «жіноче» начало – у традиційний спосіб вийти заміж, турбуватися про сім'ю, виховувати дітей тощо. Складність узгодження цих орієнтацій полягає в тому, що реалізація планів залежить від теперішньої активності молодої жінки, а її майбутнє – від гендерних орієнтацій. Модель подвійної зайнятості жінки мотивує ідентифікуватися з традиційною фемінною роллю. У гендерних ідеалах юнаків пріоритетними є вибір професії, сценарії самоздійснення та професійної кар'єри, проте патріархальні настанови продовжують відігравати суттєву роль. Подальша професійна кар'єра безпосередньо ділиться на «жіночу» і «чоловічу» за традиційними ролями, що не спонукає до активізації суб'єктності особистості, її креативності та конкурентоспроможності.

Інтегральний показник тесту «Опитувальник життєвих настанов» (Klamut, 2009) засвідчив про значущість оцінки власної екзистенції в часі (прийняття себе в майбутньому та теперішньому), а в поєднанні шкал – про спрямованість життєдіяльності на втілення власних цілей і смислів. Особливості саморефлексії власних ціннісних орієнтирів демонструвала у свою чергу рівень внутрішньої узгодженості цілей життєдіяльності (зрілість цілепокладання).

Статистичні результати демонструють перевагу продуктивності жіночих даних, які свідчать про сприйняття ними життя в його розмаїтих вимірах таким, яким воно є, вибір відповідального ставлення до нього, цілісність, узгодженість внутрішніх цінностей та цілей буття. На нижчі показники масштабів екзистенціального вакууму та усвідомлення кінцевості життя (в обрахунку тесту прийнята обернена шкала оцінювання) впливає подолання психологічного тиску гендерних стереотипів, які призводять до посилення захисту своїх власних інтересів та цінностей.

Вищі показники екзистенційного вакууму молодих жінок вказують на високий рівень їхньої тривожності, невпевненості щодо належного втілення своїх життєвих планів у майбутньому. Порівняння статевого розподілу показників тесту засвідчує безумовне прийняття юнаками традиційних чоловічих сценаріїв життя, які більшою мірою структуровані та більше залежать від власної життєдіяльності, власного вибору й чітко окреслені в

наволишньому докількі як статеві стереотипи. Чоловіча вибірка демонструвала вищий рівень задоволення власними сенсами життєдіяльності, про що свідчили вищі показники за результатами більшості шкал тесту («життєві цілі», «внутрішня узгодженість», «пошук смислів») у порівнянні з жіночою. Нижчий рівень показників мотивації контролю за перебігом власної долі залишається в супроводі підвищеної тривожності, психологічною готовністю відстоювати свої права, побоюючись не повною мірою реалізувати в житті власний особистий потенціал.

Чи можна вищі показники чоловічої вибірки вважати свідченням меншої здатності молодих жінок до скерованості своїм майбутнім, у тому числі фаховим? На наш погляд це було б не зовсім коректно, оскільки в цілі жінок щодо життєвих перспектив мусили входити такі традиційно очікувані зміни їхнього соціального статусу, як заміжжя, народження дітей, декретна відпустка, необхідність поєднання професійних і домашніх обов'язків, що не може не позначитись на презентації ними власного цілепокладання. У подібний спосіб можна пояснити також нижчий рівень когерентності цілей і смислів життя жіноцтва, який свідчить, певною мірою, про розгубленість щодо реалізації планів на майбутнє, акцептацію молодими жінками труднощів у реалізації власних сенсів буття у порівнянні з чоловіками.

Кореляційний аналіз засвідчив, що існує взаємозалежність між самооцінкою соціальної компетентності та переживанням екзистенціального вакууму ($r=0,29$, $p<0,05$). Це означає, що молоді жінки, які відчувають брак підтримки сім'ї та міжособистісного спілкування, частіше переживають конфлікт цінностей, смислів буття, що звужує можливості і бажання реалізуватися та презентувати себе в соціально престижних ролях. Таким чином, чоловіки і жінки, які мають відчуття контролю за перебігом життєвих подій, які переконані, що вони є авторами власних рішень, більшою мірою керуються вічними життєвими цінностями. Про це свідчить пряма кореляція ($r=0,396$, $p<0,01$) показників системи цінностей та впевненості у собі, фаховій компетентності. Крім того узгодженість відчуття фізичної привабливості ($r = -0,399$, $p <0, 01$) і рівня локусу контролю особистості ($r = -0,374$, $p <0, 01$), а також буття коханим ($r = -0,365$, $p <0, 05$), свідчить про важливість цих складових самопрезентації у відчутті повноти буття і соціальної самореалізації.

Молоді жінки у порівнянні з однолітками-чоловіками продемонстрували в оцінці себе вищий рівень задоволення собою в таких його складових, як моральна акцептація, узгодженість моральних поглядів з реальною поведінкою. Водночас жінки виявляють значно вищий рівень за шкалою «захисне зміцнення самооцінки», що свідчить, з одного боку, про певну міру прийняття власного Я, а з іншого – про страх перед можливим неприйняттям себе, відхиленням значущими іншими, прагнення показати себе в кращому світлі тощо.

Дівчата демонструють більш високий рівень узгодженості морального уявлення і фактичної поведінки, більш високий рівень оцінки їх власної фізичної привабливості, власної популярності і компетентності, здатність до лідерства і управління людьми. Тим не менш, оцінка їх рівня самоконтролю, а також

загального рівня самооцінки є більш низькою порівняно із вибіркою чоловіків. Ця різниця може мати пояснення, коріння якого в страху можливого негативу з боку суспільства, яке більш орієнтоване на соціально успішну особистість чоловіка, а не жінки.

Нами був зафіксований факт більш цілеспрямованого розвитку образу економічного Я у студентів чоловічої статі за рахунок вищої узгодженості афективного, когнітивного та поведінкового його компонентів із засвоєними поширеними статевими стереотипами про домінування матеріально-фінансового статусу осіб чоловічої статі та підпорядкування жіночої. Серед юнаків виявилось більше тих, хто мав високу оцінку збігу (когеренції) всіх трьох складових презентації економічного Я в різних сферах суспільного життя (68 % у порівнянні з 32 % дівчат) і значно менше тих, хто демонстрував високий рівень їх дезінтеграції (10 % у порівнянні з 24 % у дівчат). Результати опитування представлені в табл. 2.

Таблиця 2

Ступінь інтеграції різновидів статевих стереотипів в образі ідеального Я (у %)

Різновиди гендерних стереотипів	Відсоток значущих властивостей в образі ідеального Я жінки	Відсоток значущих властивостей в образі ідеального Я чоловіка
Описові	10	13
Приписові	25	30
Директивно-заборонні	27	32

$\delta = \pm 2,7\%$;

Як видно з таблиці, гендерні стереотипи, особливо більш сильного психологічного тиску – приписові та директивні, відіграють значну роль у формуванні образу ідеального Я як чоловіків, так і жінок. Проте значно меншою мірою обидві статі сприймають гендерні стереотипи дороговказом у становленні концепції Я, оскільки до студентської лави набувають, на наш погляд, більшої впевненості в собі шляхом апробації неефективності дотримання норм традиційної статевої поведінки.

Висновки. Результати дослідження засвідчили більш високий рівень психологічної готовності чоловіків до індивідуальних форм економічної активності, ніж жінок, які більшою мірою орієнтовані на групові форми фахово-фінансової діяльності. У психологічних портретах юнаків та дівчат, які презентують свої професійно-фахові потенції, а значить й економічне майбутнє, спостерігається більше подібного, ніж відмінного. Молоді жінки демонструють більш високий рівень суб'єктивного загального та персонального локусу контролю в професійній діяльності, психологічних зусиль у відстоюванні своїх переконань.

Соціальні ролі жінок та чоловіків значною мірою опосередковані статевими стереотипами, які виступають дороговказом у диференціації сфер

їхнього економічного самовиявлення, зумовлюючи декларовані студентською молоддю життєві сценарії та бачення зобов'язань матеріального характеру. Проте реалії економічного функціонування статей сформували більший особистісний потенціал жіноцтва в освоєнні традиційно чоловічого економічного простору, пусковим механізмом до якого будуть слугувати домінуючі над патріархальними егалітарні ідеї особистісної професійної самопрезентації.

Виявлена дихотомія статей в орієнтації на сфери економічної самопрезентації (жінки – сімейна сфера, чоловіки – суспільна). Економічна культура особистості не має статевого обличчя, а передовсім, пов'язується з професійною, фаховою компетентністю людини, які визначають її потенціальні можливості до суспільно статусних посад і кар'єрного зросту. Низку соціально-психологічних відмінностей статей як наслідок диференціації їх гендерної соціалізації слід брати до уваги в процесі виховання економічної культури та психокорекції фахових умінь, а саме: молоді жінки не поступаються чоловічій статі в соціальній та комунікативній компетенціях і асертивності в досягненні професійних цілей.

Проведення гендерного аудиту як практичного інструменту у здійсненні якісного моніторингу гендерної чутливості-нечутливості суб'єктів економічної соціалізації дозволяє розробити та впровадити інноваційні, егалітарно-освітні технології у практику вищої школи.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у виявленні психологічних механізмів економічної соціалізації студентської молоді через залучення до позитивної психології задля прогностики вирівнювання можливостей самореалізації молодого покоління.

ЛІТЕРАТУРА

- Васютинський, 2005 – Васютинський В. Інтеракційна психологія влади : монографія. Київ : КСУ, 2005. 492 с.
- Гендерні дослідження..., 2013 – Гендерні дослідження: прикладні аспекти : монографія / Кравець В. П., Говорун Т. В., Кікінежді О. М. та ін. ; за наук. ред. В. П. Кравця. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. 448 с.
- Говорун, 2006 – Говорун Т. В. Гендерна психологія у суб'єктно-вчинковому вимірі. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. С. 92–117.
- Говорун, Кізь, Кікінежді, 2019 – Говорун Т. В., Кізь О. Б. Кікінежді О. М. Гендерна терапія як інновація у роботі психолога з молодим подружжям. *Інноваційні технології розвитку психологічних ресурсів особистості: колективна монографія*. Херсон : ХДУ, 2019. С. 7-27.
- Говорун, Кікінежді, 2004 – Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерна психологія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 308 с.
- Кон, 1999 – Кон И. С. Социологическая психология. Москва : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : Изд-во НПП «МОДЭК», 1999. 560 с.
- Марценюк, 2014 – Марценюк Т. Кращі практики забезпечення гендерної рівності на роботі: міжнародний досвід і Україна. *Я: гендерний журнал*. 2014. № 36. С. 16–21.
- Результати ініціативи..., 2015 – Результати ініціативи «Університет, дружній до сім'ї» та досвід реалізації гендерної політики українських університетів : навчальний посібник / за заг. ред. Н. Д. Світайло. Суми : Видавництво РА «Хороші люди», 2015. 129 с.
- Роменець, 2006 – Роменець В. А. Вчинок і постання канонічної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. С. 11–37.

- Скорик, 2017 – Скорик М. М. Гендерна дискримінація у доступі до праці й послуг: оцінка стану впровадження Україною антидискримінаційних Директив Ради ЄС. Аналітичне дослідження. Київ, Бюро соціальних та політичних розробок, 2017. 78 с.
- Соціально-психологічне забезпечення..., 2018 – Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді : монографія / за ред. Н. М. Дембицької. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 346 с.
- Соціально-психологічні закономірності..., 2015 – Соціально-психологічні закономірності становлення економічної культури молоді : монографія / за заг. ред. В. В. Москаленко. Київ : Педагогічна думка, 2015. 405 с.
- Татенко, 2008 – Татенко В. О. Соціальна психологія впливу : монографія. Київ : Міленіум, 2008. 216 с.
- Титаренко, 2003 – Титаренко Т. М. Життєві домагання особистості у гендерному контексті. *Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2003. Т. V. Ч. 6. С. 276–281.
- Черба, Ромашко, 2016 – Черба В., Ромашко І. Гендерна нерівність на ринку праці України. *Ефективна економіка*. 2016. № 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2016_5_40
- Berger, 2019 – Berger R. Why Financial Literacy in Higher Education is a Top Future – Ready Skill. *Forbes*. 2019. July 24. URL: <https://www.forbes.com/sites/rodbberger/2019/07/24/why-financial-literacy-in-higher-education-is-a-top-future-ready-skill/#7adbba761767>
- Council of Europe ..., 2018 – Council of Europe Gender Equality Strategy 2018–2023. Strasbourg : Council of Europe, 2018. URL: <https://rm.coe.int/strategy-en-2018-2023/16807b58eb>
- Garg & Singh, 2018 – Garg N. & Singh S. Financial Literacy among the Youth. *International Journal of Social Economics*. 2018. № 45 (1). P. 173–186.
- Hovorun, Kikinezhdі & Shulha, 2019 – Hovorun T., Kikinezhdі O., & Shulha I. Gender in the Dimensions of Students' Youth Social and Economic Aspirations. *Sustainable development under the conditions of European integration* : collective monograph / D. Bele, L. Weis, N. Maher (Eds.). Ljubljana : VSPV, Visoka sola za poslovne vede = Ljubljana School of Business. 2019. P. 414–426.
- Hyde, 1991 – Hyde J.-Sh. Half the Human Experience: The Psychology of Women. Lexington – Massachusetts –Toronto : D. C. Heath and Company, 1991. 475 p.
- Kikinezhdі, 2019 – Kikinezhdі O. M. Personalization of Students' Gender Expectation. *Psychology and Pedagogy in XXI Century: Methodological Framework of the Activities of Psychologist and Educator* : collective monograph / A. O. Bessarab, O. I. Ivanytsky, O. M. Kikinezhdі, I. R. Petrovska. (Eds.). Lviv–Toruń : Liha-Pres, 2019. P. 42–62. URL :<http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/87/985/2185-1> www.sense.nl
- Kikinezhdі, Vasylykevych, 2019 – Kikinezhdі O. M., Vasylykevych Ya. Z. The problem of personal self-realization of Ukrainian youth in European integration: gender aspect. *Advanced trends of the modern development of psychology and pedagogy in European countries* : collective monograph. Riga : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. P. 184–201.
- Klamut, 2009 – Klamut R. Kwestionariusz Postaw Zyciowych KPZ. Warszawa : Pracownia testow psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, 2009. 103 s.
- Pandey & Gupta, 2018 – Pandey A. & Gupta R. Entrepreneur's Performance and Financial Literacy – A Critical Review. *International Journal of Management Studies*. 2018. 5 (3). DOI: 10.18843/ijms/v5iS3/01.

REFERENCES

- Vasiutynskiy, 2005 – Vasiutynskiy V. Interaktsiina psykhohohiia vlady : monohrafiia. Kyiv : KSU, 2005. 492 s.
- Genderni doslidzhennia..., 2013 – Genderni doslidzhennia: prykladni aspekty : monohrafiia / Kravets V. P., Hovorun T. V., Kikinezhdі O. M. ta in. ; za nauk. red. V. P. Kravtsia. Ternopil : Navchalna knyha – Bohdan, 2013. 448 s.
- Hovorun, 2006 – Hovorun T. V. Henderna psykhohohiia u subiektno-vchynkovomu vymiri. *Liudyna. Subiekt. Vchynok: Filosofska-psykhohohichni studii* / za zah. red. V. O. Tatenka. Kyiv : Lybid, 2006. S. 92–117.
- Hovorun, Kiz, Kikinezhdі, 2019 – Hovorun T. V., Kiz O. B. Kikinezhdі O. M. Genderna terapiia yak innovatsiia u roboti psykhohohiia z molodym podruzzhiam. *Innovatsiini tekhnologii rozvytku psykhohohichnykh resursiv osobystosti*: kolektyvna monohrafiia. Kherson : KhDU, 2019. S. 7-27.

Psychology

- Hovorun, Kikinezhdi, 2004* – Hovorun T. V., Kikinezhdi O. M. Genderna psiholohiia : navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv. Kyiv : Vydavnychiy tsentr «Akademiia», 2004. 308 s.
- Kon, 1999* – Kon I. S. Sotsiologicheskaya psihologiya. Moskva : Moskovskiy psihologo-sotsialniy institut; Voronezh : Izd-vo NPV «MODEK», 1999. 560 s.
- Martseniuk, 2014* – Martseniuk T. Krashchi praktyky zabezpechennia gendernoi rivnosti na roboti: mizhnarodnyi dosvid i Ukraina. *Ya: gendernyi zhurnal*. 2014. № 36. S. 16–21.
- Rezultaty initsiatyvy..., 2015* – Rezultaty initsiatyvy «Universytet, druzhnii do simi» ta dosvid realizatsii hendernoi polityky ukrainskykh universytetiv : navchalnyi posibnyk / za zah. red. N. D. Svitailo. Sumy : Vydavnytstvo RA «Khoroshye liudy», 2015. 129 s.
- Romenets, 2006* – Romenets V. A. Vchynok i postannia kanonichnoi psiholohii. *Liudyna. Subiekt. Vchynok: Filozofsko-psykholohichni studii* / za zah. red. V. O. Tatenka. Kyiv : Lybid, 2006. S. 11–37.
- Skoryk, 2017* – Skoryk M. M. Henderna dyskryminatsiia u dostupi do pratsi y posluh: otsinka stanu vprovadzhennia Ukrainoiu antydyskryminatsiinykh Dyrektyv Rady YeS. Analychne doslidzhennia. Kyiv, Biuro sotsialnykh ta politychnykh rozrobok, 2017. 78 s.
- Sotsialno-psykholohichne zabezpechennia..., 2018* – Sotsialno-psykholohichne zabezpechennia ekonomichnoi sotsializatsii molodi : monohrafiia / za red. N. M. Dembytskoi. Kyiv : Instytut psiholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2018. 346 s.
- Sotsialno-psykholohichni zakonirnosti..., 2015* – Sotsialno-psykholohichni zakonirnosti stanovlennia ekonomichnoi kultury molodi : monohrafiia / za zah. red. V. V. Moskalenko. Kyiv : Pedahohichna dumka, 2015. 405 s.
- Tatenko, 2008* – Tatenko V. O. Sotsialna psiholohiia vplyvu: monohrafiia. Kyiv : Milenium, 2008. 216 s.
- Tytarenko, 2003* – Tytarenko T. M. Zhyttievi domahannia osobystosti u gendernomu konteksti. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psiholohii*. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psiholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy / za red. S. D. Maksymenka. Kyiv, 2003. T. V. Ch. 6. S. 276–281.
- Cherba, Romashko, 2016* – Cherba V., Romashko I. Henderna nerivnist na rynku pratsi Ukrainy. *Efektivna ekonomika*. 2016. № 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2016_5_40
- Berger, 2019* – Berger R. Why Financial Literacy in Higher Education is a Top Future – Ready Skill. *Forbes*. 2019. July 24. URL: <https://www.forbes.com/sites/rodberger/2019/07/24/why-financial-literacy-in-higher-education-is-a-top-future-ready-skill/#7adbba761767>
- Council of Europe..., 2018* – Council of Europe Gender Equality Strategy 2018–2023. Strasbourg : Council of Europe, 2018. URL: <https://rm.coe.int/strategy-en-2018-2023/16807b58eb>
- Garg & Singh, 2018* – Garg N. & Singh S. Financial Literacy among the Youth. *International Journal of Social Economics*. 2018. № 45 (1). P. 173–186.
- Hovorun, Kikinezhdi & Shulha, 2019* – Hovorun T., Kikinezhdi O., & Shulha I. Gender in the Dimensions of Students' Youth Social and Economic Aspirations. *Sustainable development under the conditions of European integration* : collective monograph / D. Bele, L. Weis, N. Maher (Eds.). Ljubljana : VSPV, Visoka sola za poslovne vede = Ljubljana School of Business. 2019. P. 414–426.
- Hyde, 1991* – Hyde J.-Sh. Half the Human Experience: The Psychology of Women. Lexington – Massachusetts – Toronto : D. C. Heath and Company, 1991. 475 p.
- Kikinezhdi, 2019* – Kikinezhdi O. M. Personalization of Students' Gender Expectation. *Psychology and Pedagogy in XXI Century: Methodological Framework of the Activities of Psychologist and Educator* : collective monograph / A. O. Bessarab, O. I. Ivanytsky, O. M. Kikinezhdi, I. R. Petrovska. (Eds.). Lviv–Toruń : Liha-Pres, 2019. P. 42–62. URL : <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/87/985/2185-1> www.sense.nl
- Kikinezhdi, Vasylykevych, 2019* – Kikinezhdi O. M., Vasylykevych Ya. Z. The problem of personal self-realization of Ukrainian youth in European integration: gender aspect. *Advanced trends of the modern development of psychology and pedagogy in European countries* : collective monograph. Riga : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. P. 184–201.
- Klamut, 2009* – Klamut R. Kwestionariusz Postaw Zyciowych KPZ. Warszawa : Pracownia testow psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, 2009. 103 s.
- Pandey & Gupta, 2018* – Pandey A. & Gupta R. Entrepreneur's Performance and Financial Literacy – A Critical Review. *International Journal of Management Studies*. 2018. 5 (3). DOI: 10.18843/ijms/v5iS3/01

УДК 159.947

DOI 10.31470/2308-5126-2020-44-1-103-115

Єгор Кучеренко,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені
Григорія Сковороди»,
голова ГО «Українська асоціація
психосинтезу та психотерапії»

Yegor Kucherenko,
Candidate of Psychology Sciences,
Associate Professor
of the Department of Psychology
of SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University»,
The Chairman of the Ukrainian
Association for Psychosynthesis
Psychotherapy.

E-mail: y.kucherenko@phdpu.edu.ua
ORCID 0000-0002-7462-0638

Любов Півень,
лікарка-дієтологиня,
наукова співробітниця
лабораторії геродієтики
Інституту геронтології
імені Д.Ф. Чеботарьова
НАМН України.

Liubov Piven,
Nutritionist, Researcher,
Laboratory of Gerodietics,
Dmytro F. Chebotarov
Institute of Gerontology
of the National Academy
of Medical Sciences of Ukraine.

E-mail: liubovpiven@i.ua
ORCID 0000-0003-3063-5544

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОСИНТЕЗУ В РОБОТІ З РОЗЛАДАМИ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті здійснено аналіз засадничих принципів, етапів та завдань психосинтезу в наданні медико-психологічної допомоги пацієнтам з розладами харчової поведінки (РХП). Наголошено, що виконання пацієнтом дієтологічних рекомендацій часто унеможливується у зв'язку з низьким рівнем розвитку їхньої самосвідомості, рефлексії, вольової саморегуляції та травматизацією особистості, яка переживається як неусвідомлена психологічна проблема, що потребує нагального вирішення. На основі психосинтезу лікарям-дієтологам запропоновано здійснювати професійну допомогу у співпраці з психологом із метою оптимізації цілісного підходу до лікування РХП через психологічний супровід пацієнта (клієнта) безпосередньо під час медичного консультування. Базову методологію психосинтезу представлено через теоретичний аналіз принципів поліпсихізму та самодетермінації, які роз'яснюються через уявлення про психічне за Р. Ассаджолі, концепцію об'єднуючих центрів та теорію субособистостей. Висунуто припущення, що їжа та харчова поведінка заміщують у самоусвідомості пацієнта його суб'єктивність (свідоме «Я») і стають об'єднуючими центрами, навколо яких невротизується цілісна особистість. При цьому витісняється не тільки травматичний досвід, який став причиною розладу, але й незадоволена особистісна потреба, задоволення якої часто ігнорується в сучасній практиці лікування. Авторами розроблено етапи та завдання психосинтезу як його спеціальну методологію в роботі з РХП та розпочато апробацію її у формі програми індивідуальної допомоги в медико-психологічній практиці. Особливу увагу у висвітленні попередніх результатів запровадження своїх розробок приділено розвитку здатності пацієнтів до здійснення вольового акту, який пронизує всі етапи лікування за методом психосинтезу і спрямований не тільки на

Psychology

зміну харчової поведінки, але й на самоактуалізацію особистості. У статті побіжно представлено часткову методологію психосинтезу, яка включає техніки дисидентифікації, трансформації образу та побудови ідеальної моделі.

Ключові слова: розлади харчової поведінки, психосинтез, субособистість, рівні несвідомого, об'єднуючий центр, воля, акт волі, ідеальна модель.

The article analyzes the basic principles, stages and objectives of psychosynthesis in the provision of medical and psychological care to patients with eating disorders (ED). It is noted that a patients' compliance with dietary recommendations is often impossible due to the low level of their self-awareness, reflection, volitional self-regulation and trauma of the individual, which is experienced as an unconscious psychological problem that requires urgent solution. Nutritionists are invited to provide professional assistance based on psychosynthesis in cooperation with a psychologist in order to optimize a holistic approach to the treatment of ED through the psychological support of the patient (client) directly during medical counseling. The basic methodology of psychosynthesis is presented through a theoretical analysis of the principles of polypsychism and self-determination, which are explained through the R. Assagioli's idea of the psyche, the concept of unifying centers and the theory of subpersonalities. It has been suggested that food and eating behavior replace the subject's self-consciousness ("I") and become unifying centers around which the whole personality is neurotized. It leads to the displacement of not only traumatic experience that caused the disorder itself, but also the unmet personal need satisfaction of which is often ignored in modern treatment practice. The authors developed the stages and tasks of psychosynthesis as its special methodology for working with ED and began to test it in the form of an individual care program in medical and psychological practice. Particular attention in highlighting the preliminary results of the implementation of their developments is paid to the development of patients' ability to perform a voluntary act, which permeates all stages of treatment by psychosynthesis and is aimed not only at the change of eating behavior but also at self-actualization of a personality. The article briefly presents a partial methodology of psychosynthesis, which includes techniques of disidentification, image transformation and construction of an ideal model.

Keywords: eating disorders, psychosynthesis, subpersonality, levels of the unconscious, unifying center, will, act of will, ideal model.

Постановка проблеми. Медична допомога попри соціально-психологічні труднощі здійснюється в усіх напрямках охорони здоров'я, серед яких дієтологія займає чільне місце в роботі з розладами харчової поведінки (РХП). Окрім дієтологів, у цій царині працюють психіатри, психотерапевти та психологи. Однак на сучасному ринку психологічних та інших консультативних послуг наші співвітчизники з РХП часто обирають непрофесійну допомогу, яка ігнорує базові дієтологічні принципи. Це призводить до ускладнень здоров'я, зокрема важких органічних змін. Найбільший запит у такій «допомозі» мають люди з надмірною вагою і програма стрімкого схуднення обирається ними несвідомо, як виклик своїй силі волі у форматі марафонів, коучингу тощо. Популяризація цих заходів підсилює помилкову упередженість у тому, що існує ризик набрати зайву вагу. Як наслідок, зростає увага до проблеми схуднення навіть у тих, хто попередньо не дбав про неї та об'єктивно її не має.

Маючи досвід професійної медико-психологічної допомоги, хочемо наголосити, що психологу та психотерапевту немедичної орієнтації часто бракує дієтологічних знань і навпаки: дієтолог, який замало знається на психологічних причинах порушення харчової поведінки та методах психологічного супроводу в її нормалізації, не може надати пацієнту ефективну програму індивідуального лікування. Брак навичок рефлексії та саморегуляції, слабка воля та переважно зовнішня мотивація призводять до циклічного порушення пацієнтами наданого лікарем режиму харчування та фізичних навантажень – регресивних зривів.

Задля вирішення названих проблем нашу медико-психологічну допомогу ми опирали на психосинтезі – методі психотерапії, що виник на основі концепції самореалізації особистості, яку розробив італійський психіатр та психолог Роберто Ассаджіолі. У вітчизняній психологічній науці психосинтез розроблений протягом останніх десяти років як метод психологічного консультування, профілактики та навчання [Кучеренко, 2018; Kucherenko, Rudnieva, 2020; Кучеренко, Задорожна, 2016].

Мета статті –здійснити аналіз теоретико-методологічних засад застосування психосинтезу в роботі з розладами харчової поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психосинтез виник на початку ХХ століття, але визначити його приналежність до одного з класичних напрямів психотерапії вкрай важко, так само як і назвати його самостійним підходом. Він включає деякі положення психодинамічних теорій, оскільки став однією з перших реакцій на психоаналіз. При цьому Р. Ассаджіолі, узагальнивши свій досвід застосування психоаналізу, в 1910 році заявив, що метод З. Фрейда, окрім переваг, має значні недоліки. На думку автора психосинтезу, пацієнтам постійно бракує завершеності та цілісності, яку не міг дати психоаналітик, орієнтований лише на дослідження ранньої травматизації як причини неврозу. Сам З. Фрейд розумів психосинтез як автоматичне відновлення психічного стану, що передувало невротизації, а тому кваліфікувався ним як нормальний [Шанар, 2009: с. 434].

К. Юнг, з яким активно співпрацював Р. Ассаджіолі, наголошував, що якщо існує психоаналіз, повинен існувати і психосинтез, який створює майбутнє, дотримуючись тих самих законів. [Freud, Jung, 1975: с. 293–294]. Саме К. Юнг вперше надав психосинтезу розвивальної мети, що стало підставою до трактування цього методу як логічного продовження психоаналізу. Однак таке означення могло панувати лише в період зародження нового методу.

Згодом Р. Ассаджіолі до кола прикладних проблем психосинтезу долучив здобутки гуманістичної психології, зокрема теорію самоактуалізації А. Маслоу. Однак не вона увінчала завершеність психосинтетичної концепції. Оскільки психосинтез з'явився раніше, то побутує думка, що Р. Ассаджіолі заклав фундамент для розробки теорії самоактуалізації, а тому в своїх працях часто посилався на А. Маслоу.

Самоактуалізація – це прагнення до найповнішої реалізації потенціалу особистості. Однак Р. Ассаджіолі, на відміну від А. Маслоу, вважав, що задоволення цього базального потягу – це лише перехідний етап на шляху до вищих рівнів самореалізації. Тому в психосинтезі було виокремлено два виміри розвитку: персональний (власне самоактуалізацію) та трансперсональний (духовний). В американській версії психосинтезу стверджується, що вони досягаються не поетапно, а паралельно, відображаючи різні, а не протилежні, аспекти людського буття [Стригин, 2014: с. 133]. Холічний принцип, який відпочатково покладено в основу психосинтезу, було розвинено Р. Ассаджіолі в контексті самоактуалізації як прагнення до цілісного самовиявлення, яке

Psychology

поєднує тілесні, особистісні, міжособистісні та духовні виміри людини у їх структурно-функціональній єдності.

Р. Ассаджіолі не міг оминати проблему духовності у зв'язку з виходом психосинтезу за межі медицини загалом та психотерапії зокрема. Тому, «психологічна карта», яку він розробив на основі інтеграції наукових пошуків, стала оригінальною теорією психічного, на основі якої психосинтез розвивався в середині ХХ століття переважно як метод практичної психології та педагогіки. Саме психосинтез заклав традицію групових тренінгів у 70-80 роках в США, коли більшість психотерапевтичних шкіл «розграбували» його терміни та методологічні надбання [Nguen, 2020: с. 129].

У праці «Психосинтез. Принципи та техніки» Р. Ассаджіолі порівнює ключові положення власної концепції з екзистенційним підходом. З поміж спільного, автор зауважує, що людина постійно переживає проблему вибору, прийняття рішення та врешті-решт несе відповідальність за власне життя, зокрема за поведінку [Ассаджіолі, 2008: с. 9]. Однак найбільше вирізняє психосинтез з інших напрямів психотерапії його спрямованість на розвиток волі за допомогою різних технік. У фундаментальній праці «Акт волі» вчений дослідив назване явище як провідну функцію «Я». Саме діалектичний розвиток волі та самосвідомості ми заклали в методологію роботи лікаря-дієтолога з дорослими пацієнтами, які страждали на РХП.

Принципи поліпсихізму (непатологічної множинності) та самодетермінації стали вихідними в нашій практиці. Нижче ми розкриваємо їх через основні поняття психосинтезу та методичні завдання (етапи) лікування в умовах психологічного супроводу.

Відомо, що харчова поведінка включає всі вербальні та невербальні емоційно-поведінкові акти, які стосуються вживання їжі. Вона поділяється на адекватну (нормальну) та неадекватну (патологічну).

У контексті психосинтезу їжа та їда, так само як інші атрибутивні цінності (праця, родичі, захоплення, ідеї, матеріальні речі), може стати центром хибної самоідентифікації (об'єднуючим центром), навколо якого формується автономна частина особистості – субособистість. Вона виражається як захисна модель поведінки, коли будь-яка потреба вимушено задовольняється через вживання їжі або відмову від нього. Отже, субособистість, що виражається в порушеній харчовій поведінці («харчова» субособистість), є симптомокомплексом неусвідомленої (витісненої) потреби, яка безпосередньо не пов'язана з голодом.

Об'єднуючі центри здорової людини в структурно-динамічних моделях психічного (в субособистостях) трансформуються у життєві стратегії. Однак, якщо життєва стратегія передбачає свідоме досягнення результату за мінімальних зусиль суб'єкта, то об'єднуючий центр при РХП втрачає стратегічну спрямованість: він скеровує активність на невротичне задоволення особистісної потреби, що опредмечується як харчовий мотив. Отже, поняття життєвих стратегій стосуються суб'єкта, а об'єднуючих центрів – особистості, яка за визначенням не тотожна йому.

У психосинтезі особистістю вважається взаємодія різних субособистостей, яка забезпечує її цілісність, але не зводиться до «Я» як суб'єктності [Кучеренко, 2018: с. 67]. Ця взаємодія може бути злагодженою або ж конфліктною, але, насамперед, субособистості є лише формовиявами, а не сутністю суб'єкта. Саме «Я» володіє здатністю до зміни як окремої субособистості, так і взаємодії між усіма іншими.

Хибна самоідентифікація (наприклад, «я занадто гладкий») є наслідком домінування «харчової» субособистості, яка заміщує справжнє «Я», знижуючи рівень самосвідомості та суб'єктності як вольового центру, а тому пацієнт має надзвичайно низькі навички рефлексії та саморегуляції.

Основним недоліком у роботі лікаря-дієтолога є те, що на перших етапах збору анамнезу поза увагою він залишає процес дисидентифікації пацієнта з субособистістю, яка страждає на РХП (наприклад, переїдає чи голодує). «Хворіє» не вся особистість, а лише її домінуюча частина (хибна самоідентичність), яка виявляється в типових емоційних, мовленнєвих та, насамперед, тілесно-рухових паттернах і соматичних симптомах.

Їжа як об'єднуючий центр перестає бути засобом задоволення фізіологічної потреби та «обслуговує» різні соціально-психологічні (вищі) потреби у повазі, любові, самоактуалізації тощо. Їхнє задоволення блокується тривожністю, страхом, невпевненістю в собі, прихованою агресією та іншим травматичним досвідом. Інколи цей досвід включає оцінне ставлення інших або самого пацієнта до власного тіла, про що йтиметься у подальших наших розвідках.

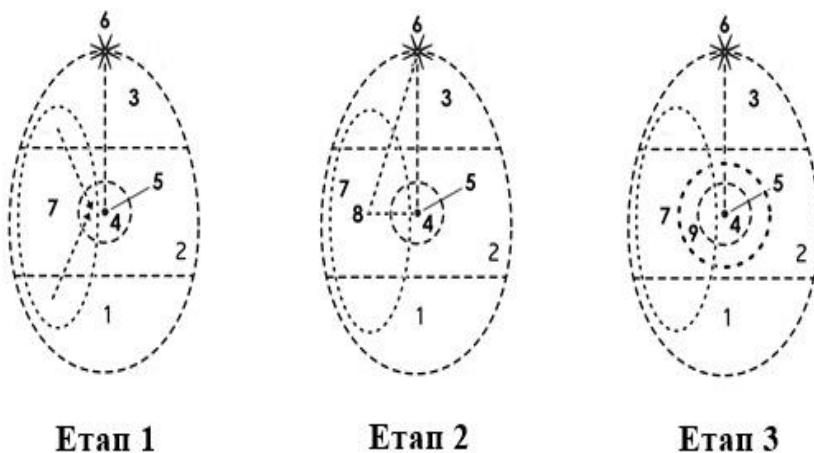
Психотравми та їхні причини були включені Р. Ассаджіолі до нижчого несвідомого, зміст якого вичерпно досліджений у психоаналізі. Субособистості, зокрема ті, що виражають розлад харчової поведінки, на період хвороби сконцентровані у середньому несвідомому. Витіснений внаслідок травматизації особистісний потенціал, який пов'язаний із задоволенням потреб вищого рівня, знаходиться у вищому несвідомому.

На рис. 1 цифрами «1», «2» та «3» показано відповідні рівні несвідомого на схематичній карті психічного (так званій «яйцевидній діаграмі»), яку розробив Р. Ассаджіолі. Ця схема подається в нашій модифікації з метою роз'яснення етапів та завдань психосинтезу в практиці лікаря-дієтолога, про що йтиметься далі.

Отже, особистість переживає розщеплення як універсальний механізм витіснення, в якому три рівні несвідомого відокремлені та не взаємодіють на рівні свідомості. Іншими словами, субособистість, яка усоблює РХП і домінує серед інших, «застрягає в лещатах» між травматичним досвідом минулого та потенційним розвитком в майбутньому (цифра «7» на рис. 1). Вона перебуває поза усвідомленим та відповідальним одужанням.

Найбільш вираженою ознакою розщеплення (сплітінгу) є суб'єктивна депроблематизація харчової поведінки, коли її порушення усвідомлюється пацієнтом як нормальний стан, а не психологічна проблема або хвороба. Саме тому ми наголошуємо на необхідності дисидентифікації пацієнта з суб'єктивною

картиною хвороби, яка охоплює, крім візуально виражених симптомів, типові переживання, тілесні відчуття, явні та приховані емоції, стереотипові думки тощо.

1 – нижче несвідоме;	6 – трансперсональне Я (Самість);
2 – середнє несвідоме;	7 – «харчова» субособистість;
3 – вище несвідоме;	8 – ідеальна модель субособистості;
4 – поле свідомості;	9 – поле активності (поле волі).
5 – свідоме (особистісне) Я;	

Рис. 1. Етапи застосування психосинтезу в роботі з РХП.

Поступово в уяві пацієнта образ субособистості конструюється з вище названих елементів як окрема частина його особистості, з якою він себе не ідентифікує, оскільки рефлексує її вже з позиції свідомого «Я» (цифра «5» на рис. 1). У стані дисидентифікації він спостерігає за образом, виражає певне ставлення до нього (як правило, негативне або амбівалентне). Згодом пацієнт може включитися в уявний діалог з образом субособистості, прагнути до його кардинальної зміни, оптимальної трансформації або осмисленого прийняття.

Отже, можна виділити перші важливі завдання (етапи) психосинтетичної роботи з пацієнтом у роботі лікаря-дієтолога: аналітичний (пізнавальний) та регулятивний (трансформаційний).

На першому етапі внаслідок дисидентифікації «харчова» субособистість «рухається» почергово до нижчих та вищих рівнів несвідомого, звільняючи місце для позиції спостерігача, яким у психосинтезі метафорично називають свідоме (особистісне) «Я». Автоматично пацієнт у процесі такої «подорожі» за допомогою спостереження та рефлексії усвідомлює травматичне походження своєї частини та її ресурсні можливості в полі свідомості (цифра «4» на рис. 1).

На другому етапі внаслідок трансформації мотив порушеної харчової поведінки розпредмечується у потребу, задоволення якої стає позитивно сформульованою метою лікування: пацієнт хоче не тільки позбутися розладу (негативно сформульована мета), але й отримати більше, ніж власне одужання. Тобто особистісна потреба «звільняється» від невротичної (харчової) форми задоволення та стає усвідомленим мотивом реалізації потенціалу особистості – життєвою стратегією, прагненням до самоактуалізації (позитивно сформульована мета).

Другий етап завершується побудовою проекту нової субособистості – її ідеальної моделі, яка змінює свій об'єднуючий центр з харчового на особистісно значущий (цифра «8» на рис. 1).

На третьому етапі важливо інтегрувати вмотивовану активність пацієнта навколо внутрішньо значущого та осмисленого об'єднуючого центру, який відображає його буттєву сутність – «Я» (цифра «6» на рис. 1). Саме його усвідомлення стає новим об'єднуючим центром в ідеальній моделі субособистості (цифра «8» там само).

До «Я» не зводиться жодна з субособистостей, жодна з часткових ідентифікацій, коли пацієнт ототожнює себе лише з тілом, або з мисленням, бажаннями або почуттями. Хибні (субособистості) та часткові ідентифікації – це лише окремі форми маніфестації особистості, в центрі якої утверджується суб'єкт, який володіє здатністю до усвідомлення та волі (цифра «5» на рис. 1).

На другому етапі пацієнт розвиває самоусвідомлення та саморегуляцію, координує прояви своїх емоцій та бажань, аналізує актуальні стани, плін думок, тілесні відчуття та рухи у полі свідомості (цифра «4» там само).

Принцип поліпсихізму діалектично пов'язаний з принципом самодетермінації, на якому базується третій етап роботи. Він полягає в утвердженні та розвитку суб'єктності, що посилює інтеграцію між автономними формовиявами особистості та навпаки.

Третій етап (виконавчий або діяльнісний) тісно пов'язаний з розвитком волі в процесі реалізації пацієнтом ідеальної моделі майбутнього. Насправді ж воля розвивається постійно і пронизує всі етапи психосинтезу. Як зауважив А. Альберті, насамперед у пацієнта важливо розвивати волю до одужання [Alberti, 1975: с. 3]. Пацієнтам зі слабкою волею, Р. Ассаджіолі радив розвивати волю до розвитку волі [Ассаджіолі, 2008: с. 157]. Видається, що за таких настанов неможливо оминати детальний аналіз проблеми самодетермінації. У психосинтезі безпосередньо не порушується питання про самодетермінацію як фундаментальний принцип психічного: він сформульований у системі інших понять (свідоме «Я», воля, трансперсональне «Я» або Самість).

Відомо, що самодетермінація на противагу детермінації є однією з ознак неklasичної психології [Чепелєва, 2012: с. 3], до якої належить витвір Р. Ассаджіолі. Але наші науково-пошукові розвідки навели на припущення, що Р. Ассаджіолі у розробці психосинтезу непомітно для сучасних науковців заклад деякі ідеї постнеklasичної раціональності в психології. Однак така гіпотеза вимагає ґрунтовного дослідження. У даній статті ми означимо самодетермінацію

як теоретико-методологічний принцип застосування психосинтезу в роботі з РХП лише з неklasичних парадигмальних засад психологічної науки.

Попередньо нами встановлено, що психосинтетичне розуміння «Я» тотожне академічному поняттю «суб'єкт», оскільки воно цілісне, здатне до самоусвідомлення і володіє вольовою функцією, що може змінити особистість [Кучеренко, 2018: с. 96].

Розрізнення особистості (форми) та суб'єкта (сутності) лежить в основі принципу самодетермінації. Якщо особистість – це множинна форма активності «Я», то власне «Я» – це трансперсональний (в буквальному смислі – «позаособистісний») центр, здатний до усвідомлення та зміни не тільки діяльності, але й особистості як соціально-психологічного утворення (відповідно цифри «5» та «6» на рис. 1).

Таким чином, психосинтез своєрідно означив проблему самодіяльності, в якій об'єктом спрямованої активності є не предметний світ, а власне особистість. Ця своєрідність полягає в тому, що предметна діяльність та самодіяльність не беруться до уваги як різні види активності: дихотомія між ними (між зовнішньою та внутрішньою діяльністю) долається через їх узгодження, синтез.

Р. Ассаджіолі наголошував, що внутрішня діяльність зовні виглядає пасивною, хоча за своїм змістом полягає в активній роботі свідомості. «Критерій, за яким ми сьогодні оцінюємо людську діяльність, в основному зовнішній: діяльна людина визначається тим, якою вона здається на підставі видимих і матеріальних результатів своїх зусиль, таких як достаток та успіх з точки зору популярності в суспільстві. Водночас, людина з вулиці схильна думати, що усвідомлення – це пасивність, сні наяву і, врешті-решт, неефективність. Але подібна думка помилкова у зв'язку з відсутністю ґрунтового розуміння» [Assagioli, 1978: с. 7].

«Ґрунтовне розуміння» в психосинтезі досягається через здійснення вольового акту. Розгортання вольової активності від внутрішнього (самодіяльнісного) до зовнішнього (діяльнісного) вимірів є ключовим завданням не тільки в роботі з пацієнтом, але й в розвитку людини загалом, в її самореалізації. Помилково вважати, що високий рівень самосвідомості є кінцевим результатом ефективної психотерапії або навчання: розвиток волі логічно «завершує» процес цілісного розгортання «Я».

Відомо, що діяльність, як соціально-культурне явище, спрямована на створення та перетворення предметного світу і завжди є особистісною, тобто її здійснює особистість. У цьому переконливо засвідчують праці представників особистісно-діяльнісного підходу в педагогічній психології, наприклад І. Зимньої [Зимняя, 2005]. Натомість самодіяльність – це внутрішня активність свідомості, яка завжди виражається (маніфестує себе) у формі особистісної діяльності, а не замикається на своєму змісті.

Якщо самодіяльність пацієнта обмежується усвідомленням самого себе, тобто завершується на етапах самопізнання та самопроектування, то він не докладе жодних зусиль у переході до реальних змін у своїй поведінці. У цьому

психосинтез вбачає головні недоліки надмірного застосування будь-якої практики самоусвідомлення (медитації, візуалізації, фракційного аналізу тощо), якщо вона не переходить на рівень діяльності – впорядкованої та внутрішньо організованої активності особистості.

Отже, пацієнт з РХП, який «застряг» на аналітичному або регулятивному етапах, залишається в «полі свідомості», коли результати самоусвідомлення – це лише збагнення особистісних причин своєї проблеми та «бачення» шляху її вирішення як чітко означеної мети (наприклад, поступове зменшення ваги на десять кілограмів протягом півроку). Перехід від «поля свідомості» до «поля активності» (в психосинтезі частіше застосовують поняття «поле волі») – це найважчий перехід від «бачення» мети до конкретних дій, від бажання до здійснення, від свідомості до волі (відповідно цифри «4» та «9» на рис. 1). Інколи «поле активності» розвинене у пацієнта більше, ніж «поле свідомості», а тому варто вчасно встановити рівень співвідношення між цими функціональними рівнями його самодетермінації.

Дотримання режиму харчування, сну та фізичних навантажень є одним з найбільших ускладнень, які виникають у роботі з РХП після перших оглядів пацієнта. Часто пацієнти припиняють лікування, жалючись на неефективність медичної допомоги. На нашу думку, це пов'язано з тим, що дієтологічні рекомендації як заклик до вольового акту надаються без урахування аналітичного та регулятивного етапів роботи.

Ігнорування перших етапів психосинтезу призводить до неготовності пацієнта змінювати свою харчову поведінку, оскільки в свідомості вона залишається безвідносною до особистості (субособистості) як її суб'єкта (пацієнт втрачає можливість нести персональну відповідальність за поведінку, яку вимушено перекладає на лікаря). До того ж, без достатньої рефлексії себе в трансперсональному вимірі (як «Я», а не як особистості), пацієнт залишається сам на сам у боротьбі проти самого себе.

Внутрішній конфлікт між «Я» та «харчовою» субособистістю посилюється намаганням подолати її вплив без можливості вплинути на неї у відповідь. Тобто вольовий акт, спрямований на зміну харчової поведінки, блокується неусвідомленими механізмами, про що йшлося вище. Водночас пацієнти з розвинутою волею можуть досягнути бажаної мети і залишитися в зоні ризику, оскільки попередньо так і не усвідомили потребово-мотиваційні детермінанти розладу своєї особистості.

Отже, пацієнт без готовності перейти до «поля активності» так само приречений на зриви, як і пацієнт з надміру розвинутою волею, але без змін у «полі свідомості». Ось чому дієтологу важливо дотримуватися всіх етапів психосинтезу і вчасно модифікувати не тільки режим харчування, але й стежити за готовністю пацієнта до поведінкових змін за умови збалансованого розвитку свідомості та волі, тобто функцій «Я».

Р. Ассаджіолі в структурі вольового акту виділив шість функціональних процесів або послідовних стадій (варто не плутати стадії з аспектами волі, її видами та властивостями). Він зауважив, що запропонував ідеальний варіант

Psychology

здійснення акту волі, зразок його завершеності [Assagioli, 1974: с. 135-136]. Саме на цей зразок ми послідовно орієнтували пацієнтів у своїй роботі.

Нижче, у табл. 1 нами представлено досить спрощений варіант основних стадій волі у відповідності до етапів застосування психосинтезу та завдань медико-психологічної допомоги.

Наш досвід медико-психологічної допомоги засвідчив, що не всі шість стадій потребують однакових вольових зусиль пацієнта, адже деякі з них він може досягти досить легко. Наприклад, стадія планування режиму харчування (п'ята) вимагає пасивного ознайомлення з порадами дієтолога. Водночас утвердження віри у здатність регулювати свою поведінку на попередній (четвертій) стадії може супроводжуватися вольовим напруженням пацієнта в роботі з психологом.

Р. Ассаджіолі також наголошував, що у докладанні сили волі існує різниця на кожній стадії досягнення буденних завдань, наприклад, відвідування ресторану [Assagioli, 1974: с. 135-136].

Таблиця 1

Стадії вольового акту на різних етапах психосинтезу

Етапи психосинтезу	Основні завдання	Стадії вольового акту за Р. Ассаджіолі
1. Аналітичний (пізнавальний)	1) самоусвідомлення, виявлення «харчової» субособистості; 2) розвиток рефлексії в «полі свідомості»;	- задум, намір та постановка мети на основі оцінювання, мотивації та системи цінностей; - осмислення мети, визначення реальних умов її досягнення;
2. Регуляційний (трансформаційний)	3) трансформація «харчової» субособистості, проектування її ідеальної моделі; 4) розвиток навичок саморегуляції;	- вибір та прийняття позитивно сформульованого рішення; - утвердження прийнятого рішення через віру та впевненість у собі;
3. Виконавчий (діяльнісний)	5) включення ідеальної моделі харчування в діяльність; 6) розвиток нових емоційно-поведінкових навичок у «полі активності».	- планування конкретних дій, побудова деталізованої програми; - планомірне втілення програми та контроль над виконанням.

Перша стадія (стадія постановки мети) часто здійснюється пацієнтом задовго до початку лікування і в процесі психологічного супроводу включає оцінку неусвідомлених мотивів. Тут акт волі лише частково збігається з уявленнями про складну вольову дію в академічній психології. Його перша стадія не починається з імпульсу чи потягу, який переходить у свідому мету [Максименко, 2013: с. 401]. Радше навпаки: спершу людина усвідомлює задум, формулює свою мету, а вже потім досліджує приховані мотиви. Тобто в психосинтезі мотивація включає усвідомлення більш глибинних спонук, які підсилюють прагнення до мети на основі ціннісних орієнтацій (або ж призводять до формулювання альтернативної мети). Наприклад, пацієнтка з компульсивним переїданням, яка хоче схуднути та оцінила важливість такої мети, на першій стадії може усвідомити, що насправді вона переїдала внаслідок ранньої травматизації, коли їда стала домінуючим способом задоволення потреби у прийнятті та схваленні з боку родичів. Це посилює свідоме бажання нормалізувати вагу.

На другій стадії пацієнт у супроводі психолога осмислює мету стосовно всіх позитивних наслідків, які він отримає після досягнення конкретних результатів. Тут мислення та уява пацієнта поєднуються у переживанні очікуваних досягнень «тут і зараз» як трансформаційна підготовка до третьої стадії – прийняття рішення про зміну харчової поведінки. Вона може потребувати вольових зусиль, оскільки вірити у свої сили (четверта стадія) може не кожен пацієнт.

На п'ятій стадії дієтолог розробляє найбільш оптимальну програму режиму харчування з урахуванням індивідуальних особливостей пацієнта. Вона потребує значних вольових зусиль у пацієнтів з нервовою анорексією або ж у людей, що демонструють психологічні провокації, наприклад, примхливість у виборі запропонованих варіантів раціону.

Шоста стадія настає у проміжках між безпосередньою роботою лікаря-дієтолога та психолога, яка у нашому випадку здійснювалася в парі на кожній консультації. Ця стадія потребує надзвичайно великої сили волі пацієнта в повсякденній діяльності, а також розвитку її якостей, про які говорив Р. Ассаджіолі: інтенсивності, уважності, рішучості, ініціативності, організованості тощо.

У пацієнта в залежності від віку та досвіду будь-яка фаза волі може мати низький рівень розвитку, що суттєво впливає на тривалість та ефективність лікування загалом.

Висновки. Лікування розладів харчової поведінки може стати більш ефективним за умови його провадження як співпраці з професійним психологом, що надає психологічний супровід пацієнту (клієнту) одночасно з медико-консультативною роботою лікаря-дієтолога. Такий супровід спрямований на виявлення психологічних причин порушення харчової поведінки; здійснення психотерапевтичних заходів, спрямованих на розвиток особистісних, зокрема вольових, ресурсів у нормалізації харчування; підтримку зворотного зв'язку з

пацієнтом у разі виникнення зривів та інших труднощів у дотриманні дієтологічних рекомендацій.

Однією з найбільш комплексних методологій здійснення такої медико-психологічної допомоги є психосинтез, оскільки він поєднує медичні, психологічні та педагогічні науково-прикладні орієнтації, зважаючи на цілісність фізичної, особистісної та духовної природи людини як самоорганізованої системи, що прагне до вичерпного самоздійнення через поєднання зовнішніх (діяльнісних) та внутрішніх (самодіальнісних) аспектів свого «Я».

За результатами здійснення теоретичного аналізу літератури та на підставі узагальнення власного емпіричного досвіду, теоретичні засади психосинтезу представлені нами як принципи поліпсихізму та самодетермінації. Виходячи з множинної природи психічного, особистість пацієнта з РХП в психосинтезі мислиться як така, що ідентифікує себе лише з однією домінуючою субособистістю – «харчовою» і тому не здатна до самодетермінованих змін, які включають глибоке самоусвідомлення (дисидентифікацію) та здійснення вольового акту (трансформацію та досягнення ідеальної моделі).

Зважаючи на специфіку сучасної медико-психологічної допомоги, нами було враховано традиційне уявлення про чотири етапи психосинтезу, які запропонував Р. Ассаджіолі, та впроваджено індивідуальну програму для пацієнтів, що включала три етапи: пізнавальний (аналітичний), регуляційний (трансформаційний) і виконавчий (діяльнісний).

Названі етапи відповідають основним методологічним завданням психосинтезу, які спрямовані на розвиток самосвідомості, рефлексії, саморегуляції, цілепокладання та волі пацієнтів (клієнтів). З метою досягнення ними максимально можливих результатів лікування та психотерапії всі етапи психосинтезу збігалися з відповідними стадіями здійснення вольового акту, який є узагальненим алгоритмом не тільки у подоланні РХП, але й у досягненні самоактуалізації, блокування якої часто є причиною цих розладів.

У подальших наукових публікаціях ми плануємо представити результати розпочатих емпіричних досліджень, спрямованих на перевірку ефективності застосування психосинтезу в роботі з різними розладами харчової поведінки дорослих.

ЛІТЕРАТУРА

- Ассаджіолі, 2008* – Ассаджіолі Р. Психосинтез: принципы и техники. Москва : Психотерапия, 2008. 384 с.
- Зимняя, 2005* – Зимняя И. А. Педагогическая психология: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по педагогическим и психологическим направлениям и специальностям. Изд. 2-е, доп., испр. и перераб. Москва : Логос, 2005. 382 с.
- Кучеренко, 2016* – Кучеренко С. В., Задорожна Т. Ю. Метод психосинтезу в підготовці учнів дитячої музичної школи до концертних виступів. *Гуманітарний кортус*: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. Випуск 6. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 123–127.
- Кучеренко, 2018* – Кучеренко С. В. Психосинтез: теорія і практика психотерапії : навчально-методичний посібник. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2018. 296 с.

- Максименко, 2013* – Максименко С. Д., Євтух М. Б., Коваленко В. В., Цехмістер Я. В., Лазуренко О. О. Психологія та педагогіка. Підруч. для студ. ВНЗ. За ред. С. Д. Максименка. Київ : «Слово», 2013. 578 с.
- Стригин, 2014* – Стригин І. Альтернатива виживанню. Введення в психосинтез. Москва : PubMix, 2014. 170 с.
- Чепелєва, 2012* – Чепелєва Н. В. Розвиток особистості у контексті постнекласичного методологічного підходу. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 12: Психологічні науки, 2012. Вип. 37. С. 3–6.
- Шапар, 2009* – Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. Харків : Прапор, 2009. 672 с.
- Alberti, 1975* – Alberti A. The Will in Psychotherapy. Greenville, Del.: Psychosynthesis Research Foundation (Issue 35), 1975. p. 11.
- Assagioli, 1974* – Assagioli R. The Act of Will: A Guide to Self-actualisation and Self-realisation. Baltimore: Penguin Books Inc, 1974. p. 278.
- Assagioli, 1978* – Assagioli R. Martha and Mary. A Study of Outer and Inner Action. Tunbridge Wells: Sundial House, 1978. p. 36.
- Kucherenko, 2020* – Kucherenko Y., Rudnieva K. Development of Stress Resistance of Medical Multiprofile Workers by the Psychosynthesis Method. *Interdisciplinary Approaches in Peace Studies. Levels of Analysis: from Individual to General*. Editors: David Schwartz, Binyamin Gurstein, Daniel Galily. University of National and World Economy Bulgaria, Sofia: Unwe Publishing Complex, 2020. P. 167–186.
- Nguyen, 2020* – Nguyen T. Psychosynthesis, a Way of Openness. *Interdisciplinary Approaches in Peace Studies. Levels of Analysis: from Individual to General*. Editors: David Schwartz, Binyamin Gurstein, Daniel Galily. University of National and World Economy Bulgaria, Sofia: Unwe Publishing Complex, 2020. P. 122–136.
- Freud, 1975* – Sigmund Freud et C. G. Jung. Correspondance. Tome 1: 1906-1909, Traduit par R. Fivaz-Silbermann. Paris: NRF Gallimard, 1975. p. 364.

REFERENCES

- Assadzhioli, 2008* – Assadzhioli R. Psichosintez: printsipy i tekhniki. Moskva : Psichoterapiya, 2008. 384 s.
- Zimnyaya, 2005* – Zimnyaya I. A. Pedagogicheskaya psikhologiya: uchebnoye posobiye dlya studentov vuzov, obuchayushchikhsya po pedagogicheskim i psikhologicheskim napravleniyam i spetsial'nostyam. Izd. 2-ye, dop., ispr. i pererab. Moskva : Logos, 2005. 382 s.
- Kucherenko, 2016* – Kucherenko Ye. V., Zadorozhna T. Yu. Metod psikhosyntezu v pidhotovtsi uchniv dytyachoyi muzychnoyi shkoly do kontsertnykh vystupiv. *Humanitarnyy korpus: zbirnyk naukovykh statey z aktual'nykh problem filosofiyi, kul'turolohiyi, psikhoholohiyi, pedahohiky ta istoriyi*. Vypusk 6. Vinnytsya : TOV «Nilan-LTD», 2016. S. 123–127.
- Kucherenko, 2018* – Kucherenko Ye. V. Psikhosyntez: teoriya i praktyka psikhoterapiyi : navchal'no-metodychnyy posibnyk. Vinnytsya : TOV «TVORY», 2018. 296 s.
- Maksymenko, 2013* – Maksymenko S. D., Yevtukh M. B., Kovalenko V. V., Tsekhmister Ya. V., Lazurenko O. O. Psikhoholohiya ta pedahohika. Pidruch. dlya stud. VNZ. Za red. S. D. Maksymenka. Kyiv : «Slovo», 2013. 578 s.
- Strigin, 2014* – Strigin I. Al'ternativa vyzhivaniyu. Vvedeniye v psichosintez. Moskva : PubMix, 2014. 170 s.
- Chepelyeva, 2012* – Chepelyeva N. V. Rozvytok osobystosti u konteksti postneklasychnoho metodolohichnoho pidkhdou. *Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova*. Seriya 12: Psikhoholohichni nauky, 2012. Vyp. 37. S. 3–6.
- Shapar, 2009* – Shapar V. B. Psikhoholohichnyy tлумachnyy slovnyk naysuchasnishykh terminiv. Khar'kiv : Prapor, 2009. 672 s.

Ольга Ломак,
аспірантка кафедри психології,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені
Григорія Сковороди»

Olha Lomak,
PhD Student of the Department
of Psychology of SHEI
«Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University»

E-mail: olga.lomakk@gmail.com

ORCID 0000-0002-1465-3139

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ КРЕАТИВНОСТІ ТА ІННОВАЦІЙНОСТІ В ОРГАНІЗАЦІЙНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті проаналізовано проблему дослідження креативності та інноваційності в рамках організаційного контексту. Висвітлено основні підходи до визначення понять креативності та інноваційності. Обґрунтовано взаємопов'язаність цих понять через новизну як спільну характерну рису інноваційності та креативності. Визначено ключову відмінність між креативністю та інноваційністю, яка полягає в тому, що остання вимагає впровадження, прийняття та поширення; ідея також має бути актуальною, корисною та ефективною, щоб вважатися інноваційною в організаційному контексті. Охарактеризовано підходи до дослідження креативності та інноваційності на 3 рівнях: мікро (індивідуальному), мезо (командному) та макро (організаційному). Визначено типові фокуси індивідуального рівня аналізу креативності та інноваційності: мотивацію, риси особистості, цілеспрямованість, Я-концепцію, когнітивний стиль, креативну поведінку. Дослідження на командному рівні сфокусовано на аналізі структури та складу команд, командного клімату, процесів в команді та стилі лідерства. На організаційному рівні проаналізовано такі атрибути, як знання та зв'язки, організаційна структура та стратегія, розмір організації, культура, організаційний клімат, зовнішнє середовище, поширення інновацій, корпоративне підприємництво. Організаційну креативність визначено як створення цінного, корисного нового продукту, послуги, ідеї або процесу індивідами, які працюють разом у складній соціальній системі. Висвітлено взаємозв'язок прояву креативності та інноваційності на різних рівнях. Враховуючи складність цих концептів, обґрунтовано необхідність подальших емпіричних досліджень креативності та інновацій у взаємозв'язку з комплексом зовнішніх чинників.

Ключові слова: креативність, інновації, інноваційність, інноваційний потенціал, організаційна культура, когнітивний стиль, креативна поведінка.

The article analyzes the problem of studying the creativity and innovation of employees. The main approaches to defining the concepts of creativity and innovation are highlighted. The interconnectedness of these concepts through novelty as a common feature of innovation and creativity is substantiated. The key difference between creativity and innovation is identified, which is that the latter requires implementation, adoption, and dissemination. The idea also have to be relevant, useful, and effective to be considered innovative in the organizational context. Approaches to the study of creativity and innovation at 3 levels: micro (individual), meso (team), and macro (organizational) are described. The typical focus of individual level of analysis of creativity and innovation are determined: motivation, personality traits, purposefulness, self-concept, cognitive style, creative behavior. Research at the team level focuses on the analysis of team structure and composition, team climate, team processes, and leadership style. At the organizational level, attributes such as knowledge and networks, organizational structure and strategy, organization size, culture, organizational climate, environment, dissemination of innovation, and corporate entrepreneurship are analyzed. Organizational creativity is defined as the creation of a valuable, useful, new product, service, idea, or process by individuals working together in a complex social system. The relationship between manifestation of creativity and innovation at different levels is highlighted. Taking into account the complexity of these concepts, the need for further empirical research on creativity and innovation in relation to a set of external factors is justified.

Keywords: *creativity, innovations, innovativeness, innovative potential, organizational culture, cognitive style, creative behavior.*

Stating of the problem. In the nowadays dynamic and changing economy, organizations face external challenges and changes more often than ever before. Innovations in organizations are extremely important conditions for successful adaptation to these changes. Moreover, creativity and innovativeness are considered as skills that can promote human potential, self-realization, well-being, job satisfaction and engagement. Many resources are allocated to support innovations, as they are necessary for any company's sustainability, dynamism, and success. Thus, there is a great need for people who are able to work effectively in an innovative environment. Psychologists play an essential role in helping organizations increase creativity and innovations and use them more effectively, eventually leading to increased corporate success. The development of psychodiagnostic approaches that make it possible to identify and measure innovative potential is of particular relevance. However, when analyzing the problems connected to innovations, the focus is usually on economic and organizational factors, the psychological aspects are insufficiently covered. Although financial resources, the organizational environment, the management system alone do not make sense without the essential component – people who have to develop and implement innovations. Moreover, the most practically actual are researches aimed at studying not just the tendency to create and use innovations in life in general but in the organizational context. However, in most studies, personality qualities that determine the propensity to innovations are examined regardless of their applicability in the workplace.

Analyzes of the recent researches and publications. In psychology, creativity and innovations has been studied from different approaches: as a personality trait (N. Popkins, R. W. Woodman, L. F. Schoenfeldt); as a set of personality traits (F. Barron, R. B. Cattell, H. J. Eysenck, D. M. Harrington); as a property of intelligence (J. P. Guilford, E. P. Torrance); as a cognitive style responsible for the propensity to innovate (T. M. Amabile, M. Basadur, J. L. Farr, M. J. Kirton, N. West). Innovations at the workplace are considered as a process that includes idea generation (creativity) and the implementation of ideas within the workgroup or organization (N. Anderson). Farr suggests that different individual, group, and organizational factors can affect the innovation process, including the generation of ideas and their implementation, in different ways.

The article aims to define the concepts of innovation and creativity, analyze the approaches to researching the creativity and innovations of employees at different levels (individual, team, organizational) and to substantiate the importance of interlevel researches.

Description of the fundamental information. Nowadays, there is a discussion of how innovation and creativity are related. In order to develop the methods of researching creativity and innovation, it is important to consider the different definitions of creativity and innovations that can be found in the scientific literature.

Psychology

By doing this, we obtain a clearer understanding of creativity and innovations as independent constructs and relationships and differences between these concepts. Several perspectives on this issue may be found in scientific literature. Some researchers state that creativity generates innovation; others argue that innovation generates creative ideas [Man, 2001: p. 230].

Moreover, the terms innovation and creativity are often used interchangeably. In both creativity and innovation, novelty is seen as a key distinctive factor. However, the nature of innovations is adaptive, and they are usually carried out in response to unfamiliar, unexpected, or non-routine problems. Creativity, basically, does not have to have a goal. T. M. Amabile argues that creativity is the production of new relevant ideas in any field of human activity [Amabile, 1988: p. 128-133]. However, other researchers have defined it as the ability to create work that is both new (original, unexpected) and relevant (useful, adaptive), and it is this utility characteristic that provides the strongest link of innovation [Sternberg, 1999: p. 169-171].

M. Sundgren and A. Styhre define innovation as the realization of ideas in practice within a project, team, or field of science, that has been developed to achieve the project objectives [Sundgren, Styhre, 2003: p. 150].

Similarly, R. McAdam define effective business innovation as using people's creativity and processes in an organization in response to customer and market demands. These definitions mean that innovation requires the implementation of creative ideas in a way that is valuable to the organization's business requirements and the organization's technological or inventive requirements [McAdam, McClelland, 2002: p. 86-97].

The key difference between creativity and innovation is that innovation requires implementation, acceptance, and dissemination. In addition, T. M. Amabile notes that in business, to be creative, an idea must also be relevant, useful, and effective. She also believes that creativity is the first step towards innovation, which can be considered successful in implementing those novel, relevant ideas [Amabile, 1988: p. 128-133].

M. Williamson hypothesizes that innovation is a combination of individual creativity and creative organizational culture. It is hypothesized that creativity will lead to innovation under a number of favorable conditions, namely when there is the opportunity for creative self-expression and the absence of limitations, sufficient resources, and support for the development of ideas and solid internal incentives [O'Shea, Buckley, 2007: p. 101-128].

Thus, it is clear that creativity and innovation are closely connected and related concepts. They have many common features, and some researchers use the term as a synonym. Many scientists see creativity as the first step towards innovation, but they see no further role for creativity once the implementation phase begins.

For further researching of creativity and innovation, it is necessary to have a common structure for the study. Creativity and innovation can be analyzed at three different levels of micro (individual), meso (team) and macro (organizational).

Typical focuses of individual level of analysis of creativity are: motivation, personality traits, goal orientation, self-concept, cognitive style, creative behavior.

Intrinsic motivation has been identified as one major component of many creativity theories: componential model of creativity (T. M. Amabile), interactionist model of creative behavior (R. W. Woodman and L. F. Schoenfeld), interactive approach (M. Csikszentmihalyi) [Tang, 2017: p. 17].

Intrinsic motivation is characterized by a deep interest and involvement in the work, curiosity, enjoyment, or personal sense of challenge. Individuals who are extrinsically motivated are characterized by a desire to achieve goals apart from work itself, for example, receiving rewards or recognition from others. High levels of intrinsic motivation are most conducive to creativity since such motivation increases the tendency to be curious, cognitively flexible, risk-taking, and persistent in the face of barriers. Extrinsic motivation results in poor performance as they draw attention away from task performance [Tang, 2017: p. 19].

Researchers acknowledge personality traits as moderators or mediators of innovations. Locus of control, psychological femininity/masculinity, curiosity, persistence, autonomy, self-esteem, and narcissism, Big Five personality traits are considered as those which improve the level of innovativeness or personality [Woodman, Schoenfeldt, 1990: p. 280-285].

G. J. Feist researched that creative employees showed high levels of: autonomy, independence, and introversion; energy, achievements, drive, and self-confidence; openness, flexibility, imagination, and tolerance [Feist, 1999: 275-278].

Goal orientation is individuals' beliefs that serve as a motivational mechanism that influences how employee interprets and acts in achievement situations. Scientists differentiate intrinsic (learning, mastery goal orientation) from extrinsic (performance) goal orientations. Studies found that learning orientation (emphasizes personal development of competence) has a positive effect on creativity, whereas performance orientations (focuses on showing competence to external observers) has not [Tang, 2017: p. 13].

Self-concept is one's belief, perception, and evaluation of themselves. Creative self-concept is typically composed of creative self-efficacy, creative role identity, and creative self-esteem. Creative self-efficacy in the workplace is defined as employees' self-belief about the degree to which they think they are capable of being creative [Tierney, Farmer, 2011: p. 280-282].

On the individual level, creativity is also considered as a cognitive style. Cognitive style is defined as the way in which people prefer to perform mental actions. M. J. Kirton was the first to argue that people differ in continuity in their preferences for creative styles, decision-making, and problem-solving. The author argues that some people tend to adapt, and some typically innovate. Adapters usually produce a sufficient number of ideas, extending existing problem solutions. On the other hand, innovators are more likely to reconstruct a problem in an effort to change and come up with much less expected solutions [Kirton, 2001: p. 628].

E. Rogers carried out a typology of the subjects of innovation activity depending on the degree of their involvement in the process of introducing and implementing new ideas, solutions, and technologies. He highlighted that innovators who are inclined to take risks for the sake of innovation, early adopters, generally

Psychology

accepting innovations without much delay; late mass consumers, represented mainly by skeptics; slow and late, who are often conservatives [Kirton, 2001: p. 625].

A further measure of creative style has been developed by E. Selby, D. J. Treffinger, S. G. Isaksen and K. J. Lauer. They consider three dimensions of creative style relating to creative problem solving and change management. These dimensions are: orientation to change (Explorer and the Developer), the preferred manner of processing (External and Internal), preferred way of deciding (People-focused and Task-focused) [Feist, 1999: p. 283].

Creativity on the individual level is also reviewed as creative behavior. In this case, innovativeness on the individual level is considered as a part of organizational creativity. The researches show that encouraging creativity at the individual level should lead to improved creativity at the group or organization level. As a result, this improvement in a group or organizational creativity increases individual innovations. Creative behavior is determined by the complex interaction between personality and environmental attributes. Thus, it is almost impossible to study creative behavior without taking into account external influences [Tang, 2017: p. 11].

Mezo (team) level studies can be categorized into team structure and composition, team climate and processes, and leadership style. Team structure and composition focuses on team diversity. A positive association of diversity with higher performance and innovation was proved [Anderson, King, 1991: p. 17-19].

The correlation between positive team climate and innovativeness is stated. Team vision, support for innovation, task orientation, team cohesion, and participative safety – these attributes has positively correlated with team innovativeness. The authors concluded that these findings provided further support to the importance of social processes and relationships to team-level innovation [Anderson, King, 1991: p. 20-21].

The relation between the type of leadership and team-level innovations has been investigated. For example, B. M. Bass differentiated transformational leadership from transactional leadership. Transformational leaders offer a purpose that transcends short-term goals and motivates followers to reach high performance. In contrast, transactional leadership establishes an exchange-based relationship by clarifying goals, rewarding goal achievement, and by intervening only when necessary [Bass, 1999: p. 15-18].

The analysis involving over 800 teams found that transformational leadership was correlated substantially more strongly for the opening-up phase of innovation, whereas transactional leadership was more effective for idea implementation. G. R. Oldham and A. Cummings observed a positive correlation between non-controlling leadership and rated individual creativity. Somech found that participative leadership (shared decision-making by supervisor and employee) and directed leadership (providing a framework for decisions and actions) positively correlated with team innovation [Oldham, Cummings, 1996: p. 615-618].

M. A. West proposes a model of team innovation, which is affected by groups of factors that will determine the level of group innovation: Task characteristics (the specific of the task that a group performs a fundamentally influence on the work of

group, defining its structural, process, and functional requirements: group knowledge, diversity, and skills) and External demands (the external context of the group's work, for example, organizational climate, support systems, market environment, environmental uncertainty – all are likely to have a highly significant influence on team creativity and innovation implementation) [West, Altink, 1996: p. 5-8].

On the organizational level, creativity and innovation often tend to flourish when there are opportunities for exploration and autonomy and when originality is supported and valued [Amabile, 1988: p. 128-133].

R. W. Woodman, R. K. Sawyer, and R. Griffin define organizational creativity as the creation of a valuable, useful new product, service, idea, procedure, or process by individuals working together in a complex social system [Tang, 2017: p. 19].

Attempts to increase innovation in organizations have been largely based on the belief that by increasing individual creativity, and identifying and removing barriers to individual creativity, organizations can increase their ability to respond to changes in the external environment. However, the area of organizational creativity is opening new possibilities in relation to how creativity is conceived in organizations as well as in relation to the relationship of creativity and innovation [Csikszentmihalyi, 1997: p. 143].

Studies addressing resources in terms of time and money have repeatedly proven that resources available to projects are directly related to the projects' creativity levels. It was found that organizations that provide trainings and employee involvement practices, use performance-based pay systems, enable flexible working hours, emphasize job variety and autonomy, and demonstrate more human resource flexibility have higher levels of innovation [Tang, 2017: p. 20].

N. Anderson have also summarized studies and findings of other attributes such as knowledge and networks, organizational structure and strategy, organizational size, culture and climate, external environment, innovation diffusion, corporate entrepreneurship in the review of the creativity and innovation studies in organization [Anderson, Potocnik, Zhou, 2014: p. 1301].

E. C. Martins and F. Terblanche stated that organizational culture influence the creativity and innovations of employees. Culture can affect behavior through socialization. During this process, employees learn which behaviors and responses are acceptable and which are not. Norms, values, and assumptions that guide people on how to behave and how to think are developed. In this phase, individuals learn whether creative behaviors are valued [Rasulzada, 2007: p. 17].

As mentioned above, the complex of personality and environmental determinants influence creativity and innovations. Thus, it is of importance to study these concepts taking into account these external factors.

Conclusions. Managing people to promote creativity and innovation is essential if we strive to realize the full creative potential of individuals and organizations. Due to the complexity of concepts creativity and innovation, we should take into account different factors from different perspectives and levels of analysis.

Creativity and innovations should be further researched in its multi-disciplinary perspectives to advance knowledge which can help organizations in developing both individual, team, and organizational creativity and innovation, which will, in turn, increase a company's competitive advantage and advance the usefulness of research undertaken by psychologists

REFERENCES

- Amabile, 1988 – Amabile T. M. A Model of Creativity and Innovation in Organizations. *Research in Organizational Behavior*. 1988. 10. P. 123-167.
- Anderson, King, 1991 – Anderson N., King N. Managing innovation in organizations. *Leadership and Development Journal*. 1991. 12. P. 17–21.
- Anderson, Potocnik, Zhou, 2014 – Anderson N., Potocnik K., Zhou J. Innovation and creativity in organizations a state-of-the-science review, prospective commentary, and guiding framework. *Journal of Management*. 2014. 40 (5). P. 1297–1333.
- Bass, 1999 – Bass B. M. Two decades of research and development in transformational leadership. *European Journal of Work and Organizational Psychology*. 1999. 8 (1). P. 9–32.
- Csikszentmihalyi, 1997 – Csikszentmihalyi M. Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention. New York : Harper Perennial, 1997.
- Feist, 1999 – Feist G. J. The influence of personality on artistic and scientific creativity. *Handbook of Creativity*. New York : Cambridge University Press, 1999. P. 273–296.
- Kirton, 1976 – Kirton M. Adaptors and innovators: A description and measure. *Journal of Applied Psychology*. 1976. 61 (5). P. 622–629.
- Man, 2001 – Man J. Creating Innovation. *Work Study*. 2001. 50 (6). P. 229–233.
- McAdam, McClelland, 2002 – McAdam R., McClelland J. Individual and team-based idea generation within innovation management: organisational and research agendas. *European Journal of Innovation Management*. 2002. 5 (2). P. 86-97.
- Oldham, Cummings, 1996 – Oldham G. R., Cummings A. Employee creativity: Personal and contextual factors at work. *Academy of Management Journal*. 1996. 39 (3). P. 607–634.
- O'Shea, Buckley, 2007 – O'Shea D., Buckley F. Towards an integrative model of creativity and innovation in organisations: A psychological perspective. *Irish Journal of Psychology*. 2007. 28 (3/4). P. 101–128.
- Rasulzada, 2007 – Rasulzada F. Organizational creativity and psychological well-being. Retrieved from http://www.farida.se/Farida_Rasulzada_book.pdf
- Sternberg, Lubart, 1999 – Sternberg R. J., Lubart T. I. The concept of creativity: Prospects and paradigms. *Handbook of creativity*. 1999. P. 3-15.
- Sundgren, Styhre, 2003 – Sundgren M., Styhre A. Creativity – A Volatile Key of Success? *Creativity and Innovation Management*. 2003. 12 (3). P. 145- 161.
- Tierney, Farmer 2011 – Tierney P., Farmer S. M. Creative self-efficacy development and creative performance over time. *Journal of Applied Psychology*. 2011. 96 (2), P. 277–293.
- Tang, 2017 – Tang M. Creativity and Innovation: Basic Concepts and Approaches. *Handbook Of The Management Of Creativity And Innovation: Theory And Practice* / edited by M. Tang and C. H. Werner. 2017. P. 3-32.
- West, Altink, 1996 – West M. A., Altink W. M. M. Innovation at work: Individual, group, organisational and socio-historical perspectives. *European Journal of Work and Organizational Psychology*. 1996. 5 (1). P. 3–11.
- Woodman, Schoenfeldt, 1990 – Woodman R. W., Schoenfeldt L. F. An interactionist model of creative behaviour. *The Journal of Creative Behavior*. 1990. 24 (4). P. 279–290.

Валентина Поуль,
кандидат психологічних наук,
доцент, завідувач кафедри
психології та розвитку
особистості Донецького обласного
інституту післядипломної
педагогічної освіти

E-mail: poul@ippo.dn.ua
ORCID 0000-0002-9010-3841

Valentyna Poul,
Ph.D. (Psychology), Associate
Professor, chair of the Department of
the Psychology and the Development
of Personality Donetsk Regional
Institute for Postgraduate
Pedagogical Education

Ірина Волженцева,
доктор психологічних наук,
професор, академік Української
технологічної академії (УТА),
професор кафедри психології та
кафедри психології і педагогіки
дошкільної освіти ДВНЗ
«Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені
Григорія Сковороди»

E-mail: iv.volzhenitseva@gmail.com
ORCID 0000-0003-0458-531X

Iryna Volzhentseva,
Doctor of Psychological Sciences,
Professor, Academician of the
Ukrainian Technological Academy
(UTA), Professor of the Department of
Psychology and the Department of
Psychology and Pedagogy of
Preschool Education of SHEI
«Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University»

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ОСОБИСТОСТІ: ПОГЛЯД У КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЛЬНОГО ПІДХОДУ

У статті розглянуто питання психолого-педагогічного супроводу особистості крізь особливості діяльнісного, компетентнісного, комплексного, інтегрованого підходів. Окреслено сутність поняття «психолого-педагогічного супроводу дитини» з позицій аналізу: реформування освіти при її орієнтації на діяльнісний підхід до організації освітнього процесу; спрямованості на освітній результат – набуття життєвої компетентності – через призму компетентнісного підходу; забезпечення якості освітньої діяльності в сучасній «Новій українській школі», запровадження інклюзивної освіти та ІТ-технологій, продовження військового конфлікту та інші, в яких опинилися заклади освіти, засобами комплексного підходу; оновлення змісту освіти в напрямку інтеграції освітніх галузей та інтеграції особистісного досвіду в межах інтегрованого підходу. Висвітлені проблеми на розвиток особистості дитини в сучасному освітньому середовищі та її психолого-педагогічний супровід потребують єдиного, цілісного погляду на їх вирішення для розвитку інтегрального компетентності, тобто сформованості такого кваліфікаційного рівня, який виражає основні компетентнісні характеристики щодо результатів навчання та професійної діяльності, що сприяє гармонійному повноцінному життю в суспільстві й успішній самореалізації. Здійснено теоретичне обґрунтування запровадження психолого-педагогічного супроводу особистості дитини в освітньому середовищі в умовах реформування системи освіти в контексті інтегрального підходу. Представлено особливості психолого-педагогічного супроводу особистості дитини в освітньому середовищі в контексті інтегрального підходу, що включають єдність і цілісність у рівнях взаємодії, підходах, формах та технологіях його здійснення.

Ключові слова: психолого-педагогічний супровід, інтегральний підхід, інтегральна компетентність, особистість дитини.

The article considers the issue of psychological and pedagogical support applying practical, competent, complex, integrated approaches. The essence of meaningful conceptual definition of «psychological and pedagogical child support» has been outlined based on analysis: reforming education focusing on the practical approach to the organization of the educational process; the devotion to the educational result – the acquisition of life competence – through the prism of the competent approach; the quality maintenance to the educational activities in modern «New Ukrainian School», the introduction of inclusive education, the continuation of military conflict and others, which influence educational institutions by means of integrated approach; updating the content of education according the integration of educational sectors and personal experience within the integrated approach. The submitted problems on the child personality development in the modern educational environment and the psychological and pedagogical support require a single, holistic view of their solving for the development of the integral competence, which means forming such a qualification level that expresses the main competence characteristics, contributes to a harmonious full life in society and successful self-realization. Theoretical substantiation of the integral approach to psychological and pedagogical support of the child's personality in the educational environment has been carried out under the conditions of educational reformation. The peculiarities of the psychological and pedagogical supervision have been represented considering the integral approach, which includes both the unity and the integrity in relation with interaction, approaches and performing technologies.

Keywords *psychological and pedagogical support, integrated approach, integral competence, child's personality.*

Постановка проблеми. Важко переоцінити перспективність пошуку шляхів та ресурсів у створенні освітнього середовища, яке б задовольняло практично потреби кожної дитини в розвитку її життєздатності, вміння не тільки адаптуватися до постійних змін сучасного суспільства, а й розвиватися в ньому та досягати успіху. У новітніх умовах нестабільної економіки, військового конфлікту, стрімкого розвитку ІТ-технологій та зростання навантаження на нервову систему й психіку особистості важливим залишається питання її психолого-педагогічного супроводу, що охоплює всі сфери розвитку та діяльності дитини, тобто являє собою інтегральний підхід.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковцями висвітлювалися окремі важливі аспекти психологічного та педагогічного супроводу (далі ППС), а саме: виховання і розвитку дітей дошкільного віку (А. Богуш, Л. Калмикова, В. Кузьменко та ін.); становлення особистості школяра в освітньому просторі (О. Зінченко, А. Жукова, К. Левченко, В. Мальцева, В. Панок та ін.); особистісного розвитку в онтогенезі та в професійно-технічній освіті (О. Попова); дітей з ООП в освітньому процесі (І. Гусева, Ж. Левшунова, І. Луценко, І. Омельченко та ін.); студентів (А. Воронцова, Т. Коростіянець, Г. Меднікова та ін.) та студентів з ООП (М. Савчин, К. Чупіна). Увага вчених також зверталася на ППС батьків (Р. Овчарова) та батьків, що виховують дітей з ООП (О. Зайцева); супровід сімей, що мають проблемних дітей (М. Мушкевич); на ППС освітнього процесу (О. Байєр, М. Бітянова, О. Єрмоменко, Р. Хусаїнова та ін.) та інклюзивної освіти в цілому (Г. Афузова, А. Обухівська та ін.). Також досліджувалися питання психологічного супроводу особистісного розвитку дорослих (О. Коваленко та ін.), становлення особистості психолога (О. Козирева, Н. Тонишева та ін.) та педагогічних працівників (О. Павлова) та ін.

Більшість науковців розглядають ППС як систему професійної діяльності психолога, пропонують різні новації, водночас, найменш представленим залишається інтегральний підхід до висвітлення питання ППС розвитку особистості дитини в постійно-змінних умовах освітнього середовища в сучасних реаліях запровадження Нової української школи.

Формулювання цілей статті. Мета статті – здійснити теоретичне обґрунтування запровадження інтегрального підходу до психолого-педагогічного супроводу особистості дитини в освітньому середовищі в умовах реформування системи освіти.

Виклад основного матеріалу. Впровадження концепції «Нова українська школа» вимагає максимально сприяти підготовці дитини до життя та діяльності в ХХІ столітті, надання допомоги в життєвому самовизначенні, цілісній самореалізації, тобто формуванні її життєвих компетентностей, необхідних для успішної самореалізації у житті, навчанні та праці [*Концепція НУШ, 2016: с. 14*]. Сприяти трактується як: 1) позитивно впливати на щось..., 2) створювати відповідні умови для здійснення, виконання чого-небудь, 3) подавати допомогу в чому-небудь, 4) створювати, викликати бажання виконувати яку-небудь дію тощо [*Великий тлумачний словник..., 2005: с. 1377*]. Система такого сприяння особистості, тобто її супроводу, розглядається у різних підходах: діяльнісний, компетентнісний, комплексний, інтегрований.

Насамперед, реформування освіти відбувається при орієнтації на *діяльнісний підхід* до організації освітнього процесу. Означений підхід визначає спрямованість на розвиток умінь і навичок особистості, застосування на практиці здобутих знань із різних навчальних предметів, успішну адаптацію людини в соціумі, професійну самореалізацію, формування здібностей до колективної діяльності та самоосвіти [*Державний стандарт..., 2011: с. 2*]. У психології діяльнісний підхід розроблявся С. Рубінштейном, О. Леонтьєвим, Р. Лурією, П. Гальперіним, Д. Ельконіним, О. Запорожцем, Б. Ананьєвим та ін. У межах означеного підходу ППС дитини та дорослого в умовах освітнього процесу розглядається як: 1) дії, спрямовані на допомогу, підтримку школяра у вирішенні ним завдань розвитку, навчання, виховання, соціалізації [*Психологическое сопровождение..., 2020: с. 6*]; 2) система заходів, дій, спрямованих на створення умов для оптимального розвитку людини, яка знаходиться у конкретних умовах життя, і являє собою сукупність підходів, змісту, форм і методів навчання на різних життєвих етапах [*Психологічний супровід..., 2019: с. 6*].

Отже, формування життєвого досвіду через різні види діяльності дає підґрунтя до створення фундаменту успішності особистості через її діяльнісну самореалізацію в умовах нової соціальної ситуації розвитку і забезпечує освітній результат – набуття життєвої компетентності.

На думку вітчизняних науковців *компетентнісний підхід* є одним із ключових чинників, що сприяє модернізації змісту освіти. Національна академія педагогічних наук України активно здійснює фундаментальні дослідження, що пов'язані з упровадженням компетентнісного підходу в усіх ланках освіти

Psychology

(І. Бех, Н. Бібік, А. Богуш, Л. Ващенко, І. Єрмаков, В. Луговий, О. Овчарук, Т. Піроженко, О. Пометун та ін.). Ученими визначається, що утвердження компетентнісного підходу в науці, уже сьогодні проявляється в посиленні її здатності: 1) теоретично та емпірично описувати, пояснювати та передбачати результати освіти; 2) науково-методологічно забезпечувати її вимірювану якість; 3) створювати науково обґрунтовані засади для розроблення методів і технологій ідентифікації, стандартизації, досягнення, оцінювання результатів. [Компетентнісний підхід..., 2014: с. 7]. У шкільній практиці компетентнісний підхід визначається як спрямованість навчально-виховного процесу на досягнення результатів, якими є ієрархічно підпорядковані ключова, загальнопредметна і предметна (галузева) компетентності [Державний стандарт..., 2011: с. 2].

Впровадження компетентнісного підходу, на думку О. Савченко, має бути системним і багатовимірним процесом, який цілеспрямовує всі компоненти освітнього процесу на особистісно-діяльнісну, результатну освіту, стимулює педагогів з позицій актуальних і перспективних потреб розвитку дитини до осучаснення своєї підготовки, залучення кожного учня до особистісно значущого, успішного навчання, розвитку позитивного мислення і відповідальної поведінки [Компетентнісний підхід..., 2014: с. 48-49], тобто створення відповідних умов в освітньому середовищі. З позиції компетентнісного підходу ППС особистості вченими розглядається як: 1) допомога суб'єкту в прийнятті рішення в ситуаціях життєвого вибору та складний процес взаємодії супроводжуючого і супроводжуваного, результатом якого є прогрес у розвитку дитини [Казакова, 1998: с. 2]; 2) це система професійної діяльності психолога, педагогічної спільноти, спрямованої на створення соціально-психологічних умов для успішного навчання та психологічного розвитку дитини в ситуаціях шкільної взаємодії [Бітянова, 1997: с. 20]; 3) як допомога педагогу в формуванні орієнтаційної основи власного розвитку, в структурному перетворенні себе, в актуалізації особистісного потенціалу, в формуванні відповідальності за себе і результати діяльності, в здатності людини ставати і виступати на всій дистанції розвитку справжнім суб'єктом власного життя [Попова, 2013: с. 1] тощо.

Сьогоднішня ускладнено тим, що життєва ситуація (реформування освіти, запровадження інклюзивної освіти, продовження військового конфлікту), в якій опинилися заклади освіти, триває і важко передбачити час та спосіб її розв'язання. Відповідно стає актуальним комплексний підхід, що розроблявся Б. Ананьєвим, В. Бехтерєвим, Н. Логіною та ін., що забезпечує якість освітньої діяльності в поєднанні вищезазначених підходів у спільній діяльності всіх фахівців.

З позиції комплексного підходу ППС визначається як: 1) комплекс взаємопов'язаних і цілеспрямованих педагогічних дій, що реалізуються в ситуаціях особистісного розвитку і розвитку в ході освітнього процесу; взаємодія суб'єктів супроводу [Раскалинос, 2016: с. 13]; 2) комплексна система заходів з організації освітнього процесу та розвитку дитини, передбачена

індивідуальною програмою розвитку [Закон України..., 2017: с. 82]; 3) як комплексний процес надання психологічної допомоги психічно здоровим людям на етапі виникнення труднощів їх функціонування, що об'єднує більшість методів, форм, засобів психологічної діяльності, спрямованих на особистість та її середовище, на зміни ставлення до себе й інших, на розширення знань за допомогою навчального досвіду, розвиток навичок самостійного виконання певної діяльності для задоволення поточних і майбутніх потреб [Мушкевич, 2019]. Засобом реалізації цього підходу визначають технологію психологічного супроводу, що включає комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених заходів, представлених різними технологіями, які здійснюються усіма суб'єктами цілісного педагогічного процесу з метою забезпечення оптимальних соціально-психологічних умов для збереження психічного здоров'я і повноцінного розвитку особистості дитини [Овчарова, 2003: с. 8].

Сучасне оновлення змісту освіти у напрямку інтеграції освітніх галузей спрямовує дослідження науковців на розробку *інтегрованого підходу* в галузі знань (внутрішнього та міжпредметного характеру) (Л. Гриценко, І. Козловська, М. Пак та ін.), у поєднанні діяльнісного та компетентнісного підходів в освітній діяльності, що включає зміст, методику та організацію освіти в загальній середній (В. Загвязинський, В. Леднев, Н. Божко та ін.) та вищій освіті (О. Барановська, Л. Дольнікова, Н. Євтушенко, Л. Мисик, І. Савка та ін.), інтеграції особистісного досвіду (О. Музика, М. Савіна та ін.), формуванні готовності педагогів до розвитку учнів (О. Антонова, О. Ващук та ін.).

Інтеграція – це об'єднання в ціле будь-яких окремих частин; об'єднання та координація різних частин цілісної системи; процес упорядкування, узгодження та об'єднання структур і функцій у цілому організмі [Великий тлумачний словник..., 2005: с. 508]. У психології інтеграція розглядається як ознака автентичної особистості, яка усвідомлює свої потреби та бере відповідальність за їх реалізацію, узгоджує свої бажання з наявними можливостями, вибудовує своє «Я – ідеальне», яке узгоджено з «Я – реальним» [Приходько, Юрченко, 2012].

Однак, реалізація ППС у сучасній школі при впровадженні нових інтегрованих освітніх галузей викликає ряд проблемних питань, що потребують системного аналізу та подальшого вирішення. Найактуальніші серед них: 1) орієнтація освітньої діяльності саме на індивідуально-вікові потреби кожної дитини, а не дитини на зміст освіти; 2) зміна ставлення учнів та педагогів до якості викладання нових інтегрованих дисциплін, що в перспективі стимулює потребу в самоосвітній діяльності; 3) формування в учасників освітнього процесу мобільної адаптації до швидких та інтенсивних комунікацій у різних сферах інформаційного освітнього простору, військового конфлікту та ін.; 4) розвиток та вдосконалення ключових компетентностей освоєння та ефективного запровадження нових технологій впродовж життя.

Науковцями та практиками також звертається увага на проблеми, насамперед, до яких можна віднести: 1) неузгодженість вимог між рівнями освіти, що зумовлює негативні психологічні наслідки, які стосуються не лише

психологічного комфорту навчання, а й порушення адаптації та поведінки дитини при переході від попередньої до наступної ланки освіти; 2) забезпечення якісного ППС особистості при відсутності у закладах освіти практичних психологів; 3) відсутність усвідомлення значущості такого супроводу для особистісного розвитку; 4) потреба у нових підходах до зміни ставлення учасників освітнього процесу до себе, до якості викладання освітніх галузей та освітнього середовища, що стимулює потребу в самоосвітній діяльності, підтримці та супроводу власного становлення. Їх вирішення потребує єдиного, цілісного погляду на розвиток особистості та її ППС у контексті *інтегрального підходу*.

Поняття «інтегральний» визначається як нерозривно зв'язаний, суцільний, єдиний [*Великий тлумачний словник...*, 2005: с. 508]. Підґрунтя інтегральної психології було закладено К. Уїлбером, який представив модель базових рівнів свідомості (тіло, розум, душа, дух), через рівні (хвилі) яких проходить безліч різних ліній розвитку (когнітивного, морального, естетичного, афективного, потреб особистості, її самототожність, перспективи тощо). Завдання інтегральної психології – простежувати розгортання всіх цих хвиль і потоків у будь-якому конкретному індивіді [*Уїлбер, 2004: с. 143*]. Надалі цей підхід дістав певного поширення у різних сферах, зокрема: освіти (М. МакДоналд & К. Спенс, М. Мартіно, М. Шмідт, Ш. Есбйорн-Харгенс), психології (Дж. Буркхарт, Р. Єслук, С. Лу Голін, Е. Інгерсолл), психолінгвістики (Т. Вінтон, Д. Співак) тощо.

Інтегральний підхід у психології Г. Бревде розглядає як систему, що спирається на принцип єдності теорій, концепцій, моделей, методів, умінь і навичок, які ведуть особистість до цілісності – єдності зі світом і з собою, зменшення конфліктності, роздробленості свідомості, переживань, поведінки, і, як наслідок, до гармонійного повноцінного життя і успішної самореалізації [*Бревде, 2007*]. Відповідно, сучасна Національна рамка кваліфікацій визначає *інтегральну компетентність* як узагальнений опис кваліфікаційного рівня, який виражає основні компетентнісні характеристики рівня щодо результатів навчання та/або професійної діяльності [*Про затвердження Національної...*, 2019: с. 2], а сучасні програми підготовки фахівців – як здатність вирішувати складні завдання і проблеми у процесі навчання та професійної діяльності, що передбачає проведення досліджень та/або здійснення інновацій і характеризується комплексністю та невизначеністю умов і вимог [*Про затвердження стандарту...*, 2019: с. 5].

Отже, ППС особистості дитини в освітньому середовищі потребує оновленого погляду в межах інтегрального підходу, особливості якого представлено на рис. 1. По-перше, суб'єктами ППС є діти, їх однолітки, батьки, педагоги різного фаху, працівники психологічної служби, які здатні надати підтримку власне собі та іншим учасникам освітнього процесу з урахуванням своїх можливостей та індивідуальних особливостей. По-друге, означену підтримку вони можуть здійснювати на різних рівнях взаємодії: особистісному (сама дитина, батьки, педагоги, психолог можуть здійснити таку підтримку до

себе особисто); родинному (підтримку здійснюють батьки до дітей і навзаєм), партнерському (кожен із учасників освітнього процесу може сприяти підтримці близьких друзів, колег, які перебувають в освітньому середовищі та поза його межами тощо), колективному (суб'єкти освітнього процесу здійснюють супровід та підтримку один одного в межах своєї референтної групи/класу, спільноти свого закладу освіти та у соціумі (за межами своєї спільноти)).

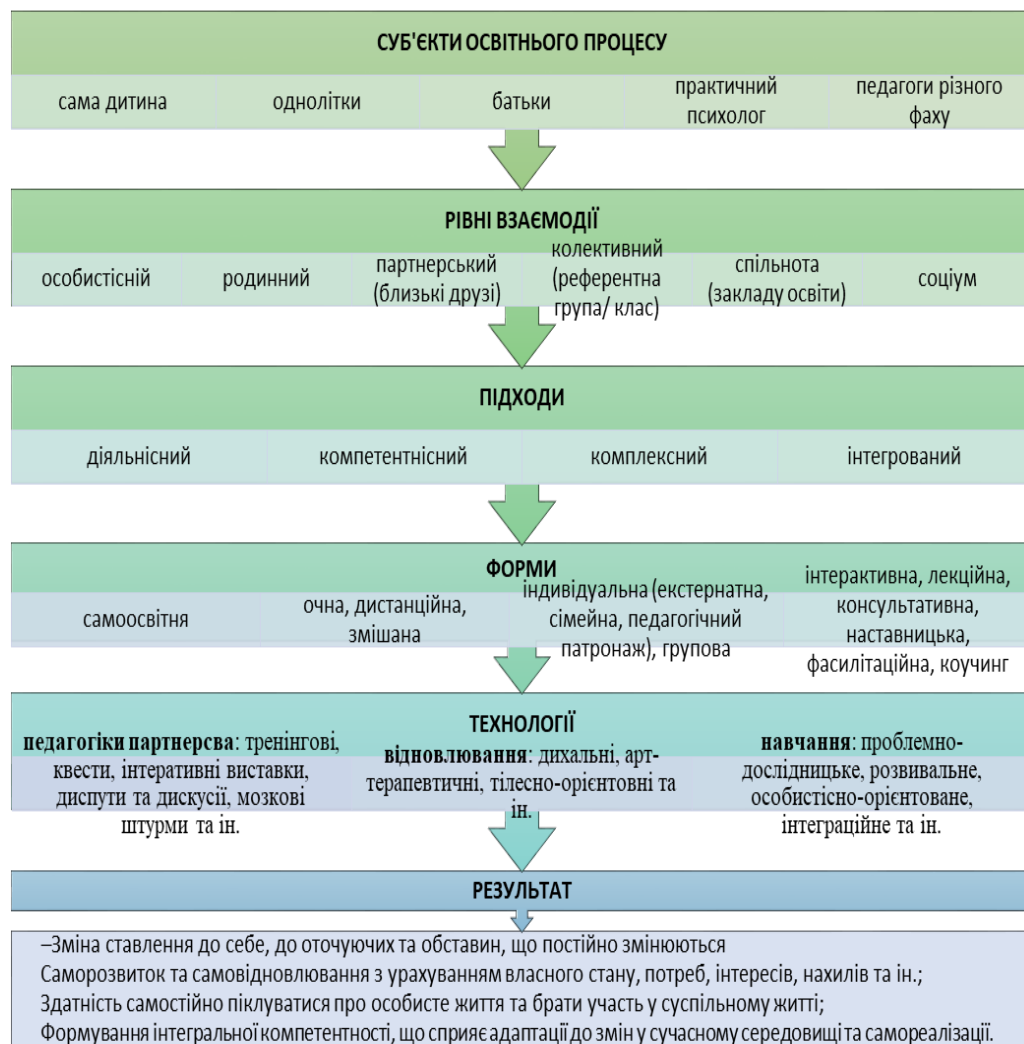

Рис. 1. Особливості психолого-педагогічного супроводу особистості дитини в освітньому середовищі в контексті інтегрального підходу.

По-третє, ППС з точки зору інтегральності передбачає в своїй реалізації єдність діяльнісного, компетентнісного, комплексного та інтегрованого підходів. По-четверте, такий супровід окреслює єдність та цілісність у формах його здійснення (див. рис. 1). По-п'яте, реалізація означеного супроводу можлива за умови використання технологій, цілісність яких визначається можливістю: 1) застосування особистістю (дитина, педагоги, батьки) до себе та до оточуючих у будь-яких життєвих обставинах, 2) є доступними та зручними у використанні для всіх суб'єктів освітнього процесу, 3) гнучкими (базуються на врахуванні ціннісних орієнтацій кожної особистості у вирішенні проблем), 4) ефективними (мають позитивний вплив на психосоціальне благополуччя особи не тільки в типових життєвих і проблемних ситуаціях, а й у ситуативних нетипових проблемах, які при цьому виникають); 5) вимагають практики їх активного застосування, 6) визначені у часі (мають конкретні терміни щодо їх навчання), 7) їх навчання може відбуватися на різних рівнях взаємодії і в різних формах.

Результатом ППС на засадах інтегрального підходу є зміна ставлення до себе, до оточуючих та обставин, що постійно змінюються; саморозвиток та самовідновлювання з урахуванням власного стану, потреб, цінностей та ін.; сформованість здатності самостійно піклуватися про особисте життя та брати участь у суспільному житті, інтегральній компетентності, що сприяє адаптації до змін у сучасному середовищі та самореалізації.

Висновки. Здійснена спроба теоретичного обґрунтування запровадження ППС особистості дитини в контексті інтегрального підходу розкриває його особливості, які визначаються єдністю і цілісністю в рівнях взаємодії суб'єктів освітнього процесу, підходах, формах та технологіях його запровадження. Означений супровід розглядається як нерозривно зв'язана взаємодія всіх учасників освітнього процесу, що спрямована на створення та підтримку такого середовища, в якому кожна особистість набуває здатність до свідомого життєвого вибору та отримання досвіду визначення та успішного вирішення різноманітних життєвих ситуацій, що стають на шляху її самореалізації, провадження набутого досвіду, здобуття освіти впродовж життя та соціалізації в соціумі; і в подальшому потребує розробки моделі та алгоритму його впровадження в сучасний постійно-змінний освітній процес.

ЛІТЕРАТУРА

- Битянова, 1997 – Битянова М. Р. Организация психологической работы в школе. Москва : Совершенство, 1997. 298 с.
- Бревде, 2007 – Бревде Г. Интегральная психология – специфика направления и подготовка специалистов. *Психологическая газета*. 2007. Режим доступу: <https://psy.su/feed/2078/>
- Великий тлумачний словник..., 2005 – Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 [уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ; Ірпінь : Перун. 2005. VIII. 1728 с.
- Державний стандарт..., 2011 – Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Постанова КМ України від 23.11.2022 №1392. Режим доступу: <https://cutt.ly/MEWEBeR>
- Закон України..., 2017 – Закон України «Про освіту». Відомості Верховної Ради (ВВР). 2017. № 38-39. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- Казакова, 1998 – Казакова Е. И. Четыре тенденции и другие проблемы сопровождения. *Школьный психолог*. 1998. № 48. С. 2-3.

- Компетентнісний підхід..., 2014* – Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації. Матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., м. Київ: [у 2 ч.]. Ч. 1 / Нац. акад. пед. наук України; [редкол.: В. Г. Кремень, В. І. Луговий, О. І. Ляшенко та ін.]. Київ: Ін-т обдарованої дитини НАПН України, 2014. 370 с.
- Концепція НУШ, 2016* – Концепція нової української школи. Рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 27.10.2016. Київ: 2016. 40 с. Режим доступу: <https://cutt.ly/7hMbLxj>
- Мушкевич, 2019* – Мушкевич М. І. Психологічний супровід сімей, що мають проблемних дітей: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 456 с.
- Овчарова, 2003* – Овчарова Р. В. Практическая психология образования: учеб. пособие для студ. психол. фак. университетов. Москва: Издательский центр «Академия», 2003. 448 с.
- Попова, 2013* – Попова О. С. Психологическое сопровождение развития личности учащихся в процессе профессионально-технического и среднего специального образования: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. Москва, 2013. 44 с.
- Про затвердження Національної..., 2019* – Про затвердження Національної рамки кваліфікацій. Постанова КМ «Про внесення змін у додаток до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій» від 23 листопада 2011 р. № 1341» від 12 червня 2019 р. № 509. Режим доступу: <https://cutt.ly/4EWE31I>
- Про затвердження стандарту..., 2019* – Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» для другого (магістерського) рівня вищої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України від 24.04.2019 № 564. Київ, 2019. 13 с.
- Психологічний супровід ..., 2019* – Психологічний супровід особистісного розвитку дорослих: подолання професійних криз та особистісних дисгармоній / Коваленко О. Г., Павлик Н. В., Становських З. Л., Бастун М. В. Київ, 2019. 167 с.
- Психологическое сопровождение..., 2020* – Психологическое сопровождение детей с особыми потребностями: учебное пособие / Н.В. Басалаева, Т.В. Казакова, Ж.А. Левшунова; [ред. Ж. А. Левшунова]. Красноярск: Сиб. федер. ун-т, 2020. 77 с.
- Приходько, Юрченко, 2012* – Приходько Ю., Юрченко В. Психологічний словник-довідник: навч. посіб. Київ: Каравела, 2012. 328 с. Режим доступу: <https://cutt.ly/MEQuSwD>
- Раскалинос, 2016* – Раскалинос В. Н. Психолого-педагогическое сопровождение образовательного процесса. *Вектор науки ТГУ. Серия: Педагогика, психология*. 2016. № 4 (27). С. 11-15.
- Уилбер, 2004* – Уилбер К. Интегральная психология: Сознание, Дух, Психология, Терапия [пер. с англ. под ред. А. Киселева]. Москва: ООО «Издательство АСТ» и др., 2004. [4]. 412 с.

REFERENCE

- Bityanova, 1997* – Bityanova M. R. Organizatsiya psihologicheskoy raboty v shkole. Moskva: Sovershenstvo, 1997. 298 s.
- Brevde, 2007* – Brevde G. Integralnaya psihologiya – spetsifika napravleniya i podgotovka spetsialistov. *Psihologicheskaya gazeta*. 2007. Rezhim dostupu: <https://psy.su/feed/2078/>
- Velykyi tlumachnyi slovnyk..., 2005* – Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy: 250000 [uklad. ta holov. red. V. T. Busel]. Kyiv; Irpin: Perun. 2005. VIII. 1728 s.
- Derzhavnyi standart ..., 2011* – Derzhavnyi standart bazovoi i povnoi zahalnoi serednoi osvity. Postanova KM Ukrainy vid 23.11.2022 №1392. Rezhym dostupu: <https://cutt.ly/MEWEBeR>
- Zakon Ukrainy..., 2017* – Zakon Ukrainy «Pro osvitu». Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR). 2017. № 38-39. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- Kazakova, 1998* – Kazakova E. I. Chetyre tendentsii i drugie problemyi soprovozhdeniya. *Shkolnyiy psiholog*. 1998. № 48. S. 2-3.
- Kompetentnisnyi pidkhd..., 2014* – Kompetentnisnyi pidkhd v osviti: teoretichni zasady i praktyka realizatsii. Materialy metodol. seminaru 3 kvit. 2014 r., m. Kyiv: [u 2 ch.]. Ch. 1 / Nats. akad. ped. nauk Ukrainy; [redkol.: V. H. Kremen, V. I. Luhovyi, O. I. Liashenko ta in.]. Kyiv: In-t obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy, 2014. 370 s.
- Kontseptsiiia NUSH, 2016* – Kontseptsiiia novoi ukrainskoi shkoly. Rishennia kolehii Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 27.10.2016. Kyiv: 2016. 40 s. Rezhym dostupu: <https://cutt.ly/7hMbLxj>
- Mushkevych, 2019* – Mushkevych M. I. Psykholohichniy suprovit simey, shcho maiut problemnykh ditey: monohrafiia. Lutsk: Vezha-Druk, 2019. 456 s.
- Ovcharova, 2003* – Ovcharova R. V. Prakticheskaya psihologiya obrazovaniya: ucheb. posobie dlya stud. psihol. fak. universitetov. Moskva: Izdatelskiy tsentr «Akademiya», 2003. 448 s.

Psychology

- Popova, 2013* – Popova O. S. Psihologicheskoe soprovozhdenie razvitiya lichnosti uchashihsya v protsesse professionalno-tehnicheskogo i srednego spetsialnogo obrazovaniya : avtoref. dis. ... d-ra psihol. nauk : 19.00.07. Moskva, 2013. 44 s.
- Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ...*, 2019 – Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ramky kvalifikatsii. Postanova KM «Pro vnesennia zmin u dodatok do postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ramky kvalifikatsii» vid 23 lystopada 2011 r. № 1341» vid 12 chervnia 2019 r. № 509. Rezhym dostupu: <https://cutt.ly/4EWE3fI>
- Pro zatverdzhennia standartu...*, 2019 – Pro zatverdzhennia standartu vyshchoi osvity za spetsialnistiu 053 «Psihologhiia» dlia druho (mahisterskoho) rivnia vyshchoi osvity. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 24.04.2019 № 564. Kyiv, 2019. 13 s.
- Psykhologichnyi suprovid ...*, 2019 – Psykhologichnyi suprovid osobystisnoho rozvytku doroslykh: podolannia profesiinykh kryz ta osobystisnykh dysharmonii / Kovalenko O. H., Pavlyk N. V., Stanovskyykh Z. L., Bastun M. V. Kyiv, 2019. 167 s.
- Psihologicheskoe soprovozhdenie...*, 2020 – Psihologicheskoe soprovozhdenie detey s osobyimi potrebnostyami: uchebnoe posobie / N. V. Basalaeva, T. V. Kazakova, Zh. A. Levshunova; [red. Zh. A. Levshunova]. Krasnoyarsk : Sib. feder. un-t, 2020. 77 s.
- Prykhodko, Yurchenko, 2012* – Prykhodko Yu., Yurchenko V. Psykhologichnyi slovnyk-dovidnyk : navch. posib. Kyiv : Karavela, 2012. 328 s. Rezhym dostupu: <https://cutt.ly/MEQuSwD>
- Raskalinos, 2016* – Raskalinos V. N. Psihologo-pedagogicheskoe soprovozhdenie obrazovatel'nogo protsessa. *Vektor nauki TGU*. Seriya : Pedagogika, psihologiya. 2016. № 4 (27). S. 11-15.
- Uilber, 2004* – Uilber K. Uilber K. Integral'naya psihologiya: Soznanie, Duh, Psihologiya, Terapiya [per. s angl. pod red. A. Kiseleva]. Moskva : OOO «Izdatelstvo ACT» i dr., 2004. [4]. 412 s.

УДК 159.98:[364.658:004-051

DOI 10.31470/2308-5126-2020-44-1-132-139

Ганна Рук,
магістрантка
факультету психології
Київського національного
університету імені
Тараса Шевченка

Hanna Ryk,
student of the Faculty
of Psychology
Kyiv National
Taras Shevchenko
University

E-mail: gannaryk@gmail.com

ORCID 0000-0002-5552-8019

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПРОФЕСІЙНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ СФЕРИ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті проаналізовано проблему взаємозв'язку професійного благополуччя та організаційної лояльності фахівців ІТ-сфери в Україні. Визначено поняття «професійне благополуччя» як психологічний стан працівника, пов'язаний з ефективністю і продуктивністю його праці; поняття «організаційна лояльність» як емоційна прив'язаність, ідентифікація з нормами та цінностями організації, прийняття цілей, надмірна робота в інтересах компанії. Досліджено професійне благополуччя за методикою «Професійне благополуччя» К. І. Рут (показники: автономність в професійній діяльності, компетентність, професійне зростання, позитивні стосунки в колективі, професійні цілі, прийняття себе як професіонала, загальний показник); та організаційну лояльність за методикою «Професійна затребуваність особистості» О. В. Харітонової (показники: задоволеність реалізацією професійного потенціалу, належність до професійного співтовариства, переживання професійної затребуваності, професійна компетенція, професійний авторитет, оцінка результатів професійної діяльності, ставлення до інших, самоставлення та загальний показник затребуваності особистості в професійному плані) та Анкетною-опитувальником Дж. Мейєра і Н. Аллен «Шкала організаційної лояльності» (показники: афективна лояльність, нормативна лояльність, поточна лояльність). Емпірично виявлено взаємозв'язок професійного благополуччя та організаційної

лояльності методом кореляційного аналізу. З'ясовано, що шкали лояльності негативно корелюють із шкалами професійного благополуччя, що свідчить про те, що чим більш компетентним фахівцем себе вважає працівник ІТ-сфери, тим менше він схильний прив'язуватися до організації. Зроблено висновки, що структура професійного благополуччя та лояльності до компанії у працівників сфери інформаційних технологій має свої особливості та потребує більш детального подальшого дослідження.

Ключові слова: професійне благополуччя, організаційна лояльність, професійна затребуваність, професійне зростання, професійна компетентність, досвід, працівники ІТ-сфери, афективна лояльність, нормативна лояльність, подовжена лояльність.

The article analyzes the problem of the correlation between professional well-being and organizational commitment of specialists in the field of IT in Ukraine. The concept of "professional well-being" is defined as the psychological state of the employee associated with the efficiency and productivity of his work; the concept of "organizational commitment" as an emotional attachment, identification with the norms and values of the organization, acceptance of goals, excessive work in the interests of the company. The professional well-being was studied according to the method of "Professional well-being" K. Ruth (indicators: autonomy in professional activity, competence, professional growth, positive relations in the team, professional goals, acceptance of oneself as a professional, general indicator); and organizational commitment according to the method of "Professional demand for personality" O. Kharitonova (indicators: satisfaction with the realization of professional potential, belonging to the professional community, experiencing professional demand, professional competence, professional authority, evaluation of professional results, attitude to others, self-esteem and general indicator of personal demand in the professional plan) and the Questionnaire of J. Meyer and N. Allen "Scale of organizational commitment" (indicators: affective loyalty, normative loyalty, continuance loyalty). The correlation between professional well-being and organizational commitment has been empirically identified by correlation analysis. Loyalty scales have been found to be negatively correlated with professional well-being scales, suggesting that the more competent an IT professional considers himself, the less likely he is to become loyal to an organization. It is concluded that the structure of professional well-being and commitment to the company of IT employees has its own characteristics and requires more detailed further research..

Keywords: professional well-being, organizational commitment, professional demand, professional growth, professional competence, experience, IT workers, affective commitment, continuance commitment, normative commitment..

Постановка проблеми. Сфера інформаційних технологій в Україні характеризується швидким розвитком. На думку експертів з ІТ Ukraine Association, щорічно ІТ-індустрія зростає на 20% [Шелест, Кутовий, Самоходський, 2018: с. 5-6]. У зв'язку зі стрімким розвитком цієї галузі та високим зростанням плинності кадрів у компаніях постає задача пошуку основних організаційних чинників, які впливають на задоволеність роботою. Професійне благополуччя та організаційна лояльність людини має значний вплив не лише на професійну діяльність та ефективність працівників, а й на успіх організації загалом. Саме «людський капітал» є найбільш важливою передумовою конкурентоздатності компанії. Задля утримування робітників та якісної мотивації важливо розуміти особливості формування прихильності до компанії та визначити, які саме конструкти впливають на благополуччя та ефективність роботи. Та незважаючи на нагальну потребу у фахівцях ІТ-сфери, як у вітчизняній, так й у світовій науці практично відсутні ґрунтовні дослідження, які б вивчали професійне благополуччя працівників цієї сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження таких понять, як організаційна лояльність та професійне благополуччя, почалося відносно

Psychology

нещодавно в психологічній науці, приблизно з середини-кінця ХХ століття [Розенитиль, Мольт, Рюттингер, 2014: с. 245].

Є кілька причин стрімкого розвитку зазначеної проблематики. По-перше, це поява позитивної психології, в межах якої найбільше досліджується феномен благополуччя. По-друге, швидкий розвиток організацій та ринку праці актуалізував потребу у покращенні ефективності роботи та зменшення плинності кадрів. До уваги почали братися такі конструкти, як психічне здоров'я працівників, їхнє суб'єктивне та професійне благополуччя, щастя, стрес, вигорання, людські стосунки та колектив тощо.

Проблему професійного благополуччя досліджували П. Варр, А. Бейкер, Е. Ван Хорн, Д. Леонтєв та інші. Існує велика кількість визначень цього поняття, але для зручності їх класифікують за таким принципом: орієнтація на потребу (орієнтація на мотивації, людину) – орієнтація на стимул; окрема (одиночна) задоволеність роботою – загальна задоволеність роботою; задоволеність роботою як тимчасовий стан – задоволеність роботою як стабільна в часі реакція; орієнтація на минуле (орієнтація на ситуацію) – орієнтація на майбутнє.

Р. Березовська наголошує, що в англійських дослідженнях використовується велика кількість різних термінів, які описують феномен професійного благополуччя: *occupational well-being* (професійне благополуччя), *employee well-being* (благополуччя працівника), *work-related well-being* або *job-related well-being* (благополуччя, пов'язане з роботою), *well-being at work* (благополуччя на роботі), *well-being at workplace* (благополуччя на робочому місці).

Україномовні дослідження, у свою чергу, вирізняють лише *професійне благополуччя* та *задоволеність роботою*.

Для дослідження є важливим виділення взаємозв'язку між лояльністю та професійним благополуччям [Геберт, Розенитиль, 2006: с. 485], що позитивно впливає на результат роботи працівників та ефективність організації.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та емпірично виявити особливості взаємозв'язку професійного благополуччя та організаційної лояльності фахівців сфери інформаційних технологій.

Виклад основного матеріалу. Важливим підходом до вивчення благополуччя в контексті професійної діяльності є модель професійного благополуччя П. Варрі [Warr, 2013], яка була розроблена на основі структури психологічного благополуччя К. Ріфф [Ryff, 1996: р. 45]. Автор вважає, що структуру професійного благополуччя формують чотири первинних компоненти, які потім узагальнюються в один інтегральний показник «загальне функціонування», що характеризує особистість професіонала в цілому:

1. емоційне благополуччя;
2. прагнення до зростання та розвитку;
3. автономія;
4. компетентність.

У структурі емоційного благополуччя П. Варр [Warr, 2013] виділяє чотири категорії: позитивні і негативні емоційні стани, що характеризуються високим або низьким рівнем збудження – *ентузіазм, комфорт, тривожність, депресія*.

А. Бейкер [Bakker, Oerlemens, 2011: p. 80] пропонує класифікацію типів суб'єктивного професійного благополуччя та виділяє в її межах *захопленість роботою, задоволеність роботою, вигорання і трудовоголізм*.

Е. Ван Хорн [Horn, 2004: p. 374], узагальнюючи підходи К. Ріфф і П. Варра, розробив багатовимірну модель професійного благополуччя, до якої входять такі компоненти:

- *емоційний компонент*, що включає показники відсутності емоційного виснаження, задоволеності роботою, а також організаційну прихильність. Цей компонент розглядається більш широко, ніж просто сукупність емоцій різної модальності;
- *когнітивний компонент*, що характеризує стан когнітивних функцій працівника (концентрація уваги, когнітивна втома тощо);
- *поведінковий компонент*, що включає в себе якість міжособистісних взаємин і відсутність ознак деперсоналізації (знеособленого або негативного ставлення до людей, з якими індивід працює);
- *мотиваційний компонент* (рівень автономності фахівця, прагнення до професійного росту і розвитку, наявність усвідомлюваних цілей і смислів виконуваної діяльності, рівень професійної компетентності);
- *психосоматичний компонент* характеризує наявність або відсутність психосоматичних скарг (головних болів, болів в спині тощо).

Над проблемою організаційної лояльності працювали Дж. Мейер, Н. Аллен, В. Доміняк, Г. Беккер, Р. Кантер та інші.

Лояльність до організації значуще позитивно корелює із задоволеністю роботою. Але з методологічної та понятійної точки зору, слід чітко розмежовувати лояльність та задоволеність. Актуальні дослідження вказують на те, що існує велика кількість концепцій відданості чи лояльності до організації. Прояснити основні поняття важливо для того, щоб вибрати адекватний інструмент діагностики і побудувати ефективну систему управління лояльністю.

В англійській літературі використовуються два терміни: *organizational commitment* (організаційна прихильність) і *employee loyalty* (лояльність працівника). Істотних відмінностей у застосуванні цих понять немає, нерідко вони виступають як синоніми або як подібні конструкти. У науковій літературі частіше зустрічається термін *organizational commitment*, в популярній – *employee loyalty*.

Традиційно лояльність до організації визначають як бажання там працювати, емоційна прив'язаність, ідентифікація з нормами та цінностями організації, прийняття цілей, надмірна робота в інтересах компанії.

В. Доміняк [Доміняк, 2006] визначає лояльність як стабільно позитивне ставлення до керівництва та всіх інших працівників організації, повага до їхніх дій і доброзичливість до компанії; коригування власної діяльності відповідно до

цілей та цінностей компанії, робота та виконання завдань в інтересах організації; повага до правил та їх слідування навіть при неформальному спілкуванні.

Г. Беккер [Bakker, Oerlemens, 2011: p. 75] визначає лояльність як результат інвестицій, які працівник накопичує під час роботи в організації. Наприклад, навички, винагороди тощо. Тобто лояльність формується як похідна від задоволення певних потреб компанією. Відповідно, якщо працівник вирішить покинути компанію, то втрати, які він понесе, можуть значно перебільшити переваги від нової роботи. Тому формується лояльність та відданість компанії.

На думку Р. Кантер, лояльність – це готовність бути відданим організації та віддавати енергію. Вона виділяє три типи лояльності:

- *Подовження* – зв'язок соціальних ролей з когнітивними;
- *Згуртування* – емоційні ставлення;
- *Контроль* – норми та оцінка.

Афективний підхід визначення лояльності характеризується бажанням бути частиною організації та гордістю за її діяльність, ідентифікацією та психологічною прив'язаністю.

Моральний підхід ґрунтується на засвоєнні норм компанії, її цілей, місії, цінностей та на ідентифікації з авторитетом організації.

Нормативна лояльність характеризується прийняттям зобов'язання не полишати компанію. Відданість у цьому підході часто не має емоційного контексту та прив'язаності. Працівник продовжує залишатися в компанії, тому що вважає так правильно, розуміє, що саме цього від нього очікують та відчуває обов'язок перед організацією.

Дж. Мейер і Н. Аллен [Allen, Meyer, 2000] визначають відданість організації як конструкт, який впливає на бажання довго залишатися в організації. Лояльність вбачається певним зв'язком між працівником та організацією, який знижує ймовірність звільнення працівника за власним бажанням. Вони виділяють афективну, нормативну лояльності та відданість, яка орієнтована на наслідки. Проте найбільше досліджують саме афективну складову, адже вважається, що саме вона пов'язана із включеністю і довготривалим вкладом зусиль на благо організації.

Для чіткішого розуміння нашого дослідження нами було обрано як базове визначення професійного благополуччя як психологічного стану працівника, пов'язаного з ефективністю і продуктивністю його праці, а також з задоволеністю життям в цілому.

В емпіричному дослідженні взяло участь 54 працівника ІТ-сфери різних напрямків та різних кваліфікацій. Серед них 17 осіб (32%) рівня junior (початковий, 1-2 роки досвіду), 17 осіб (32%) рівня middle (середній 2-3 роки досвіду), 15 осіб (27%) рівня senior (вищий, 4-6 років досвіду) та 5 учасників (9%) з керуючими посадами (Lead, COO, CTO). До вибірки входять розробники, працівники технічної підтримки, ІТ-маркетологи та ІТ-рекрутери. Вік досліджуваних від 21 до 36 років, серед них 24 учасниці (44%) та 30 учасників (56%). Дослідження проводилося в 2019 році.

Для дослідження було вирішено використати такі методики:

- *Методика «Професійне благополуччя»* (Первинна версія МОПБ 54 – РУТ). Методика є інтерпретацією тесту суб'єктивного благополуччя за К. Ріфф. До структури професійного благополуччя в методиці входять показники: автономність у професійній діяльності, компетентність (як володіння навколишнім середовищем у професійній діяльності), професійне зростання, позитивні стосунки в колективі, професійні цілі, прийняття себе як професіонала, загальний показник [Рут, 2016: с. 172-184].

- *Методика «Професійна затребуваність особистості»* О. В. Харітонової, до якої входять шкали: задоволеність реалізацією професійного потенціалу, належність до професійного співтовариства, переживання професійної затребуваності, професійна компетенція, професійний авторитет, оцінка результатів професійної діяльності, ставлення до інших, самоставлення та загальний показник затребуваності особистості в професійному плані [Харітонова, Ясько, 2010: с. 45-57].

- Анкета-опитувальник Дж. Мейера і Н. Аллен *«Шкала організаційної лояльності»*, яка визначає три типи лояльності: афективна лояльність (характеризується емоційною прихильністю працівників до організації), нормативна лояльність (характеризує ступінь відчуття зобов'язань перед організацією) та поточна лояльність (розглядається як зв'язок організації і працівника, заснована на усвідомленні ним втрат, зумовлених звільненням) [Германов, Плотников, 2011: с. 106-111].

Для визначення кореляційного зв'язку професійного благополуччя та організаційної лояльності у фахівців ІТ-сектору спершу оцінимо надійність-узгодженість шкал за допомогою коефіцієнту альфа Кронбаха (табл. 1): узгодженість на рівні $\alpha=0,867$ є значущою.

Таблиця 1

Статистика надійності

Альфа Кронбаха	Альфа Кронбаха на основі стандартизованих елементів	№ елементів
0,867	0,881	19

Кореляційні зв'язки *Афективної Лояльності* характеризуються негативною кореляцією на рівні $p=0,05$. Такий зв'язок спостерігається з Професійними цілями ($r=-0,340$) та Оцінкою результатів професійної діяльності ($r=-0,274$). Тобто, чим більше людина ставить цілей на майбутнє та чим краще вона оцінює свої результати, тим менше працівникові властиво емоційно прив'язуватися до організації.

Відсутність позитивних кореляцій може свідчити про те, що професійне благополуччя та емоційна лояльність відносно незалежні конструкти у вибірці ІТ-спеціалістів. Працівники розмежовують для себе формальну та неформальну

Psychology

частини професійного процесу, тому на задоволеність позитивно впливають лише процеси діяльності.

Нормативна Лояльність на рівні $p=0,05$ має негативні кореляційні зв'язки з Професійними цілями ($r=-0,316$), Професійним авторитетом ($r=-0,293$) та Прийняттям себе як професіонала ($r=-0,267$). Тобто, чим більше працівник відчуває свою професійну значущість та набуває авторитету з боку інших, тим менше відчуває зобов'язання перед компанією. Це може бути пов'язано з тим, що працівники IT-сфери, по-перше, у професійній діяльності менше зустрічаються з бюрократичним процесом, а по-друге, мають високі прагнення до незалежності та автономії в діяльності.

Найцікавішим типом лояльності з точки зору аналізу кореляцій є *Подовжена Лояльність*.

Подовжена Лояльність на рівні $p=0,05$ негативно корелює з Професійною компетентністю ($r=-0,308$), Прийняттям себе як професіонала ($r=-0,280$), Переживанням професійної затребуваності ($r=-0,273$), Професійною компетентністю за Харитоновою ($r=-0,267$). Можемо стверджувати, що високі показники Подовженої Лояльності (негативні наслідки від втрати роботи) характеризують тих працівників, які не ставляться до себе як до професіонала та мають страх звільнення. Для компетентних фахівців це не властиво, адже зміну проєкту вони часто характеризують як «щось нове та цікаве» і те, «що може сприяти професійному розвитку». Специфіка ринку праці Інформаційних Технологій є такою, що професіонали та авторитетні працівники завжди мають багато пропозицій роботи, вони не схильні до тривалої роботи в одній організації та не ідентифікують себе з компанією на морально-етичному рівні.

Отже, бачимо, що Лояльність загалом негативно корелює з професійним благополуччям, що можна назвати особливістю вибірки IT-фахівців. Для них більш властиво зорієнтувати увагу на професійному процесі, а не на ставленні до компанії.

Висновки. Питання дослідження професійного благополуччя та організаційної лояльності є актуальним з метою покращення ефективності роботи, формування відданості та певного «патріотизму» до місця роботи. Результати дослідження можна застосовувати спеціалістам з управління персоналу.

Кореляційний аналіз показав, що шкали лояльності негативно корелюють із шкалами професійного благополуччя. Це свідчить про те, що чим більш компетентним фахівцем себе вважає працівник IT-сфери, тим менше він схильний прив'язуватися до організації. Також було виявлено, що через активний ринок праці працівники не формують Подовженої Лояльності, адже не сприймають загрозу зміни роботи як щось негативне, часто для них це можливість для професійного розвитку. Отже, структура професійного благополуччя та лояльності до компанії у працівників сфери інформаційних технологій має свої особливості та потребує більш детального подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

- Геберт, Розенштиль, 2006 – Геберт Д., Розенштиль Л. Организационная психология. Человек и организация. Харьков: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2006. 624 с.
- Германов, Плотников, 2011 – Германов И. А., Плотникова Е. Б. Измерение организационной лояльности персонала (опыт апробации методики Мейер-Аллен). *Вестник Пермского университета. Серия: Философия. Психология. Социология*. 2011. 3 (7). С. 106–111.
- Доминяк, 2006 – Доминяк В. И. Организационная лояльность: основные подходы. *Менеджер по персоналу*. 2006. 4. С. 34–40.
- Розенштиль, Мольт, Рюттингер, 2014 – Розенштиль Л. ф., Мольт В., Рюттингер Б. Организационная психология. Харьков : Гуманитарный центр, 2014. 464 с.
- Рут, 2016 – Рут Е. И. Профессиональное благополучие сотрудников коммерческих организаций: критерии и методика оценки : дис. магистра. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский гос. унт, 2016. 172 с.
- Харитоновна, Ясько, 2010 – Харитоновна Е. В., Ясько Б. А. Опросник «Профессиональная востребованность личности (ПВЛ)». *Практична психологія та соціальна робота*. 2010. 7. С. 45-57.
- Шелест, Кутовий, Самоходський, 2018 – Шелест О., Кутовий Я., Самоходський І. Розвиток української ІТ-індустрії: аналітичний звіт. IT Ukraine Association, 2018. С. 5-6.
- Allen, Meyer, 2000 – Allen N. J., Meyer J. P. Construct Validation in Organizational Behavior Research: The Case of Organizational Commitment. *Problems and Solutions in human assessment*. Norwell, MA : Kluwer Academic Publishers, 2000. P. 285–314.
- Bakker, Oerlemens, 2011 – Bakker A. B., Oerlemans W. G. M. Subjective well-being in organizations. *Handbook of Positive Organizational Scholarship* / K. Cameron, G. Spreitzer (Eds.). Oxford : Oxford University Press, 2011. P. 178–189.
- Diener, Lucas, Oishi, 2002 – Diener E., Lucas R., Oishi S. Subjective well-being : The science of happiness and life satisfaction. *The handbook of positive psychology* / C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.). New York : Oxford University Press, 2002. P. 63–73.
- Horn, Taris, Schaufeli, Schreurs, Paul, 2004 – Horn V., Taris J. E., Schaufeli T. W., Schreurs W. B., Paul J. G. The structure of occupational well-being: a study among Dutch teachers. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. 2004. 77. P. 365–375.
- Ryff, Singer, 1996 – Ryff C. D., Singer B. Psychological well-being: Meaning, measurement, and implications for psychotherapy research. *Psychotherapy and Psychosomatics*. 1996. 65. P. 14–45
- Warr, 2013 – Warr P. How to Think About and Measure Psychological Well-being. *Research Methods in Occupational Health Psychology: Measurement, Design and Data Analysis* / M. Wang, R. R. Sinclair, L. E. Tetrick (Eds.). New York : Psychology Press Routledge, 2013. P. 76–90..

REFERENCES

- Gebert, Rozenshtil, 2006 – Gebert D., Rozenshtil L. Organizatsionnaya psihologiya. Chelovek i organizatsiya. Harkov : Izd-vo «Gumanitarnyy Tsentr», 2006. 624 s.
- Germanov, Plotnikov, 2011 – Germanov I. A., Plotnikova E. B. Izmerenie organizatsionnoy loyalti personala (opyit aprobatsii metodiki Meyer-Allen). *Vestnik Permskogo universiteta. Seriya: Filosofiya. Psihologiya. Sotsiologiya*. 2011. 3 (7). S. 106–111.
- Dominyak, 2006 – Dominyak V. I. Organizatsionnaya loyaltost: osnovnyie podhodyi. *Menedzher po personalu*. 2006. 4. S. 34–40.
- Rozenshtil, Molt, Ryuttinger, 2014 – Rozenshtil L. f., Molt V., Ryuttinger B. Organizatsionnaya psihologiya. Harkov : Gumanitarnyy tsentr, 2014. 464 s.
- Rut, 2016 – Rut E. I. Professionalnoe blagopoluchie sotrudnikov kommercheskih organizatsiy: kriterii i metodika otsenki : dis. magistra. Sankt-Peterburg : Sankt-Peterburgskiy gos. unt, 2016. 172 s.
- Haritonova, Yasko, 2010 – Haritonova E. V., Yasko B. A. Opromnik «Professionalnaya vostrebovannost lichnosti (PVL)». *Praktichna psihologiya ta sotsialna robota*. 2010. 7. S. 45-57.
- Shelest, Kutovyi, Samokhodskiy, 2018 – Shelest O., Kutovyi Ya., Samokhodskiy I. Rozvytok ukrainskoi IT- indusrii: analitichnyi zvit. IT Ukraine Association, 2018. S. 5-6..

Наталія Савелюк,
доктор психологічних наук,
професор кафедри психології
Тернопільського національного
педагогічного університету імені
Володимира Гнатюка

E-mail: nsavelyuk@ukr.net
ORCID 0000-0001-5246-9677

Nataliya Savelyuk,
Doctor of Psychology,
Professor of the
Department of Psychology
of Ternopil Volodymyr Hnatiuk
National Pedagogical University

Маргарита Загарійчук,
викладач циклової комісії
природничих дисциплін Фахового
коледжу Кременецької обласної
гуманітарно-педагогічної академії
імені Тараса Шевченка

E-mail: r.m.a@i.ua
ORCID 0000-0001-6832-099X

Margaryta Zagariychuk,
teacher of the cycle commission of
natural sciences of the Professional
College of Kremenets Regional
Humanitarian and Pedagogical
Academy named after
Taras Shevchenko

МЕРЕЖЕВИЙ МАРКЕТИНГ У МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ГУМАНІСТИЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

У статті здійснено як теоретичний, так і емпіричний аналіз окремих гуманістичних та психологічних аспектів функціонування мережевого маркетингу в сучасному мережевому суспільстві. Актуалізовано гуманістичний та психологічний вектори проблеми пошуку людиною гармонійної індивідуальної ідентичності та шляхів дієвої самореалізації у глобалізованому й інформатизованому соціумі, у масовізованому середовищі споживання та послуг. Із позицій кількох різних галузей сучасної психології виокремлено індивідуальні особливості ставлення українського населення до власного матеріального статусу та окремих потенційних можливостей його покращення, зокрема, проаналізовано феномен «соціальної психології бідності» як стилю життя, що нерідко обґрунтовується відповідною життєвою філософією та мораллю. Розкрито амбівалентні складові іміджу мережевого маркетингу в сучасному соціумі, а також соціальні й особистісні чинники формування ставлення та персонального залучення до цього виду зайнятості. За результатами пілотажного емпіричного дослідження зроблено висновки: домінуюча більшість онлайн опитаних (методом «зручної вибірки» та «снігового кому») українських респондентів самовизначилися як «середні за своїм матеріальним статусом»; майже половина розглядає багатство як, в основному, результат власної наполегливості та активності; домінуюча більшість респондентів, хоча б частково, поінформована про мережевий бізнес, а трохи понад третини – «пробували себе» у даному виді бізнесу; найбільш частотні виявлені асоціації з «мережевим маркетингом» – «продаж/продажі» та «Інтернет», вписуються у його загальні денотативні трактування; приблизно кожен п'ятий респондент має певну недовіру до такого методу заробітку, пов'язану з «пірамідальними» конотаціями та страхом «бути обманути»; у такої ж кількості осіб довіру до мережевого маркетингу вселяють конкретні успіхи та результати відповідної діяльності.

Ключові слова: ідентичність, мережа, мережеве суспільство, мережева економіка, мережевий маркетинг.

The article carries out both theoretical and empirical analysis of some humanistic and psychological aspects of the functioning of network marketing in modern network society. In fact, the humanistic vector of research is represented in the importance of formulating and understanding of the problem of human search for a harmonious individual identity and ways of effective self-realization in a globalized and informatized society,

in a massive environment of consumption and services; psychological and socio-psychological vectors consist of the study of individual characteristics of the Ukrainian population's attitude to their own material status and some potential opportunities for its improvement. In particular, the analysis touches the phenomenon of «social psychology of poverty» as a lifestyle, which is often justified by the relevant philosophy of life and morality. The ambivalent components of the image of network marketing in modern society, as well as social and personal factors of attitude formation and personal involvement in this type of employment are revealed. According to the results of a pilot empirical study, it was stated that the dominant majority of online Ukrainian respondents (it was used the methods of «convenient sampling» and «snowball») has been self-identified as «average in their material status». At the same time, almost half consider wealth as mainly the result of their own persistence and activity. The dominant majority of respondents are at least partially informed about the network business, and a little over a third – «tried themselves» in this type of business. The most frequently identified associations with «network marketing» were «sale / sales» and «Internet», fit into his general denotative interpretations. However, about one in five respondents has some distrust of this method of earning, associated with «pyramidal» connotations and fear of «being deceived». And the same number of people trust network marketing instills concrete success and results of relevant activities.

Keywords: *identity, network, network society, network economy, network marketing.*

Постановка проблеми. Глобальна характеристика сучасного інформаційного соціуму – його мережевість. У найбільш загальному розумінні мережа – це сукупність більш-менш однорідних елементів з відносно стійкими зв'язками між ними, тому її синонімами виступають поняття «сітка», «павутиння» та інші, а образним втіленням – перехрещені лінії з певними вузликами, центрами на місцях перетинів. Отож, із психологічного ракурсу мережевість асоціюється із сукупністю понять, які вказують на певний зв'язок між людьми («комунікація», «взаємодія», «взаємовплив» та інші).

Одна з основних сфер взаємодії між людьми, пов'язана з їхніми численними матеріальними, психологічними, духовними потребами та цінностями, – це економіка, яка охоплює процеси виробництва, розподілу і споживання товарів та послуг. Хронічна криза у цій сфері в Україні, як і в багатьох інших країнах, обумовлена, зокрема, перманентними суспільно-історичними, політичними непорозуміннями, численними конфліктами на різних їх рівнях та локаціях. А тому чимала частка населення починає та/або продовжує шукати «нетрадиційні», «нестандартні» форми заробітку, які, тим не менш, залишалися б у загальному правовому чи бодай моральному полі. Її однією з таких офіційно не заборонених форм є мережевий (інша назва – мультирівневий) маркетинг (MLM – англійська аббревіатура, звідси – MLM-компанії і т. ін.).

При цьому, якщо одні «з головою поринають» у відповідний бізнес, ще й активно агітуючи та залучаючи у його структури своїх рідних, друзів, знайомих, то інші, у найкращому випадку, не довіряють або деколи доволі агресивно ставляться до даного виду маркетингу. З одного боку, цілком логічно, нарівні з іншими формами й видами діяльності, будувати у сучасному мережевому соціумі з його мережевою економікою мережевий маркетинг. З іншого боку, в сучасному ціннісно строкатому й невизначеному соціокультурному середовищі простежується доволі неоднозначне ставлення саме до цього виду бізнесу. Адже часто його асоціюють із так званими «пірамідами» та шахрайством, а в деяких

лише одне слово «мережвий» вмикає смисловий бар'єр неприйняття і засудження.

Постає питання, чим зумовлені такі різні думки й атиitudini, зокрема, не тільки на соціальному (історично зрозумілішому), а й на психологічному своєму підґрунті. Інакше кажучи, назріла потреба більш системного аналізу чинників ставлення особистості до мережевого бізнесу. В Україні все ще доволі мало відповідних публікацій, у той час як відмінності національного менталітету та поточної суспільно-історичної ситуації, на наше переконання, не дають підстав автоматично переносити сюди зарубіжний досвід. Крім того, мова тут йде не про запит із боку самих MLM-компаній та певні особисті інтереси, а про більш неупереджений, об'єктивний науковий аналіз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті найбільш узагальненого розгляду сутності заявленої проблеми й відповідних базових понять, згідно з Т. Савельєвою, варто насамперед послуговуватися дефініціями М. Кастельса. Відомий теоретик зазначає, що мережеве суспільство – це специфічна форма соціальної структури, яка характерна для інформаційного суспільства. Т. Савельєва вказує, що мережева організація у соціумі існувала завжди, але сьогодні вона стала глобальним і навіть засадничим соціальним явищем. Серед факторів цього виокремлюються: збільшення ролі інформації у життєдіяльності суспільства, зростання частки комп'ютеризованих комунікацій, творення глобального (комунікативного) простору, що веде до домінування так званої «мережевої логіки» [Савельєва, 2012: с. 91].

Як зазначає О. Поліщук, мережа – це завжди взаємодія між індивідами, спрямована на організацію групи з метою формування «колективної дії» для вирішення певних проблем. Інакше кажучи, під мережею розуміється група із трьох чи більше осіб, котрі співпрацюють для досягнення не тільки власних, а і групових цілей. Наголошується, що сучасна мережева взаємодія є демократичною та прозорою, а тому в її основі лежить довіра, яка, своєю чергою, може виникнути лише на основі спільних цінностей, поєднаного сприйняття соціального світу, своїх власних та інших соціальних практик, а також можливості їх узгодження [Поліщук, 2017].

Значущий водночас і філософський, і психологічний аналіз цінностей людини у мережевому суспільстві здійснюють В. Кремень та В. Ткаченко. На думку вчених, головна причина бід у ХХІ столітті – це «екстраординарний розрив між технологічною надрозвинутістю і соціальною недорозвинутістю». Сучасні системи управління, економіки, культурні системи побудовані на таких засадах, які переважно обмежують колективну креативність, привласнюють плоди сучасних технологій та відхиляють масову енергію у річище конфронтацій. А для того, щоб відбувся перехід «від ідентичності спротиву до ідентичності проекту, має вирости критична маса представників самоорганізованої праці, які й сформулюють засади нової політики» [Кремень, Ткаченко, 2013: с. 18–19].

В унісон із вищезгаданими думками, А. Машталер зазначає, що й у ХХІ столітті соціум залишається гранично стандартизованим: як у сфері інформації,

так і у сфері споживання, послуг. А саме: у сучасному суспільстві, з одного боку, посилюються тенденції до індивідуалізації, до особистісної автономності, але, з іншого боку, людина залишається носієм цінностей «масової культури» та продовжує володіти класичними характеристиками «масової людини». У зазначеній ситуації, між іншим, традиційні економічні цінності замінюються постеконімічними, принциповою сутністю яких є їх символічна природа, пов'язана зі статусними аспектами [Maunтaлep, 2011: c. 49].

Одним із засадничих у дослідженні понять є також «мережева економіка». Проаналізувавши чимало праць як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, Л. Кіт виводить наступну дефініцію: мережева економіка – одна з мережевих форм організації соціально-економічної діяльності в рамках моделі ринкової економіки з високим рівнем інформатизації, що пов'язане з активним використанням суб'єктами господарювання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та глобальної мережі Інтернет. Отож, ключові епітети для характеристики відповідної економіки – це «інформаційна» та «глобальна» [Kim, 2014].

Спільно з С. Шульц, Л. Кіт зазначає, що в наш час мережева модель організації економіки розглядається із двох позицій. Перша з них базується на розумінні засад функціонування мережевої економіки як господарської діяльності, здійснюваної за допомогою електронних мереж або цифрових комунікацій у різних економічних сегментах (наприклад, так звана «електронна комерція»). Друга позиція враховує тенденції корпоратизації економіки, тобто більшу або меншу заміну багаторівневих вертикально організованих ієрархій як спеціалізованих бізнес-структур новими горизонтальними зв'язками через залучення нових «елементів», здатних до визначеної комунікації у межах сформованої бізнес-мережі [Шульц, Кім, 2013: c. 16].

Як вказують О. Сохацька і Т. Демкура, більшість сучасних дослідників погоджуються, що поштовхом до формування мережевого підходу в економіці свого часу стала теорія соціального обміну, засновником якої вважається Дж. Хаманс – американський соціолог і необіхевіорист. В основі теорії лежить ідея про те, що обмін соціальними та матеріальними ресурсами є фундаментальною формою людської взаємодії. Серед найважливіших особливостей комунікативної взаємодії, власне у мережевому маркетинзі, згадуються: суб'єкт–суб'єктна модель комунікації, що забезпечує індивідуальний підхід до клієнта; основний наголос не стільки на продукції, скільки на іміджі підприємства; використання технік особистого і прямого продажу, різноманітних PR-акцій та ін. [Сохацька, Демкура, 2014].

Не просто теорія, а цілий актуальний міждисциплінарний підхід, що розглядає правові, економічні, психологічні аспекти мережевого маркетингу – це поведінкова економіка. Здійснюючи теоретизування у її межах, Х. Ліу зазначає, що багаторівневі маркетингові компанії – це організації із продажу, які фінансують незалежних консультантів за їх власну роботу та залучення інших консультантів. Такі компанії дійсно нерідко порівнюють із «пірамідними схемами», але MLM-консультанти наголошують на тому, що їхня сфера

діяльності просто перебуває поза межами традиційної повної зайнятості й тому не завжди зрозуміла іншим. Це стосується, зокрема, так званої «американської мрії», коли уявлення про успіх корелюють з його несподіваністю [Liu, 2018].

К. Ірл мережевий маркетинг розглядає як один із «методів продажу». Зазначається, що це – «подвійна програма», яка дає змогу певній людині віднайти свою «нішу» й отримувати такі ж самі або навіть ще більші прибутки ніж, наприклад, лікар або інженер. На думку теоретика, цей маркетинг – «найкращий вид підприємництва» і «чиста можливість», яка стосується чи не всіх видів навичок та здібностей. З усім тим, щоб дійсно мати можливість «змагатися на цій арені», суб'єкт повинен «прагнути праці з потужною етичною основою». Отож, розглядаючи психологічні та інші принципи мережевого маркетингу, К. Ірл зауважує, що мережевий маркетинг – для будь-кого, проте не будь-хто – для мережевого маркетингу [Earl, 1998].

З огляду на численні потенційні свої можливості, хоч і не завжди чітко артикульовані, зазначений вид маркетингу активно поширюється, між іншим, у країнах із відносно низьким рівнем економіки. Наприклад, однією з таких країн стала Індія, а її представники – вчені С. Джейн, Б. Сінгла, Ш. Шаші розвивають та обґрунтовують «мотиваційну модель MLM-системи». Вони встановили, що не тільки матеріальні компенсації та система винагород стимулюють людей займатися таким бізнесом. Натомість, приваблюють у структури мережевого маркетингу також якість продукції та легкий доступ до неї, низькі матеріальні інвестиції, робота в будь-який час і в будь-якому зручному місці, а також імідж компанії, особисте лідерство та досягнення, можливість бути «сам собі босом» [Jain, Singla, Shashi, 2015].

Отож, підводячи проміжні підсумки стислого теоретичного аналізу проблеми, зауважуємо, що як відносно вузькопрофільні, так і міждисциплінарні дослідження мережевого маркетингу так чи інакше послуговуються психологічною термінологією. А тому різні галузі психології – перспективні міждисциплінарні підходи до даного предмету. Зокрема, у галузі економічної психології перспективні вітчизняні наукові школи розвиваються на базі Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (С. Максименко, Л. Карамушка, О. Креденцер, В. Івкін та ін.). Серед основних проблем, які досліджуються цими школами: на макрорівні – психологічні особливості економічної політики держави та психологія грошей; на мезорівні – психологічний аналіз феноменів конкуренції та психологічні аспекти діяльності мережевого (мультирівневого) маркетингу; на мікрорівні – економічна свідомість та економічна соціалізація особистості [Максименко, Карамушка, Креденцер, Івкін, 2015]. Переконані, що відповідна проблематика стосується також і соціальної, вікової, педагогічної психології, психології праці тощо.

Формування цілей статті. Таким чином, основна мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично проаналізувати специфіку ставлення населення України до власного матеріального стану в цілому і до мережевого маркетингу зокрема. Одразу зауважуємо, що емпіричне дослідження

має пілотажний характер і тому далі має як розширюватися, так і поглиблюватися.

Виклад основного матеріалу. Як базовий емпіричний інструментарій у дослідженні було використано онлайн анкетування (із застосуванням гугл-форми). Розроблена авторська анкета «Що я знаю про мережевий бізнес?» включала 25 запитань як закритого, так і відкритого чи напіввідкритого типу. Питання формулювалися з огляду на попередньо проведений теоретичний аналіз наукової літератури й окремі інтернет-блоги, а також особистий досвід участі у мережевому маркетинзі однієї зі співавторок статті.

Оскільки дослідження має пілотажний характер, то вибірка формувалася як неймовірнісна, а саме: з поєднанням принципів «зручної вибірки» та вибірки методом «снігового кому» [Браймен, Белл, 2012: с. 175–180]. На засадах добровільності вдалося залучити 82 респонденти. Отож, отримані результати у своїх статистичних вимірах не можуть поширюватися на українську популяцію в цілому чи бодай на якусь її регіональну частину, а проте якісний аспект аналізу дає змогу надалі доповнювати й розвивати заявлене дослідження.

Перші питання розробленої анкети мали на меті з'ясувати основні соціально-демографічні показники вибірки. Насамперед констатуємо, що у дослідженні взяли участь 58 жінок (70,73 %) і 24 чоловіки (29,27 %).

Отож, приблизно 2/3 сформованої вибірки – жінки, й це, на нашу думку, не випадково. Адже проблема економічної зайнятості населення, між іншим, у мережевому бізнесі, має яскравий гендерний аспект. Як зазначає О. Швирков, бізнес – це висококонкурентне середовище, що потребує від людини сильної волі, високих енергозатрат, розумової активності, часто просто чималої фізичної сили й витривалості, натомість ці риси досі традиційно асоціюються з чоловіками, а не з жінками. Аналізуючи «перспективні сфери застосування жіночих зусиль», учений вказує, що чи не найбільш актуальним завданням є навчити жінок «заробляти за допомогою Інтернету зокрема та інформаційних технологій взагалі». Таку думку автор обґрунтовує тим, що сучасна інформаційна ера надає саме жінці чи не безліч можливостей самореалізуватися нарівні з чоловіками, в тому числі й у бізнесі [Швирков, 2010].

Також серед наших респондентів: 24 особи юнацького віку (29,27 %), 19 – раннього дорослого (23,17 %) і 39 – середнього дорослого (47,56 %). У тому числі: 47 (57,32 %) – працюючих, 24 (29,27 %) – здобувачів вищої освіти, 6 (7,32 %) – офіційно безробітних, 2 (2,44 %) – таких, що перебувають у декретній відпустці, 2 (2,44 %) – мережевих консультанти та ще 1 (1,22 %) – фрілансер. Серед вказаних професій (актуальних або майбутніх) наступні (згідно із класифікацією Є. Клімова): «Людина–Людина» – 69 (84,15 %), «Людина–техніка» – 8 (9,76 %), «Людина–художній образ» – 2 (2,44 %), «Людина–Знакова система» – 2 (2,44 %) та ще 1 (1,22 %) «не визначився».

Оскільки участь у дослідженні була цілком добровільною, то доволі значуще діагностичне навантаження, на нашу думку, має вищеокреслений соціально-демографічний склад вибірки – як характеристика конкретно тих, хто найбільше зацікавився темою. Крім того, що це переважно жінки, як уже

аналізувалося, також це здебільшого особи середнього дорослого віку, офіційно працевлаштовані та належні до сфери соціономічних професій. Отож, можливо, саме цей контингент українського населення мережевий бізнес істотною мірою приваблює, цікавить або, навпаки, відверто дратує та відштовхує.

Ми пов'язуємо різне ставлення особистості до мережевого маркетингу не тільки з її мікро-, мезо- та макросоціальним оточенням, зокрема, особистим знайомством із впливовими лідерами в цій сфері, а й з певними індивідуально-психологічними особливостями.

Детальний та конкретний психологічний аналіз особистісних рис, важливих для продавців-консультантів у MLT-компаніях, через результати застосування відомого питальника «16-PF» Р. Кеттелла і на прикладі російської вибірки здійснює О. Ульянова. Згідно з її емпіричними даними, продавці-консультанти, порівняно з покупцями, мають більший рівень стресостійкості та врівноваженості, більш дипломатичні у спілкуванні, характеризуються гнучкішим мисленням, сильнішим прагненням до змін і водночас менш напружені та тривожні. Вони також мають потужнішу потребу в досягненнях, високій заробітній платі, матеріальних винагородах, а також більш соціабельні. У своїй роботі не відчують потяг до чіткого її структурування й наявності зворотного зв'язку, оскільки доволі самодостатні [Ульянова, 2013].

В Україні ж наразі маємо більш соціетально зорієнтовані фундаментальні психологічні дослідження феномену «соціальної психології бідності», що здійснюються В. Васютинським, І. Губеладзе, Л. Коробкою та ін. За підсумками проведеного системного теоретичного та емпіричного аналізу зроблено ґрунтовний загальний висновок про те, що бідність – це стиль життя, обумовлений низкою психологічних і соціально-психологічних особливостей свого носія. Встановлено, зокрема, що модель професійного самовизначення «носіїв бідності» містить вісім основних профілів: 1) фінансову тривожність, 2) орієнтацію на служіння іншим людям, 3) відмову від владних орієнтацій, 4) відмову від орієнтації на власну справу, 5) орієнтацію на професійну та економічну безпеку й обережність, 6) прагнення стабільного місця роботи, 7) орієнтацію на інструментальну цінність грошей, 8) компенсаторну фінансову самопрезентацію [Соціальна психологія бідності, 2016].

Згідно із самовизначеннями респондентів нашої вибірки, їхній матеріальний статус виглядає таким чином: «середній» – 70 осіб (85,37 %), «бідний» – 5 (6,10 %), «багатий» – 3 (3,66 %), «вище середнього» – 2 (2,44 %), «між бідним і середнім» – 1 (1,22 %), а ще 1 (1,22 %) респондент вважає, що «ця інформація дуже особиста».

Інші питання анкети в цьому контексті виглядали наступним чином: «Як Ви думаєте, бути багатим чи бідним – це результат власної активності й наполегливості чи щасливий збіг обставин (багаті родичі й т.п.)? Чи це результат чогось іншого? Обґрунтуйте свою думку». Відповіді розподілилися наступним чином: «результат власної активності» (35 осіб – 42,68 %), «і активності, й щасливого збігу обставин» (29 осіб – 35,37 %), «залежить від дуже багатьох різних факторів» (8 осіб – 9,75 %), «залежить лише від зовнішніх

факторів» (6 осіб – 7,32 %). Також особливо виокремлено «наявність здоров'я» (2 особи – 2,44 %). І ще 2 так звані «філософські відповіді»: «Гроші – зовсім не головне у житті, й до кожного вони приходять з різних причин, і однаково в усіх не буде» та «Немає квоти, за якою починається багатство. За однакового рівня життя хтось може вважати себе бідним, а хтось – достатньо багатим».

Наступне питання: «*Чи соромно бути бідним?*» викликало такі вербальні реакції: «ні, але з певними застереженнями» (наприклад, «якщо ти живеш у бідній країні») – 25 (30,49 %), «ні» – 18 (21,95 %), «так, але з певними застереженнями» (наприклад, «якщо ти здоровий») – 17 (20,73 %), «так» – 12 (14,63 %), «і так, і ні одночасно» – 2 (2,44 %). Ще 6 (7,32 %) – «філософські» відповіді: «Бідність, на мою думку, це коли в тебе немає близької людини – мами, батька тощо. Можна бути безмежно багатим, але не мати щастя», «На мою думку, має бути соромно, коли людина не хоче від життя нічого і на все тільки жаліється», «Грошима бідний – душею багатий», «Головне бути людиною!», «Дивлячись, у якому саме значенні», «Це індивідуальний вибір кожного». Крім того, 1 відповідь (1,22 %) – психологічно орієнтована: «Сором будь-чого – це психосоматичний прояв. Інакше кажучи, якщо соромно, то ще не факт, що є чого соромитися» і ще 1 (1,22 %) – проєктивного характеру: «Багато людей соромляться, тому що багаті з бідними не хочуть знатися».

Наступне питання: «*А багатим бути соромно?*»: «ні» – 33 (40,24 %), «ні, але з певними застереженнями» («якщо ти добра та адекватна людина» й ін.) – 26 (31,71 %), «середній варіант» – 7 (8,54 %), «так» – 5 (6,10 %), «не знаю, не є багатим» – 4 (4,88 %). «Філософські» відповіді – знову 6 (7,32 %): «Багатство полягає у внутрішній зрілості», «Я можу бути багатшим від усіх своїх знайомих, але щастя я можу і не мати», «От щастя – воно вирішує все! Якщо людина щаслива, вона і багата. Не все вирішують кошти», «Має бути багатий внутрішній світ, а гроші – це пил...», «Багатство нівелює людський фактор», «Немає різниці, чи бідний ти чи багатий. Треба бути людиною»; і «психологічна» реакція – 1 (1,22 %): «При багатстві може формуватися завищена самооцінка, що може призвести до втрати друзів і сенсу життя».

Проаналізуємо тепер ті пункти анкети, які безпосередньо стосуються розкриття заявленої наукової теми. Так, на питання «*Чи відомо Вам, що таке мережевий маркетинг (бізнес)?*» відповіді респондентів розподілилися наступним чином: 35 осіб (42,68 %) відповіли «так», 6 (7,32 %) – «ні» та 41 (50,00 %) – «частково». «*Чи пробували Ви себе у мережевому маркетинзі?*»: 30 (36,59 %) – «так» і 52 (63,41 %) – «ні». Отож, на наступне питання – «*Чи продовжуєте Ви свою діяльність у мережевому маркетинзі, якщо все-таки спробували?*» – відповідали лише 30 респондентів: 10 осіб (33,33 %) відмітили, що «так», 12 (40,00 %) – «поки що припинив/а», а ще 8 (26,67 %) – «поки що припинив/а, але планує продовжити».

«*Яким є Ваше ставлення до мережевого маркетингу?*»: у 35 (42,68 %) респондентів «позитивне», у 6 (7,32 %) – «негативне», а у 41 (50,00 %) – «нейтральне». Конкретизувало таке загальне ставлення наступне питання: «*Які емоції у Вас виникають, коли з Вами розмовляють про мережевий маркетинг?*»:

Psychology

у 37 осіб (45,12 %) – «інтерес», у 24 (29,27 %) – «байдужість», у 7 (8,54 %) – «роздратування», в 1 (1,22 %) – «тимчасовий інтерес», а ще у 3 (3,66 %) – «бувало по різному». Крім того, 2 (2,44 %) респондентам «не доводилося на цю тему розмовляти», а 8 (9,76 %) осіб дали такі відповіді, які ніяким чином не відображають їхні емоційні реакції на інформацію про мережевий маркетинг.

Як вже згадувалося, поняття та ідеї мережевого бізнесу прийшли з теорії соціального обміну та необіхевіоризму. І до наших днів учені, в тому числі психологи, при дослідженні цієї сфери оперують відповідними термінами. Наприклад, Р. Матер, Д. Белден та Х. Шервуд аналізують вплив соціально-когнітивних факторів на досягнення цілей мультирівневого маркетингу. Зазначений маркетинг вони розглядають як бізнес-практику продажу товарів або послуг через незалежних агентів, які отримують фінансову компенсацію за власні продажі та комісії за всі продажі, здійснені агентами, що перебувають на нижчих рівнях такої моделі. У такому контексті дуже важливим завданням розглядається формування позитивних «MLM-атитюдів», одним зі шляхів до чого є особисті співбесіди рекрутерів з усіма потенційними учасниками з елементами «самозвітів» [Mather, Belden, Sherwood, 2017].

Але при цьому важливо розуміти, з яким смисловим полем приходить та чи інша людина на робочу співбесіду. І це стосується не тільки мережевого бізнесу, а й будь-якої потенційної сфери зайнятості. Отож, одне із питань анкети було: «З чим у Вас асоціюється поняття мережевий маркетинг?». Вербальні реакції респондентів виявилися наступними (у дужках наводиться їх частота): «продаж/продажі» (24), «Інтернет» (20), «мережа» (9), «товар, продукт» (9), «прибуток, гроші» (8), «бізнес» (8), «реклама» (8), «робота» (6), «люди» (6), «піраміда» (6), «соцмережі» (5), «брехня, обман» (4), «послуги» (3), «команда» (3), «павутина» (3), «ріст» (2), «просто маркетинг» (2), «багаторівневість» (2), «компанія» (2), «інформація» (2), «залучення» (2), «наївність» (2), «Amway» (2). По одній реакції: «покупки», «Google», «країна», «мистецтво», «система», «схеми», «презентації», «діяльність», «потреба», «цілі», «ризики», «комунікація», «уміння», «ресурси», «сучасність», «зручність», «сам собі начальнику», «Mary Kay». А 4 особи відповіли «не знаю».

Повертаючись до теоретичного аналізу проблеми, констатуємо, що часткове асоціювання багаторівневого маркетингу з так званими «пірамідами» є актуальним питанням не лише для України. Як слушно зазначають П. Вандер Нет і В. Кіп, ця «специфічна форма прямих продажів» зазнала значного міжнародного росту впродовж 1990-х років, і в цей же період відбулося стрімке поширення «пірамідних схем» та офіційних паралельних розслідувань їх незаконної діяльності. Автори вказують, що хоча певна подібність між мережевим маркетингом і такими схемами все-таки є, а проте перші, на відміну від других, «не здійснюють акти шахрайства над споживачами» через, наприклад, заздалегідь невинуваті, помилкові розміщення реальних людських ресурсів та переорієнтацію їхніх інтересів [Vander Nat, Keep, 2002].

Отож, знову повертаємося до поєднаної значущості як психологічних, так і етичних понять, які спільно розглядаються, зокрема, в контексті концепту

організаційної культури. Для прикладу, М. Данилович-Кропивницька сукупно розглядає поняття мережевого підходу, мережевої взаємодії та мережевої підприємницької культури. Учена зазначає, що «в мережевій культурі органічно поєднуються норми традиційної підприємницької культури з новими інформаційно-комунікаційними технологіями, а основну роль відіграють довіра та емпатія». При цьому авторка наголошує, що йдеться про принципово інший «рівень довіри», аніж в умовах, наприклад, командно-адміністративної економіки [Данилович-Кропивницька, 2018: с. 40].

Окремі питання нашої анкети закономірно стосувалися проблеми довіри/недовіри у мережевій економічній діяльності. Одне з них «*Чи можете Ви стверджувати, що Вас щось тривожить, насторожує, відлякує у мережевому маркетинзі?*». Відповіді розподілилися наступним чином: «ні» – 33 (40,24 %), «так» – 16 (19,51 %), «не можу визначитись» – 28 (34,15 %), «залежно від певної сфери продажів» – 2 (2,44 %), а ще 3 (3,66 %) – «не задумувалась». Далі 16 осіб, котрі відповіли ствердно, дали відповідь на наступне питання – «*Що саме Вас тривожить, насторожує, відлякує у мережевому маркетинзі?*». Серед реакцій: «страх бути обманутим» – 6 (37,5 %), «дуже активна та автоматизована комунікація» – 4 (25,00 %), «нав'язливість агентів» – 3 (18,75 %), а по одній відповіді (по 6,25 %) – «страх, що компанія припинить діяльність», «відповідальність», «жорстка конкуренція».

І останнім із питань було: «*А що, можливо, вселяє віру в цей вид маркетингу?*». Відповіді отримали такі: «не знаю» або «нічого» – 26 (31,71 %), «успіх/успіхи, результати» – 16 (19,51 %), «сучасність, новітні технології» – 9 (10,98 %), «прибутки, заробіток» – 8 (9,76 %), «надійність компанії, її бренд» – 8 (9,76 %), «гнучкість графіку роботи, можливість економії часу» – 6 (7,32 %), «командна робота» – 6 (7,32 %). Також 3 (3,66 %) відповіді навіть на таке питання були відверто негативними («це для суспільства ледарів» і т. ін.)

Висновки і перспективи дослідження. Отже, однією з реальностей мережевого суспільства з його активною інформатизацією та глобалізацією стала мережева економіка, в тому числі, мережевий маркетинг. У різних теоретичних підходах це поняття має відмінні аспекти свого розкриття, проте спільним у більшості вбачаємо наголос на поєднаних зусиллях індивідів на певній загальноприйнятій ціннісно-етичній платформі задля досягнення цілей командного успіху. При цьому мова йде не тільки про матеріальне збагачення, а й про психологічне задоволення кожного суб'єкта відповідної економічної мережі від власного особистісного зростання та саморозвитку.

За результатами пілотажного емпіричного дослідження, домінантна більшість представників вибірки самовизначилися як «середні за своїм матеріальним статусом», при цьому майже половина розглядає багатство як, в основному, результат власної наполегливості та активності. Крім того, трохи понад половини респондентів вважають, що «бідним бути не соромно», хоча часто і висловлюють таку свою думку з певними застереженнями.

Домінантна більшість онлайн опитаних осіб хоча б частково поінформована про мережевий маркетинг і трохи понад третини з них

«пробували себе» у цьому виді бізнесу. При цьому ставлення до нього в основному або нейтральне, або позитивне. Найбільш частотні асоціації з «мережовим маркетингом» – «продаж/продажі» та «Інтернет», цілком вписуються у його загальні денотативні трактування. З усім тим, приблизно кожен п'ятий респондент має певну недовіру до даного бізнесу, пов'язану з «пірамідальними» асоціаціями та страхом «бути обманутим». І у такої ж кількості осіб довіру до мережевого маркетингу вселяють конкретні успіхи та результати відповідної діяльності.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають, насамперед, у цілеспрямованому залученні до дослідження уже ймовірнісної (випадкової) та чітко верифікованої вибірки. Актуальним є вивчення кореляції різних типів ставлення до мережевого маркетингу з індивідуально-психологічними рисами особистості.

ЛІТЕРАТУРА

- Браймен, Белл, 2012 – Браймен А., Белл Э. Методы социальных исследований. Группы, организации и бизнес. Пер. с англ. Харьков : Изд-во Гуманитарный Центр, 2012. 776 с.
- Данилович-Кропивницька, 2018 – Данилович-Кропивницька М. Л. Дослідження впливу довіри під час формування мережевої взаємодії підприємницьких структур. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку.* 2018. № 899. С. 39–44.
- Кіт, 2014 – Кіт Л. Еволюція мережевої економіки. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія Економічні науки.* 2014. № 3 (2). С. 187–194.
- Кремень, Ткаченко, 2013 – Кремень В., Ткаченко В. Ціннісні орієнтири мережевого суспільства. *Психологія особистості.* 2013. № 1 (4). С. 7–20.
- Максименко, Карамушка, Креденцер, Івкін, 2015 – Максименко С., Карамушка Л., Креденцер О., Івкін В. Економічна психологія в Україні: проблеми, тенденції, перспективи. *Організаційна психологія. Економічна психологія.* 2015. № 3. С. 7–15.
- Машталер, 2011 – Машталер А. Трансформація особистості в соціокультурних смислах мережевого суспільства. *Гуманітарний часопис.* 2011. № 4. С. 44–50.
- Поліщук, 2017 – Поліщук О. Мережева взаємодія та формування колективної дії: соціально-філософський аспект. *Науковий Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Філософія».* 2017. Вип. 48 (1). С. 201–211.
- Савельєва, 2012 – Савельєва Т. П. Сучасне мережеве суспільство: проблеми визначення. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки.* 2012. № 1. С. 87–92.
- Сохацька, Демкура, 2014 – Сохацька О., Демкура Т. Засади функціонування та особливості маркетингової комунікативної політики компаній мережевого маркетингу. *Вісник Тернопільського національного економічного університету.* 2014. Вип. 1. С. 100–110.
- Соціальна психологія бідності, 2016 – Соціальна психологія бідності: монографія. Т. І. Белавіна, В. О. Васютинський, В. Ю. Вінков та ін.; за ред. В. О. Васютинського; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ : Міленіум, 2016. 294 с.
- Ульянова, 2013 – Ульянова О. А. Психологические особенности продавцов-консультантов сетевого маркетинга. *Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия: Психология.* 2013. № 1 (13). С. 27–41.
- Швирков, 2010 – Швирков О. І. Інформаційна ера та мережеві структури: нові можливості для жінки. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Соціологічні науки.* 2010. № 12. Т. 2 (2). С. 125–132.
- Шульц, Кіт, 2013 – Шульц С. Л., Кіт Л. З. Мережеві бізнес-структури: концептуалізація понять та засад функціонування. *Регіональна економіка.* 2013. № 2. С. 15–24.
- Earl, 1998 – Earl K. D. *The Psychology of Network Marketing.* Call-Out Publishing, 1998. 167 p.
- Jain, Singla, Shashi, 2015 – Jain S., Singla B. B., Shashi S. Motivational Factors in Multilevel Marketing Business: A confirmatory Approach. *Management Science Letters.* 2015. Pp. 903–914.

- Liu, 2018 – Liu H. The Behavioral Economics of Multilevel Marketing. *Hastings Business Law Journal*. 2018. Vol. 14, Num. 1. Pp. 109–138.
- Mather, Belden, Sherwood, 2017 – Mather L. D., Belden D., Sherwood H. Social Cognitive Factors of Persuasion for Multi-Level Marketing Targets. *Journal of Scientific Psychology*. 2017. P. 44–52.
- Vander Nat, Keep, 2002 – Vander Nat P. J., Keep W. W. Marketing Fraud: An Approach for Differentiating Multilevel Marketing from Pyramid Schemes. *Journal of Public Policy and Marketing*. 2002. Vol. 21, Num. 1. Pp. 139–151.

REFERENCES

- Braymen, Bell, 2012 – Braymen A., Bell Э. Metody sotsyalnykh issledovanyi. Hruppy, organizatsyy y biznes. Per. s angl. Kh.: Izd-vo Humanytarnyi Tsent, 2012. 776 s.
- Danylovyh-Kropyvnytska, 2018 – Danylovyh-Kropyvnytska M. L. Doslidzhennia vplyvu doviry pid chas formuvannia merezhevoi vzaiemodii pidpriemnytskykh struktur. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. Menedzhment ta pidpriemnytstvo v Ukraini: etapy stanovlennia i problemy rozvytku. 2018. № 899. S. 39–44.
- Kit, 2014 – Kit L. Evoliutsiia merezhevoi ekonomiky. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu*. Seriiia Ekonomichni nauky. 2014. № 3(2). S. 187–194.
- Kremen, Tkachenko, 2013 – Kremen V., Tkachenko V. Tsinnisni oriientyry merezhevoho suspilstva. *Psykholohiia osobystosti*. 2013. № 1 (4). S. 7–20.
- Maksymenko, Karamushka, Kredentser, Ivkin, 2015 – Maksymenko S., Karamushka L., Kredentser O., Ivkin V. Ekonomichna psykholohiia v Ukraini: problemy, tendentsii, perspektyvy. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia*. 2015. № 3. S. 7–15.
- Mashtaler, 2011 – Mashtaler A. Transformatsiia osobystosti v sotsiokulturnykh smyslakh merezhevoho suspilstva. *Humanitarnyi chasopys*. 2011. № 4. S. 44–50.
- Polishchuk, 2017 – Polishchuk O. Merezheva vzaiemodiia ta formuvannia kolektyvnoi dii: sotsialno-filosofskyi aspekt. *Naukovyi Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H.S. Skovorody*. Seriiia «Filosofiiia». 2017. Vyp. 48 (1). S. 201–211.
- Savelieva, 2012 – Savelieva T. P. Suchasne merezheve suspilstvo: problemy vyznachennia. *Suchasne suspilstvo: politychni nauky, sotsiolohichni nauky, kulturolohichni nauky*. 2012. № 1. S. 87–92.
- Sokhatska, Demkura, 2014 – Sokhatska O., Demkura T. Zasady funktsionuvannia ta osoblyvosti marketynhovoii komunikatyvnoi polityky kompanii merezhevoho marketynhu. *Visnyk Ternopilskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu*. 2014. Vyp. 1. S. 100–110.
- Sotsialna psykholohiia bidnosti, 2016 – Sotsialna psykholohiia bidnosti: monohrafiia. T. I. Bielavina, V. O. Vasiutynskyi, V. Yu. Vinkov ta in.; za red. V. O. Vasiutynskoho; Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. K. : Milenium, 2016. 294 s.
- Ulianova, 2013 – Ulianova O. A. Psykhologicheskiye osobennosti prodavtsov-konsultantov setevogo marketinga. *Vestnik Samarskoy gumanitarnoy akademii. Seryiia: Psikhologiya*. 2013. № 1 (13). S. 27–41.
- Shvyrkov, 2010 – Shvyrkov O. I. Informatsiina era ta merezhevi struktury: novi mozhlyvosti dlia zhinky. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Seriiia Sotsiolohichni nauky. 2010. № 12. T. 2(2). S. 125–132.
- Shults, Kit, 2013 – Shults S. L., Kit L. Z. Merezhevi biznes-struktury: kontseptualizatsiia poniat ta zasad funktsionuvannia. *Rehionalna ekonomika*. 2013. № 2. S. 15–24.
- Earl, 1998 – Earl K. D. The Psychology of Network Marketing. Call-Out Publishing, 1998. 167 p.
- Jain, Singla, Shashi, 2015 – Jain S., Singla B. B., Shashi S. Motivational Factors in Multilevel Marketing Business: A confirmatory Approach. *Management Science Letters*. 2015. Pp. 903–914.
- Liu, 2018 – Liu H. The Behavioral Economics of Multilevel Marketing. *Hastings Business Law Journal*. 2018. Vol. 14, Num. 1. Pp. 109–138.
- Mather, Belden, Sherwood, 2017 – Mather L. D., Belden D., Sherwood H. Social Cognitive Factors of Persuasion for Multi-Level Marketing Targets. *Journal of Scientific Psychology*. 2017. P. 44–52.
- Vander Nat, Keep, 2002 – Vander Nat P. J., Keep W. W. Marketing Fraud: An Approach for Differentiating Multilevel Marketing from Pyramid Schemes. *Journal of Public Policy and Marketing*. 2002. Vol. 21, Num. 1. Pp. 139–151.

Галина Хомич,
кандидат психологічних наук,
професор, завідувач
кафедри психології
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені
Григорія Сковороди»

E-mail: ghpsua@gmail.com
ORCID 0000-0001-8748-8165

Halyna Khomych,
Candidate of Psychological Sciences,
Professor, Head of the Department
of Psychology of SHEI
«Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University»

Олена Ткач,
аспірантка кафедри психології,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені
Григорія Сковороди»

E-mail: samiyzloypsiholog@gmail.com
ORCID 0000-0001-7513-5434

Olena Tkach,
PhD Student of the Department
of Psychology of SHEI
«Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University»

СТРАТЕГІЇ НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ КЛІЄНТАМ В КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ

У статті представлено теоретичний аналіз проблеми кризових станів особистості. Проаналізовано методологічні підходи до поняття кризи, яка розглядається як складний період в житті особистості, що характеризується різкими, навіть кардинальними, змінами в ставленні до зовнішнього світу, суспільства, власного життя, майбутнього і до самого себе загалом. Визначено кризу як глибокий внутрішній та тривалий конфлікт, який виникає як результат незадоволеності власним життям, дефіцитом або відсутністю його сенсу. Встановлено ознаки кризових станів дорослої особистості: зниження життєвих сил, погіршення стану здоров'я, критична оцінка або переоцінка власних досягнень та здобутків, усвідомлення нереалізованості певних життєвих планів, відчуття спустошеності, емоційне збіднення, втрата сенсу життя, відчуття невпевненості, тривожності, пригніченості, можлива поява або загострення шкідливих звичок, які чинять негативний вплив як на психологічне, так і на фізичне здоров'я. Схарактеризовано чинники та причини, що впливають на виникнення та розвиток кризи дорослого віку: травматичні досвіди, що викликаються екстремальними ситуаціями та можуть призводити до негативних наслідків, завдавати шкоди здоров'ю та життю; природні або техногенні катастрофи, нещасні випадки, аварії, напади, пандемії. Представлено стратегії та методи надання психологічної допомоги клієнтам в екстремальних ситуаціях, а саме ситуаціях емоційної нестабільності, масштабних трагедій, пандемії тощо: кризове втручання має бути лімітованим за часом та орієнтованим на дії; направленим на певну специфічну проблему, першочергово – вгамування та надання підтримки, щоб особистість відновила сили. Зроблено висновки, що будь-яка кризова ситуація має значний вплив на особистість, у деяких випадках людина може впоратися самотійно, в інших – потребує допомоги спеціаліста.

Ключові слова: криза, особистісна криза, життєва криза, дорослий вік, суб'єктивне сприйняття, критична ситуація, індивідуальні зміни, емоційна нестабільність клієнта, психологічна допомога.

This article provides theoretical analysis of crisis of personality. It deals with analysis of understanding of the concept of crisis in psychological science. Taking into account the situation, connected

with economic and environmental issues, political crisis and wars, which appeared in the world, researching the topic of crisis and crisis interventions are necessary and important. Crisis as a factor in the formation of personality and position in life how to overcome it, including different methods and ways of experiencing. Modern scientific works of local and foreign psychologists have been observed and the main ideas are presented in the chapters of this article. There was reviewed existing psychological literature in modern interpretation for making definition of the term crisis. The article gives theoretical research concept of crisis in general. Information about various factors and reasons for appearing crisis in mature age presented in this article as well. Crisis is considered as the boundary situation. The crisis of identity is seen as a turning point in human life path. Substantiates the view that it may provide great contribution to the formation of new system of personal values, life views, relations to different sides of his/her life, society and culture which based on their own conscious choice and decisions, attitude towards themselves and their life in general. Personal's view of own life may be due to social, economic conditions, life circumstances and peculiarities of time in which he/she lives. Many adults feels that it is difficult for them to dispose of their own life. In situation of psychological crisis an adult is worried and confused about whether he/she really understands and realizes the true purpose of his/her existing. Overcoming personal limits and critical situations the individual changes.

Keywords: *crisis, adult person, personal crisis, life crisis, subjective perception, critical situation, individual changes, emotional instability of the client, psychological help.*

Постановка проблеми. У сучасному динамічному й контраверсійному світі, під впливом різноманітної інформації, дорослій особистості досить легко втратити емоційну рівновагу. Екстраординарні та повсякденні ситуації можуть стати причиною виникнення психологічної кризи. Сьогодення є стресовим та, навіть, патогенним для багатьох категорій населення. Важливо дослідити та апробувати стратегії допомоги задля надання ефективної індивідуальної або групової психологічної допомоги кожному, хто її потребує.

Людина є надзвичайно складним, багатограним та неоднозначним феноменом, у зв'язку з чим є невичерпним джерелом для наукового аналізу та осмислення. Широке коло питань та явищ, що пов'язані з психологією людини, завжди привертало пильну увагу представників різних галузей знань. Зазвичай зацікавленість до них зростає в ті періоди, які відзначаються як кризові та викликають нагальну потребу в роздумах над буттям і власним призначенням у світі, а також над подоланням і виходом з гнітючих кризових станів. Оскільки подолання кризи є неможливим без її осмислення та усвідомлення, з'ясування логіки та першопричин, то поява різноманітних досліджень, що висвітлюють їх, є закономірністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню кризи та кризових періодів присвячували свої роботи І. Ісаєв, В. Моргун, В. Слободчиков, М. Ткачов, які відзначали, що кризи дорослого життя значною мірою відрізняються від криз дитинства. Вони можуть супроводжуватися важливими або важкими життєвими подіями з нечітким або невизначеним майбутнім, наприклад: зміна місця роботи, місця проживання, зміни в сім'ї, стан здоров'я, війна або інші стресові ситуації, які можуть призвести до виникнення криз. П. Горностай пов'язує появу екзистенційної кризи зі зміною життєвих ролей особистості, які супроводжуються значними суперечностями, котрі людина не в змозі самостійно й конструктивно вирішити. У кризових ситуаціях уявлення людини про майбутнє затьмарюється, стає невизначеним, нечітким, передбачає важливу зміну соціальної ролі: сім'я, робота, міжособистісні стосунки

[Титаренко, 2001: с. 22]. Нам близькі за своєю суттю дослідження Р. Джеймса і Б. Джилліленда, які визначають кризу через переживання події або ситуації як нестерпної складності, що перевищує поточні ресурси людини та механізми її подолання [James & Jilliland, 2005: с. 54].

Услід за Ф. Василюком, ми розглядаємо життєву кризу як реконструкцію життєвого шляху, коли напруженість внутрішньо особистісних суперечностей роблять волю людини слабкою, а реалії сутності людини найповніше розкриваються в кризових ситуаціях або періодах її життя. Наслідком негативних порушень у процесі соціалізації депривованої особистості є стани тривоги, пов'язані з розладами контактів, оскільки починають активізуватися негативні очікування й настанови на ізоляцію, обмеження [Хомич, 2014: с. 8].

Ми акцентуємо увагу на тому, що особистість глибоко суб'єктивно сприймає світ, особливо в стані стресу, в умовах ситуації психологічної депривації. Глибина переживання дорослого різниться залежно від індивідуальних особливостей особистості, системи соціальних чинників та підтримки, значущості стресогенних чинників та сформованих навичок саморегуляції.

Формулювання цілей статті. Мета статті – розглянути та проаналізувати специфіку різних підходів щодо кризової інтервенції в роботі з клієнтами та сформулювати стратегії надання допомоги особистостям, які опинилися в кризових ситуаціях; виокремити чинники, що впливають на гостроту сприйняття та переживання кризової ситуації дорослою особистістю.

Виклад основного матеріалу. Кризова ситуація сьогодення є відносно новою та має динамічний розвиток, проте людство й раніше зіштовхувалося з кризами значного масштабу й знаходило способи виходу із ситуації. Теорії кризових інтервенцій, зокрема, простежуються в роботі з клієнтами з Бостонської пожежі 1942 року. В одному з розважальних закладів сталася жахлива пожежа, яка забрала життя близько п'ятисот осіб. Е. Ліндемман займався лікуванням багатьох постраждалих тієї пожежі та невдовзі помітив дещо спільне в їхніх емоційних стражданнях та потребах. Базуючись на своєму відкритті, він почав розробляти теорію нормальних моделей переживання горя. Г. Каплан також працював з постраждалими тієї пожежі [Collins & Collins, 2005: с. 12] та вніс доповнення до теорії, опираючись на дані, котрі отримав при роботі з сім'ями, що опинилися в кризовій ситуації в Гарвардському громадському центрі здоров'я, в якому він разом з Г. Парадом ідентифікували п'ять елементів, які впливають на здатність сімей впоратися з кризовими подіями. Це дозволило їм визначити складові, які визначають кризу [Parad & Caplan, 1960: с. 28]:

1. Стресою є подія, що встановлює проблему, розв'язання якої є неможливим у найближчому майбутньому;
2. Проблема перевищує психологічні ресурси сім'ї, оскільки є за межами традиційних методів її подолання;
3. Ситуація сприймається як загроза або небезпека для життєвих цілей будь-кого з членів сім'ї;

4. Кризовий період характеризується високою амплітудою напруження, що досягає максимальних можливостей організму та йде на спад;

5. Кризова ситуація пробуджує невирішені ключові проблеми з минулого.

Можна стверджувати, що сьогодні людство живе в дуже неспокійному світі. Терористичні атаки вразили багато держав та міст, залишивши глибокі та болючі шрами на психіці багатьох безневинних людей у всьому світі. Люди постійно страждають від тих чи інших особистих трагедій і втрат. У той час, коли наслідки цих особистісних криз є болючими і травматичними для індивідуумів, катастрофи, що трапляються у більшому масштабі, можуть потребувати дещо іншого підходу професіонала з питань психічного здоров'я. Якщо ми говоримо про особистісну, персональну кризу як про травматичну, то вона є такою для особи, проте її середовище може залишатися відносно стійким до, під час та після події. У випадку масштабної катастрофи, війни або пандемії середовище може видаватися як хаотичне та асоціюватися зі спустошенням, коли велика частина населення є залученою до процесу та переживає себе в ролі жертви. Це посилює страждання, відображається на особистісному досвіді.

Існує кілька рівнів реагування та подолання кризової ситуації. До першого рівня відноситься більшість осіб, які переживають кризу, катастрофу або іншу травмуючу подію, мають достатньо внутрішніх ресурсів, щоб ефективно впоратися з нею. Вони зазвичай усвідомлюють, що їхня реакція, яка може бути надзвичайно незручною, неприємною і, можливо, навіть лячною, є абсолютно нормальною реакцією на ненормальну ситуацію, тобто кризу. Переживаючи кризу, можна набратися досвіду та сил і з вдячністю вийти з ситуації з почуттям власної життєздатності та цілісності. Після певної рефлексії та самоаналізу, з незначною допомогою спеціаліста, стан психічного здоров'я нормалізується й або покращується.

Друга група постраждалих дорослих також подолає кризу, але для цього має заблокувати, витіснити травмуючу подію зі сфери свого усвідомлення. Проте існує ймовірність, що коли вони зіштовхнуться з новою кризовою ситуацією, незавершена в минулому травматична ситуація знову дасть про себе знати й загостриться сприйняття поточної ситуації. Композиція двох подій може зачепити глибинні переживання, порушити структуру актуальних цінностей. У таких випадках варто звертатися за допомогою до фахівців у сфері психічного здоров'я.

До третьої групи відносяться люди, що просто не володіють здатністю самотужки впоратися з кризовою ситуацією та потребують допомоги психолога. Це може бути пов'язано з їхніми фізичними, емоційно-вольовими ресурсами, а також можливою активізацією негативних життєвих сценаріїв, що стають на шляху ефективного подолання фрустраційних переживань.

Існує багато чинників, які мають вплив на гостроту особистісних реакцій дорослого на кризову ситуацію, таку як пандемія, катастрофа або війна. Серед чинників – природа походження кризи, емоційний та фізичний стан особистості на момент виникнення кризової ситуації. Соціальна підтримка, попередній

Psychology

досвід, фінансове становище є важливими соціальними чинниками, що опосередковуються особливостями соціуму, в якому сталася криза, культурними, політичними, релігійними особливостями громади та близького оточення.

Відповідно до різноманіття цих загальних типів реакцій на чинники впливу, оцінка кризового стану клієнта є надзвичайно важливою. Учені виділяють різні підходи до оцінювання кризового стану: діагностична оцінка, яка шукає симптоми наявності кризи або розладу; стандартизоване тестування задля створення профілю, який ідентифікує сильні та слабкі сторони; визначення симптомів, що вимагають подальшого оцінювання або лікування (використовується для скринінгу клієнта); психологічна оцінка історії розвитку особистості, що дає можливість для загальної оцінки психологічного стану клієнта та середовища проживання; нарешті, фокусування уваги на поточному стані функціонування людини, а інформація збирається з метою допомоги клієнту мобілізувати його ресурси для подолання кризового стану [Myer, 2001: с. 87].

При цьому, стратегії кризової інтервенції, на думку Р. Майєра, з метою більшої ефективності мають дотримуватися трьох критеріїв:

- По-перше, кризове втручання має бути лімітованим за часом та не перевищувати 6 тижнів, це період активної терапії, орієнтований на дії, з домашнім завданням для клієнта.

- По-друге, кризове втручання адресоване на певну специфічну проблему і його призначення – допомогти клієнту подолати дану проблему. Для цього потрібно сфокусуватися, встановити реальні цілі, які пов'язані з кризою або подією, що призвела до емоційного спустошення.

- По-третє, першочерговим завданням є негайне тамування та надання підтримки клієнту. Критично важливо допомогти людині відновити внутрішні сили, в центрі уваги має бути функціональність. Потім потрібно інтегрувати досвід у персональне життя клієнта, розвиваючи навички подолання та адаптації до кризової ситуації, як до частини життя (минулого) людини, допомогти усвідомити, що вони пережили кризу та вже не є її жертвою [Myer, 2001: с. 34].

У дослідженнях Дж. Грінстона та С. Левітона пропонують конкретні поради для психологів, що стосуються кризової інтервенції:

- Негайно діяти, щоб зупинити емоційну кровотечу;
- Взяти під контроль і тим самим допомогти впорядкувати хаос, який відбувається в житті клієнта;

- Точно оцінити ситуацію, щоб з'ясувати, що непокоїть клієнта в цей конкретний момент;

- Після оцінювання вирішити, як допомогти клієнту ідентифікувати та мобілізувати його ресурси для подолання кризи [Greenstone & Leviton, 2002: с. 18].

Очевидно, що в умовах масштабної кризи людина зосереджується на власному виживанні та задоволенні основних потреб. Важливо проявляти

емпатію та підтримувати життєво важливі аспекти, вносити позитивні зміни в життя людей та вживати відповідні заходи для підтримки.

Заборона на емоції зумовлює їх витіснення і робить неможливою їхню видозміну та динаміку. Особистість утрачає контроль над їх проявом, а під впливом сильних стресогенних чинників – здатність керувати своїми діями та регулювати адекватне ставлення до оточення.

Адаптивність депривованої особистості може набувати ознак зовнішнього конформізму: внутрішньо не погоджуючись із діями оточення, суб'єкт зумисне справляє враження повної згоди й розуміння, викликаючи тим самим схвалення своєї поведінки. Це сприяє уникненню конфліктів та непорозумінь, однак актуалізує процеси відчуження на глибинному особистісному рівні, закріплюючи інфантильність та стереотипність у взаємодії. Поступово така особистість виявляє зацікавлення лише щодо тих людей, які можуть виражати силу, агресію, тим самим ще більше закріплюючи депресивний стиль власної поведінки, проявляючи конфронтацію з позитивними настановами щодо макросередовища. Спрямованість останнього починає видаватися чужою і ворожою, а дії – фатально визначеними, частіше, антигуманними, які опосередковуються на мікрорівні.

У такій ситуації суб'єкт усе більше виокремлюється з оточення, переживаючи цю ситуацію як покарання, себе – як жертви, а впливових посадових осіб як переслідувачів. Варто відмітити, що в такій структурі сприймання все менше місця відводиться рятівникам, зокрема через знецінення цієї ролі. Навіть випадкові невдачі починають сприйматися як упереджене ставлення або фатум долі.

Оптимізація процесів відчуження залежить від аперцепції сприймання, від культурного та інтелектуального рівня розвитку особистості та від сили впливу травмуючої ситуації. Втрата впевненості у своїх силах та зневіра в можливостях соціуму допомогти призводить до змін у глибинах психіки. Відбувається переструктурування психологічних захистів, заміщення опорів та настанов.

В основі формування ціннісних орієнтацій особистості в умовах кризи можемо діагностувати конфлікт між потребою досягнень та неможливістю їх реалізації в реальності. У такій ситуації можливе загострення усвідомлення власної слабкості, що фруструє особистість, сприяє появі невротичних порушень.

Можна спостерігати, як такі суб'єкти з надією шукають підтримки, а коли їм пропонують допомогу – з острахом відмежовуються, проявляючи недовіру та страх бути приниженим. Таким чином, цей тип поведінки можна характеризувати як відокремлення у результаті некритичного хаотичного та часто реактивного тривожного ставлення до психологічної реальності.

Значущі (референтні) взаємодії особливо важливі в умовах тривалої соціально-психологічної та емоційної депривації. У процесі психотерапевтичного спілкування актуалізуються спогади, цінності, все, що, здавалося, було забуте.

Завдяки використанню способу перенесення, пацієнт здатний реалізувати свої прагнення до довірливих безпечних стосунків, звільняючись від внутрішніх неусвідомлених конфліктів. При цьому, важливо скористатися психологічним захистом як засобом регулювання афективних станів, пов'язаних саме з інтерналізованими об'єктними відношеннями. У процесі переструктурування досвіду пацієнта психотерапевту доводиться використовувати і власний емоційно забарвлений досвід.

Спираючись на традиції культурно-історичного та діяльнісного підходів до соціалізації особистості, можна стверджувати, що його успішність відбувається під час діалогічного емоційно насиченого взаємозв'язку з іншими людьми та в процесі власної діяльності.

Включення особистості в цілеспрямовану значущу діяльність супроводжується осмисленням її ролі для власного зростання та рефлексуванням себе в цій діяльності.

Ми вже говорили про те, що консультування орієнтоване на сьогодення та майбутнє, і завдання консультанта – зрозуміти, що клієнт не приймає в сьогоденні, і що він хотів би змінити в майбутньому. Це складна задача з двома невідомими. Перше невідоме – прихований зміст скарги, друге – запит на консультацію. Розв'язання задачі можливе при дотриманні визначеної послідовності і відповідному формулюванні запитань. При створенні опису проблеми психологу необхідно концентруватися більше навколо сьогодення або на близькому майбутньому, розшукуючи внутрішні індивідуальні схеми, які асоціюються з проблемою, а також досконально зрозуміти, що описує клієнт, щоб не довелося ворожити, ризикуючи бути неточним.

Модель розпитування, яку можна використовувати в консультації:

Коли з'явилася проблема?

Де виникає проблема?

Як зовні виглядає ця проблема?

У чийй присутності з'являється проблема?

Які бувають винятки з проблеми?

Що клієнту доводиться робити інакше через проблему?

Як клієнт пояснює проблему і в яких категоріях?

Почувши недоговорене, прояснивши прихований зміст скарги, психолог і клієнт формулюють запит на консультацію. У процесі здійснення ефективної психологічної допомоги особливо важливо реалізувати профілактичні задуми, спрямовані на загальне підвищення здатності людини до адаптивного функціонування в «закритому» середовищі та протистояння вторинним наслідкам психологічної травматизації (наприклад, через розлучення або вимушену втрату роботи).

Профілактика негативних наслідків, зокрема, зниження стресостійкості, соціальної депривованості передбачає роботу з почуттям самотності, непотрібності. Особлива роль у цьому процесі відводиться кризовій сімейній психотерапії, спрямованій на створення психологічного комфорту, атмосфери

безпеки у родині, що гармонізує внутрішній світ особистості в травматичній ситуації.

Заборона на вираження емоцій призводить до їх витіснення і робить неможливою динаміку. Особистість утрачає контроль над проявом емоцій і, очевидно, що під впливом стресогенних чинників вона може втратити здатність керувати своїми діями та регулювати адекватне ставлення до навколишнього середовища та до людей.

Профілактика нейротичних порушень у ситуації тривалої кризи має бути спрямована на формування духовних потреб і нових інтересів. Це можливо лише за умови відчуття захищеності, любові та включеності в життя соціуму. Особливо важливо підтримати реалізацію вищих потреб людини, оскільки задоволення останніх сприяє активізації творчого потенціалу, побудові позитивної життєвої перспективи, віри у власне майбутнє.

Висновки. Будь-яка кризова ситуація впливає на стан особистості. З певними кризами клієнт може впоратися самостійно або з невеликою допомогою спеціаліста з надання психологічних послуг, проте існують й інші, більш глибокі та масштабні кризові ситуації, з яких дуже складно або й неможливо вийти самостійно, без допомоги спеціаліста.

Тривала невизначеність, тривожність і напруженість є підставами для прийняття до уваги висвітленої вище інформації, для допомоги у зміцненні поведінкових особливостей, цінностей, надання допомоги та підтримки в кризових ситуаціях, якими б вони не були. Описані вище критерії, стратегії та особливості можуть бути використані в розробці або доповнені до вже апробованих засобів допомоги при кризових інтервенціях. Базуючись на отриманій інформації, маємо змогу розробити та використовувати психологічні техніки, що сприятимуть покращенню стану клієнта, полегшать переживання кризової ситуації з подальшим її подоланням.

ЛІТЕРАТУРА

- Максименко, 2006 – Максименко С. Д. Генезис существования личности. Киев : ООО КММ, 2006. 240 с.
- Титаренко, 2001 – Титаренко Т. М. Психологія особистості: Словник-довідник. Київ : Рута, 2001. 320 с.
- Хомич, 2014 – Хомич Г. О. Консультативна допомога кризовим клієнтам у процесі психологічної реабілітації. *Гуманітарний вісник*. Вип. 35. 2014. С. 240-248.
- Яценко, 2019 – Яценко Т. С. Проблема психологической смерти. *Загальна і медична психологія*. 2019. № 4 (04). С. 49-52.
- Collins, Collins, 2005 – Collins B. G., Collins T. M. Crisis and trauma: Developmental-ecological intervention. Boston : Lahaska Press Houghton Mifflin, 2005. 260 p.
- Greenstone, Leviton, 2002 – Greenstone J. L., Leviton S. C. Elements of crisis intervention: Crises and how to respond to them (2nd ed.). Pacific Grove, CA : Brooks/Cole, 2002. P. 5-8.
- Hoff, 1995 – Hoff L. A. People in crisis: Understanding and helping. Redwood City, CA : Addison-Wesley, 1995. 135 p.
- James, Gilliland, 2005 – James R. K., Gilliland B. E. Crisis intervention strategies (5th ed.). Belmont, CA : Thomson Brooks/Cole, 2005. 428 p.
- Myer, 2001 – Myer R. A. Assessment for crisis intervention: A triage assessment model. Belmont, CA : Wadsworth, 2001. 480 p.
- Parad, Caplan, 1960 – Parad H. J., Caplan G. A framework for studying families in crisis. *Social Work*. 1960. 5 (3). 160 p.

REFERENCES

- Maksymenko, 2006* – Maksymenko S. D. Genezis sushchestvovaniya lichnosti. Kyiv : KMM, 2006. 240 s.
- Tytarenko, 2001* – Tytarenko T. M. Psikhologiya osobistosti: Slovnyk. Kyiv : Ruta, 2001. 320 s.
- Khomych, 2014* – Khomych H. O. Konsultativna dopomoga krizovim klientam v protsesi psihologichnoi reabilitatsii. *Humanitarnyy visyik*. V. 35. 2014. S. 240-248.
- Yatsenko, 2019* – Yatsenko T. S. Problema psikhologichnoi smerti. *Zagalna ta klinichna psikhologiya*. 2019. V. 4 (04). S. 49-52.
- Collins, Collins, 2005* – Collins B. G., Collins T. M. Crisis and trauma: Developmental-ecological intervention. Boston : Lahaska Press Houghton Mifflin, 2005. 260 p.
- Greenstone, Leviton, 2002* – Greenstone J. L., Leviton S. C. Elements of crisis intervention: Crises and how to respond to them (2nd ed.). Pacific Grove, CA : Brooks/Cole, 2002. P. 5-8.
- Hoff, 1995* – Hoff L. A. People in crisis: Understanding and helping. Redwood City, CA : Addison-Wesley, 1995. 135 p.
- James, Gilliland, 2005* – James R. K., Gilliland B. E. Crisis intervention strategies (5th ed.). Belmont, CA : Thomson Brooks/Cole, 2005. 428 p.
- Myer, 2001* – Myer R. A. Assessment for crisis intervention: A triage assessment model. Belmont, CA : Wadsworth, 2001. 480 p.
- Parad, Caplan, 1960* – Parad H. J., Caplan G. A framework for studying families in crisis. *Social Work*. 1960. 5 (3). 160 p.

УДК 159.954.4.026.15]:061

DOI 10.31470/2308-5126-2020-44-1-160-168

Поліна Шальнєва,
*аспірантка кафедри психології
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»*

Polina Shalnieva,
*PhD student of the Department
of Psychology of SHEI «Pereiaslav-
Khmelnyskyi Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University»*

E-mail: shalnevapolinka3@gmail.com

ORCID 0000-0002-6727-2321

**ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ КРЕАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ
В СУЧАСНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ**

У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми управління колективною креативністю в організаціях. Обґрунтовано актуальність виявлення креативних працівників у компаніях та заохочення прояву креативних рішень серед всього персоналу, важливість розвитку креативності окремих працівників і групи в цілому. Проаналізовано дослідження, які доводять, що креативність відіграє неоціненну роль у менеджменті організації та конкурентній спроможності компанії на ринку праці. Розглянуто ключові поняття, які лежать в основі колективної креативності, а саме: креативні рішення, творчі здібності, інноваційна діяльність, сприятливий клімат організації тощо. Розкрито специфіку креативності з урахуванням управлінських та психологічних аспектів. Виділено дві основні категорії дослідження креативності на організаційному рівні: характеристики членів організації та характеристики організації, які сприяють і розвивають креативні здібності співробітників. Виокремлено характеристики підтримки колективної творчості в організації: стратегія (стратегії з акцентом на інновації вказують на необхідність творчості та інноваційності в організаціях), організаційна культура (організаційна культура, яка впливає на те, як співробітники цінують творчість, як виклик різних субкультур для взаємодії один з одним, щоб отримати спільний досвід), методи (як потреба в формальних та неофіційних методах заохочення взаємодії, методах, які розроблені відповідно до конкретних потреб та контексту, що розглядається організацією), лідерство (як підтримка творчості, де керівники могли ставити цілі для творчості та заохочувати працівників використовувати весь потенціал окремих працівників та колективну творчість).

Ключові слова: колективна креативність, креативний потенціал, інновації, креативні рішення в організаціях, організаційна діяльність, керівництво організацій.

The article provides a theoretical analysis of the problem of management of collective creativity in organizations. The relevance of identifying creative employees in companies and encouraging the manifestation of creative decisions among all staff, the importance of developing the creativity of the individuals and the group as a whole are substantiated. Studies that prove that creativity plays an critical role in the management of the organization and the company's competitiveness in the labor market are analyzed. The key concepts that underlie collective creativity are considered: creative decisions, creative abilities, innovative activity, favorable climate of the organization, etc. The specifics of creativity in connection with managerial and psychological aspects are revealed. There are two main categories of creativity research at the organizational level: the characteristics of members of the organization and the characteristics of the organization that promote and develop the creative abilities of employees. The characteristics of support for collective creativity in the organization are highlighted: strategy (strategies with an emphasis on innovation indicate the need for creativity and innovation in organizations), organizational culture (organizational culture that affects how employees value creativity, as a challenge to different subcultures to interact with each other to gain shared experience), methods (as the need for formal and informal methods to encourage interactions, methods that are developed in relevance to the specific needs and context of the organization), leadership (as support for creativity, where leaders could set goals for creativity and encourage employees to use the full potential of individual employees and collective creativity).

Keywords: collective creativity, creative potential, innovation, creative solutions in organizations, organizational activities, management of organizations.

Постановка проблеми. Організаціям потрібна креативність для адаптації до швидко мінливого середовища та мати можливість відновитися у час та після кризових періодів. У відповідь на цю потребу менеджери компаній активно впроваджують програми навчання креативності, формування команди та розвитку лідерства для вдосконалення креативності працівників і команд. Організації мають звернути увагу як на потенціал креативності груп працівників, так і на креативний потенціал окремого співробітника, адже ці чинники допомагають розумінню, яким шляхом розвитку рухатись найближчим часом. Управлінці компаній готові наймати креативних кандидатів, а також пробувати розвивати індивідуальну та колективну креативність уже укомплектованого штату. Для цього необхідно розуміти, як виявляти і оцінювати актуальний стан і креативний потенціал співробітника. Це свідчить про те, що управління креативністю в сучасних організаціях та виявлення потенціалу креативності працівників є складною проблемою, і тому вимагає більш глибокого вивчення та комплексного підходу в роботі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню, розумінню, пошуку та формулюванню понять «креативність» у цілому та «колективна творчість» і «креативний потенціал» зокрема приділяли увагу багато науковців. Так, В. Білграм, А. Брем, Е. Епстен підкреслювали вирішальне значення креативності для підтримки інновацій та конкурентоспроможності багатьох організацій.

С. Сірелла та А. Шані досліджували підтримку креативності у творчих індустріях, Д. Леонард та С. Сенсіпер вивчали зв'язок творчості зі знаннями. Динаміку та управління колективною творчістю досліджував К. Ейзенхардт.

Креативність в контексті професійного становлення досліджувала А. Московченко, характеристики творчого потенціалу менеджера вивчали І. Волкова та О. Харцій.

Формулювання цілей статті. Головною метою статті є більш детальний аналіз поняття «колективна творчість» працівників організацій, визначення місця та значення цього чинника в роботі та розвитку компаній, емпіричне визначення дослідження креативного потенціалу працівників IT-сфери.

Виклад основного матеріалу. Про важливість креативності в компанії говорить те, що її внесок може допомогти витримати інтенсивність світової економіки, що вимагає швидшого прояву креативності за короткі терміни. У сучасних умовах це є одним із найважливіших критеріїв життєдіяльності компанії будь-яких сфер. Хоча «прагнення до креативності є помітним у всіх галузях сьогодні» [Seong & Godart, 2018: с. 987], воно є особливо ключовим ресурсом у креативних індустріях. Оскільки інновації у креативних індустріях залежать від постійного прагнення до новизни, вони вимагають спільних зусиль кількох осіб та взаємодії колективно-індивідуальних рівнів. Таким чином, інновація тут відноситься до «організованої та організуючої діяльності», яка передбачає колективні та спільні форми.

У цьому контексті фундаментальні взаємодії та парадокси, що стосуються креативності, ще більше підкреслюються. Оскільки креативність – це далеко не проста сума творчих процесів окремих людей, то різні обставини та контексти можуть як підтримувати креативність, так і створювати певні обмеження. Це визначає певну мінливість креативності. На практиці креативність не гарантується навіть за наявності деяких сприятливих умов. Наприклад, надмірна структура може означати жорсткість і навіть гальмувати креативність, але необмежена свобода також може бути контрпродуктивною. Крім того, те, що люди роблять креативно, тісно пов'язане з тим, ким вони є. «Креативним людям» іноді може бути важко природним шляхом брати участь у творчій взаємодії з іншими, наприклад, мати справу з різними людьми, точкою зору, чи критикою їхніх креативних ідей. Таким чином, підтримка креативності, особливо у творчих індустріях, передбачає не лише надання свободи групам людей, а й спеціальне проектування структур та процедур на колективному рівні [Cirella & Shani, 2012].

Менеджери, як особи, які насамперед займаються роботою з працівниками, можуть брати активну участь у стимулюванні, координуванні та частковому контролі креативності особистості з точки зору прихильності до прояву групової творчості та згодом організаційної творчості. Так, у дослідженнях І. Волкова та О. Харція з'ясовано, що креативність та достатньо високий рівень інтелектуального розвитку виступають вагомими характеристиками особистісного потенціалу самого менеджера [Волков, 2012; Харцій, 2008].

Колективна творчість має вирішальне значення у креативних компаніях, де фахівці та практики тісно співпрацюють над розробкою продуктів і послуг

[Hoff & Öberg, 2015]. Насправді, більшість креативних ідей є результатами обміну в колективних просторах, де взаємодія викликає ідеї за допомогою діалогу та дискусії. Е. Кетмулл [Catmull 2008, с. 66] зауважує, що «у створенні фільмів та в багатьох інших видах розробки складних продуктів креативність залучає велику кількість людей з різних дисциплін, які працюють разом, щоб вирішити безліч проблем». На колективну творчість різним чином впливає спосіб збирання творчих груп, оскільки склад і різноманітність колективу сильно відрізняється [Cirella et al., 2014].

У літературі обговорюється багато аспектів колективної творчості, наприклад, її результати [Bissola & Imperatori, 2011], але з точки зору керівництва спільне розуміння колективної креативності та її детермінант «залишається невловимим» [Slavich. & Svejenova, 2016: с. 246]. Незважаючи на дослідження чинників, які викликають колективну креативність [Sung & Choi, 2012], «ширший спільний фундамент ще не з'явився» [Slavich & Svejenova, 2016: с. 246].

Креативність тісно пов'язана зі знанням. З точки зору інновацій, знання надають організації потенціал для нових дій та процесу побудови нових дій. Це часто тягне за собою пошук нових застосувань або нових комбінацій. Креативність в організаціях – це процес, за допомогою якого розвиваються нові ідеї, які роблять можливими інновації. Нинішні погляди на організаційну креативність, схоже, зосереджені переважно на результатах або креативних продуктах. Творчий продукт був визначений як новий, оригінальний і потенційно корисний або відповідний організації [Mumford & Gustafson, 1998]. Крім того, принаймні для компаній, креативні ідеї повинні бути корисними. Вони повинні знаходити відповідь для заповнення прогалини виробничої, маркетингової або адміністративної сфери процесів організації. Креативність в організації – це створення цінного, корисного нового продукту, послуги, ідеї, процедури або процесу окремими людьми, які працюють у складній соціальній системі. Таким чином, творчість можна вважати важливою організаційною здатністю, можливим джерелом ефективності та джерелом конкурентних переваг.

Дослідження креативності на організаційному рівні можна загалом розділити на дві категорії: характеристики членів організації та характеристики організації, які сприяють і розвивають креативні здібності співробітників. Залучення працівника до інноваційної роботи вимагає від нього вміння та бажання бути інноваційним. Співробітники можуть проявляти творчі здібності, розвиваючи нові знання, вдосконалюючи технології або вдосконалюючи процес, що приведе до інновацій. Інноваційність працівників можна визначити як залучення до інноваційної поведінки, пов'язаної з інноваційним процесом. Досвід, навички креативного мислення та мотивація визначають рівень креативності окремої людини. Креативне мислення означає, що людина здатна бачити речі з більш, ніж однієї перспективи, і може поставити під сумнів уже існуючі робочі моделі. Якщо проблеми вирішуються так, як вони завжди вирішувалися, блокується творчість і це запобігає проникненню нових ідей в

думки людини. Креативність та інноваційність вимагають певного рівня внутрішньої сили, яка спонукає людину наполегливо витримувати труднощі у творчій роботі [Shalley & Gilson, 2004].

Якщо організація впроваджує інновації, спираючись лише на певних талановитих окремих осіб, вона не в змозі використати творчість решти співробітників, не кажучи вже про те, що інші не прагнуть до подальшого розвитку ідей. Коли в компанії посилюється конкуренція і це змушує шукати нові способи виживання, керівництво має ставити за мету з'ясувати потенціал співробітників для участі в інноваційній діяльності. Помічено, що під час навчання співробітники охоче беруть участь у інноваційній діяльності, проте креативність в організаціях не відбувається автоматично, її потрібно підтримувати. Це також підтримує думку про те, що креативність існує в різних видах роботи і не обмежується тільки певним видом, наприклад, роботою у відділах досліджень та розробок. Це означає, що креативна діяльність, яка приносить користь організації, може бути створена працівниками на будь-якій посаді або роботі і на будь-якому рівні організації [Axtell et al., 2000]. Робочі місця стають все більш складними, а виконання різних завдань в організації вимагає підвищення кваліфікації та знань багатьох співробітників. Це підкреслюється у галузі телекомунікацій. Згідно з опитуванням С. Леппимякі, М. Таммі та Т. Мерісте, де досліджуються очікування фінського сектору ІКТ від співробітників у найближчому майбутньому (галузь апаратного забезпечення, програмного забезпечення, телекомунікацій, постачальників контенту та інших послуг), нові навички, необхідні компаніям цих галузей, окрім певного ступеня освіти, часто є якостями особистого характеру працівника. Це такі чинники, як: ставлення до себе, світогляд або навички особистого спілкування, вміння сприймати або давати критику тощо. Ці характеристики стали більш важливим, аніж раніше, коли компанії наймали нових співробітників. Бажані навички відображають зміни, що відбуваються в операційному середовищі секторів ІТ, медіа послуг тощо [Leppimäki, Tammi, Meristö, 2004]. Можливо, такі якості, як підприємництво та комунікативні навички, підкреслюються тому, що більшість мережевого світу, і сам фокус бізнесу зміщуються на споживчі ринки. Цей зсув відображає необхідність використання творчості всієї організації. Зростає складність проблем і це передбачає, що співробітники не завжди мають знання та індивідуальні навички самостійного генерування креативних рішень. Колективна творчість стає необхідною для створення креативних результатів на користь організації. Хоча окремі співробітники все ще відіграють важливу роль у появі креативності в організації, сьогодні креативні результати розуміються як результати соціальної взаємодії та співпраці. Тому для просування креативності в організації важливо розуміти, стимулювати та підтримувати як індивідуальний аспект творчості, так і колективний аспект.

Можлива різноманітність перспективних джерел креативності, оскільки інновації часто залежать від різних знань та навичок. Однак творчість в організаціях переважно розуміється як індивідуальна ініціатива, де не береться до уваги креативний потенціал колективу. Це видалося дослідникам дивним,

оскільки співробітники визнали, що соціальна взаємодія сприяє появі нових ідей та інновацій. Їм бракувало офіційного та неформального способів обміну знаннями, розвитку ідей та навчання один одного. Ця проблема частково може бути пояснена тим, що раніше інноваційна діяльність проводилася лише у певних креативних відділах і потенціал інших співробітників був незадіяний. Багато організаційних змін вплинули, принаймні частково, на готовність працівників до обміну ідеями з іншими співробітниками [Leppimäki, Tammi, Meristö, 2004].

Співробітники назвали кілька характеристик для підтримки творчості в організації (рис. 1). Організаційна культура дає напрямок діяльності й розвитку організації та її підрозділів, відділів, команд і окремих осіб.

Рис. 1. Характеристики підтримки колективної творчості в організації.

Явна інноваційна стратегія або стратегія з чітким акцентом на інновації є важливим чинником, який впливає на креативність в організаціях. Стратегія з акцентом на інновації свідчить про необхідність креативності та інновації в організації. У сприянні колективній творчості в організації важливу роль відіграють керівники. Також дослідники відмічають, що творчість дійсно посилюється, коли вся організація підтримує її. Поведінка керівників має вплив на те, як працівники проявляють творчість. Особливо роль лідерів вважається важливою для постановки цілей творчості. Це означає, що керівництво повинно бути чітким щодо потреб у творчості, а також того, які види творчості найбільше відповідають цілям організації. Існує також необхідність донести до співробітників потребу у творчості. Коли працівникам говорять, що креативність важлива, вони частіше поведуться творчо. Це означає, що якщо колективна творчість цінується в організації, то це є стимулом для співробітників більше поводитися креативно. Одним із способів залучення працівників до творчих процесів є надання їм самостійності у визначенні шляхів і методів того, як це повинно бути зроблено в організації. Емпіричні факти підтверджують позитивний зв'язок між автономією та інноваціями [*Shopfloor innovation, 2000*]. Працівники можуть також вважатися експертами своєї справи, тому вони є найкращими у визначенні способів підтримки креативності на індивідуальному та колективному рівнях. Організації повинні вміти використовувати різноманітність своїх співробітників, разом з тим вони можуть зіткнутися з перешкодами у її використанні. Такі проблеми, як географічна відстань, відмінності в організаційних субкультурах та недостатня обізнаність інших з інтересами один одного, ускладнюють, наприклад, генерацію ідей. Для того, щоб створити можливості для колективної творчості, також може бути корисним мати різні види ролей в організації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Задля швидкого розвитку в умовах стрімкої зміни світу бізнесу, IT-сфери, компанії мають навчатися виявляти, розвивати і використовувати креативний потенціал кожного співробітника протягом усього життя компанії. Це може мати певні труднощі у створенні сприятливого клімату, системи заохочення, правильного менеджменту та організації творчої діяльності в компанії. Проте, досвід деяких компаній доводить, що ці труднощі можна подолати.

Креативність в організаціях можна описати як процес, за допомогою якого розвиваються нові ідеї, які роблять можливими інновації. Особливе місце у розвитку, створенні нових продуктів та введення інновацій займає колективна творчість як соціальна взаємодія співробітників. При цьому співробітники не обов'язково мають бути з одного відділу, чи займати схожі посади. Саме при взаємодії, обміні точками зору і досвіду компанія має можливість створити нові шляхи вирішення як нових проблем, так і вже знайомих раніше.

В умовах підвищеної конкуренції серед працівників керівники і менеджери компаній мають навчитися стимулювати та залучати працівника до інноваційної роботи. Проте, в більшості випадків це працює тоді, коли і сам

співробітник виявляє схильність до залучення в інноваційну діяльність. Одним із важливих аспектів розвитку креативності в організації є баланс між створенням зрозумілої структури та організації процесів в компанії і наданням автономії співробітнику. Цей баланс дає змогу виявляти бажання до інноваційної діяльності як окремому співробітнику, так і групі.

У майбутніх дослідженнях планується детальніше розглянути креативний потенціал працівників і можливості його розвитку в організації.

ЛІТЕРАТУРА

- Волков, 2012 – Волков И. В. Развитие личных потенциалов менеджеров в образовательном пространстве высшей школы : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.07. Педагогическая психология. Нижний Новгород, 2012. 25 с.
- Московченко, 2016 – Московченко А. А. Специфіка творчості як професійно необхідної якості студентів-менеджерів. *Проблеми сучасної психології*: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка при Національній академії педагогічних наук України. 2016. № 32. С. 342–351.
- Харцій, 2008 – Харцій О. М. Розвиток креативного потенціалу у майбутніх менеджерів організацій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.10. Київ, 2008. 22 с.
- Shopfloor innovation, 2000 – Shopfloor innovation: facilitating the suggestion and implementation of ideas / Axtell C., Holman D., Unsworth K., Will T., Waterson P., & Harrington E. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. 2000. № 39. P. 599–617.
- Bilgram, Brem, Voigt, 2008 – Bilgram, V., Brem A., Voigt K. I. User-centric innovations in new product development: Systematic identification of lead users harnessing interactive and collaborative online-tools. *International Journal of Innovation Management*. 2008. № 12(03). P. 419–458.
- Bissola, Imperatori, 2011 – Bissola R., Imperatori B. Organizing individual and collective creativity: Flying in the face of creativity clichés. *Creativity and Innovation Management*. 2011. № 20 (2). P. 77–89.
- Catmull, 2008 – Catmull E. How Pixar fosters collective creativity. *Harvard Business Review*. 2008. № 86. P. 65–72.
- Eisenhardt, 1989 – Eisenhardt K. M. Building theories from case study research. *Academy of Management Review*. 1989. № 14 (4). P. 532–550.
- Hoff, Öberg, 2015 – Hoff E. V., Öberg N. K. The role of the physical work environment for creative employees: A case study of digital artists. *The International Journal of Human Resource Management*. 2015. № 26 (14). P. 1889–1906.
- Leppimäki, Tammi, Meristö, 2004 – Leppimäki S., Tammi M., Meristö T. Professional skills in the ICT industry - Turbulent times resulting contradictions and new combinations. *School of Economics and Business Administration*. 2004. № 14 (2). P. 1029-1039.
- Mumford, Gustafson, 1988 – Mumford M., Gustafson S. Creativity syndrome: Integration, application and innovation. *Psychological Bulletin*. 1988. № 103. P. 27–43.
- Seong, Godart, 2018 – Seong S., Godart F. C. Influencing the influencers: Diversification, semantic strategies, and creativity evaluations. *Academy of Management Journal*. 2018. № 61 (3). P. 966–993.
- Shalley, Gilson, 2004 – Shalley C., Gilson L. What leaders need to know: A review of social and contextual factors that can foster or hinder creativity. *Leadership Quarterly*. 2004. № 15 (1). P. 33–53.
- Slavich, Svejenova, 2016 – Slavich B., Svejenova S. Managing creativity: A critical examination, synthesis, and new frontiers. *European Management Review*. 2016. № 13 (4). P. 237–250.
- Sung, Choi, 2012 – Sung S. Y., Choi J. N. Effects of team knowledge management on the creativity and financial performance of organizational teams. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. 2012. № 118 (1). P. 4–13.

REFERENCES

- Volkov, 2012 – Volkov I. V. Razvitie lichnykh potentsialov menedzherov v obrazovatelnom prostranstve vyisshey shkoly : avtoref. dis. kand. psihol. nauk :19.00.07. Pedagogicheskaya psihologiya. Nizhniy Novgorod, 2012. 25 s.
- Moskovchenko, 2016 – Moskovchenko A. A. Spetsyfika tvorchosti yak profesiino neobkhidnoi yakosti studentiv-menedzheriv. *Problemy suchasnoi psykholohii* : Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-

Psychology

Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka pry Natsionalnii akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy, 2016. № 32. S. 342–351.

Khartsii, 2008 – Khartsii O. M. Rozvytok kreatyvnoho potentsialu u maibutnikh menedzheriv orhanizatsii : avtoref. dys. kand. psykol. nauk : 19.00.10. Kyiv, 2008. 22 s..

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редакція приймає до публікації статті українською та англійською мовами.

Вимоги до оформлення статті. Поля: всі – 2 см. Редактор: MS Word. Гарнітура: Times New Roman, кегель (розмір) 14, інтервал – 1,5. Обсяг статей 12 сторінок.

У верхньому лівому куті вказується шифр УДК, у правому куті нижче (через 1 рядок) – ім'я, прізвище (а) автора (ів). Через один рядок подається назва статті друківаними (великими) літерами по центру. Через 1 рядок після назви статті курсивом подається анотація українською мовою (не менше 1800 знаків) та ключові слова (8-10), через 1 рядок – анотація англійською мовою (не менше 1800 знаків) та ключові слова (8-10).

До друку приймаються статті, які раніше ніде не публікувалися, відповідають вимогам МОНУ, стандартам науково-метричних баз даних і обов'язково містять наступні елементи:

- **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які посилається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, якій присвячується дана стаття (1/3 сторінки);

- **формулювання цілей статті** - постановка завдання (5-10 рядків);

- **виклад основного матеріалу** – дослідження з повним обґрунтування отриманих наукових результатів;

- **висновки** і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Рисунки, таблиці та формули необхідно вставляти в текст за допомогою відповідних інструментів редактору MS Word.

Вимоги до оформлення літератури:

Посилання в тексті наводяться у прямих квадратних дужках курсивом і включають:

- прізвище автора з відповідною позицією в списку літератури;

- після коми – рік видання;

- після двокрапки – пробіл, номер сторінки.

Приклад: [Жижжєк, 2002: с. 54], [Dawkins, 1989: p. 123].

У посиланнях на видання, наведені у списку літератури без вказівки автора, наводяться перші слова заголовку або його аббревіатура (яку потрібно вказати в списку літератури).

Приклад: [Філософський енциклопедичний..., 1983: с. 220] або [ФЕС, 1983: с. 220].

ЛІТЕРАТУРА

Savchenko, 2008 – Савченко О. Я. Особистісно орієнтоване навчання. *Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України*; [головний ред. В. Г. Кремень]. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 626-627.

REFERENCES

Savchenko, 2008 – Savchenko O. Ya. Osobystisno oriyentovane navchannya. *Entsyklopediya osvity / Akademiya ped. nauk Ukrayiny*; [holovnyy red. V. H. Kremen']. Київ : Yurinkom Inter, 2008. S. 626-627.

Цитування на науковців оформлюється у вигляді **лише імені та прізвища** через нерозривний пробіл. *Приклад:* А. Макаренко, Г. Сковорода, К. Ушинський.

Он-лайн транслітерація: <http://slovnuk.ua/services/translit.php>.

На окремому аркуші в одному примірнику подаються **дані про автора українською та англійською мовами**: прізвище, ім'я та по батькові, науковий ступінь і вчене звання, посада, місце роботи, повна поштова адреса, службовий та контактний телефони, електронна адреса, ORCID. Якщо авторів два і більше, то відомості про другого й інших подаються з нового рядка.

Стаття подається в 2-х примірниках: друкованому та електронному.

Адреса: «Humanitarium», навчально-науковий відділ, вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл., 08401. Електронна адреса: humanitarium.online@gmail.com.

Детальніші вимоги можна отримати на сайті **humanitarium.com.ua** або за телефоном для довідок: **(04567) 5-46-44**.

Статті, які оформлені не за вимогами, редакційна колегія не розглядає.

INFORMATION FOR AUTHORS

Editorship accepts for publication articles in Ukrainian and English languages.

Requirements for the original copyright: fields: 2 sm. Editor: MS Word. Headset: Times New Roman, font size (size) 14. The scope of Articles 12 pages.

In the upper left corner it is necessary to indicate the UDC, in the lower right corner (through 1 line) - name, surname (s) of the author (s). Through one line must be given the title of the article in printed (capital) letters in the middle of the pater. Through 1 line after the title of the article in italics must be given the abstract in Ukrainian (at least 1800 signs) and key words (8-10), through 1 line – abstract in English (at least 1800 signs) and key words (8-10).

For printing are accepted the articles, which were never previously published, meet the requirements of MES and standards of scientific and metric databases and necessarily contain the following elements:

- **stating of the problem** in general and its relationship to the important scientific and practical tasks;
- **analysis of the recent researches and publications** in which the problem have been discussing and the author makes references on, pointing out of still earlier unsolved aspects of the problem, the article is dedicated to (1/3 page);
- **formulation of article purposes** – problem definition (5-10 lines);
- **description of the fundamental information** – research with complete substantiation of scientific results (5-6 pages of typescript);
- **conclusions** and prospects for further researches in this area.

Images, figures and formulas preferably must be inserted in the text by using the appropriate tools of editor MS Word.

Requirements for execution of the literature:

References in the text must be given in brackets and include:

- surname of the author (s) with the corresponding position in the reference list;
- after comma – the year of publication;
- after the colon – the page number with the symbol in the appropriate language.

Example: [Zhyzhek, 2002: p. 26], [Dawkins, 1989: p. 126] [Buren, Obukhiv, Tsarenko, 2003: p. 115].

– In reference to the publication, given in the list of literature without specifying the author, it is necessary to give the first words of the title or its abbreviation (which you must specify in bibliography).

Example: [Philosophical Encyclopedic ..., 1983: p. 220] or [FES, 1983: p. 220],

REFERENCES

Savchenko, 2008 – Savchenko O. Ya. Osobystisno oriyentovane navchannya. *Entsyklopediya osvity / Akademiya ped. nauk Ukrayiny; [holovnyy red. V. H. Kremen’]. Kyiv : Yurinkom Inter, 2008. S. 626-627.*

On-line transliteration: <http://slovnuk.ua/services/translit.php>

On a separate sheet in a single copy it is necessary to point the **data about the author in Ukrainian and English**: first name, surname, patronymic, academic degree and rank, position, place of work, full postal address, office and contact telephone number, e-mail address, ORCID. If two or more authors, the data on the second and others served with a new line. Article is submitted in 2 copies, printed and electronic, e-mail address given below.

Address: «Humanitarium», Teaching and research department, Sukhomlynskyi Str., 30, Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, 08401. E-mail address: humanitarium.online@gmail.com.

More detailed requirements are shown on the site of humanitarium.com.ua or by Telephone: (04567) 5-46-44.

The editorial board does not consider the articles, designed not in accordance with the requirements.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

HUMANITARIUM

Видавець:

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»

Адреса редакції:

«Humanitarium»,

навчально-науковий відділ (каб. 203),

вул. Сухомлинського, 30,

м. Переяслав-Хмельницький,

Київська область, 08401,

тел.: (04567) 5-46-44

<http://humanitarium.online>

<https://www.facebook.com/humanitarium.online>

Технічний редактор:

Рук М. С.

Дизайн обкладинки:

Шокірова З. Р., Шнитальова О. В.

Підписано до друку 20.10.2019 р.

Формат 70x100/16 Папір офіс. № 1.

Гарнітура Times New Roman.

Ум. друк арк. 13,8.

Наклад 300 примірників

Віддруковано з оригінал-макету замовника

ПП Лисенко М.М.

м. Ніжин, вул. Шевченка, 20

тел. (04631) 9-09-95, (067) 441-21-24

E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої
продукції, серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.